

ВІСНИК

*Слов'янського державного
педагогічного університету*

Збірник наукових праць

Випуск 1

Друкований орган Слов'янського державного педагогічного
університету

Заснований у 2005 році

Виходить один раз на рік

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Слов'янського державного педагогічного університету
(протокол № 6 від 24 лютого 2005 р.)

Слов'янськ – 2005

Вісник Слов'янського державного педагогічного університету:
Збірник наукових праць / Відп. ред. В.І. Рукасов. – Слов'янськ: СДПУ,
2005. – Вип. 1. – 298 с.

Засновник і видавець – Слов'янський державний педагогічний університет.

ISBN 966-8596-41-2

Відповідальний редактор –
доктор фіз.-мат. наук, проф. **В.І. Рукасов**.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Фізико-математичні науки:

В.І. Рукасов, доктор фіз.-мат. наук, проф. – відп. ред.
(Слов'янський державний педагогічний університет);

М.К. Нечволод, доктор фіз.-мат. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

О.І. Степанець, член-кореспондент Національної Академії наук України, доктор фіз.-мат. наук, проф. (Інститут математики Національної Академії наук України);

В.М. Усенко, доктор фіз.-мат. наук, проф. (Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка);

В.І. Сущанський, доктор фіз.-мат. наук, проф. (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка);

О.А. Бойчук, доктор фіз.-мат. наук, проф. (Інститут математики Національної Академії наук України).

Технічні науки:

Л.В. Пивоваров, доктор техн. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

Ю.М. Шумілов, доктор техн. наук, проф. (Енергосоюзукрполімер, м. Артемівськ);

О.Я. Лазаренко, канд. техн. наук, доц. (Слов'янський державний педагогічний університет);

Кім Єн Дар, доктор техн. наук (Науково-дослідний інститут високих напруг, м. Слов'янськ);

М.Я. Белкін, доктор техн. наук, проф. (Донбаська державна машинобудівна академія);

В.К. Заблоцький, доктор техн. наук, проф. (Донбаська державна машинобудівна академія).

Філософські науки:

А.М. Федь, доктор філос. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

В.К. Суханцева, доктор філос. наук, проф. (Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля);

О.М. Семашко, доктор філос. наук, проф. (Академія культури і мистецтв керівних кадрів України);

О.П. Воєводін, доктор філос. наук, проф. (Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля);

М.М. Бровко, доктор філос. наук, проф. (Академія культури і мистецтв керівних кадрів України).

Філологічні науки:

В.А. Глущенко, доктор філол. наук, проф. – заступник відп. ред. (Слов'янський державний педагогічний університет);

Є.С. Отін, доктор філол. наук, проф. (Донецький національний університет);

В.М. Калінкін, доктор філол. наук, проф. (Донецький інститут соціальної освіти);

Н.П. Матвєєва, доктор філол. наук, проф. (Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили);

О.А. Галич, доктор філол. наук, проф. (Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка);

Н.М. Маторіна, канд. філол. наук, доц. – укладач (Слов'янський державний педагогічний університет);

І.М. Казаков, канд. філол. наук, доц. (Слов'янський державний педагогічний університет).

Педагогічні науки:

В.Г. Григоренко, доктор пед. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

С.Т. Золотухіна, доктор пед. наук, проф. (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди);

М.Б. Євтух, академік АПН України, доктор пед. наук, проф. (відділення педагогіки і психології Академії педагогічних наук України);

В.І. Сипченко, канд. пед. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

Г.П. Шевченко, доктор пед. наук, проф. (Східноукраїнський педагогічний університет ім. Володимира Даля);

О.Г. Кучерявий, доктор пед. наук, проф. (Донецький національний університет);

Н.В. Гавриш, доктор пед. наук, проф. (Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка).

Медичні науки:

В.А. Самойлович, доктор мед. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

Л.Д. Тондій, доктор мед. наук, проф. (Харківська державна медична академія післядипломної освіти);

В.І. Маколинєць, доктор мед. наук, проф. (Харківський інститут хребта та суглобів ім. М.І. Сітенка);

М.О. Пересадін, доктор мед. наук, проф. (Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка);

Л.Я. Васильєва-Линєцька, доктор мед. наук, проф. (Харківська державна медична академія післядипломної освіти).

Психологічні науки:

О.Г. Солодухова, доктор психол. наук, проф. (Слов'янський державний педагогічний університет);

Т.С. Яценко, доктор психол. наук, проф. (Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького);

Т.Б. Хомуленко, доктор психол. наук, проф. (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди);

В.І. Носков, доктор психол. наук, проф. (Інститут управління, м. Донецьк);

О.М. Лактіонов, доктор психол. наук, проф. (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна).

Технічні редактори:

кандидат філол. наук, доц. **Г.М. Куцак** (Слов'янський державний педагогічний університет);

кандидат філол. наук, доц. **Л.М. Тищенко** (Слов'янський державний педагогічний університет).

© Слов'янський державний педагогічний університет

Наша поштова адреса:

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19

Тел. (06262) 3-23-54, 3-97-87, факс (06262) 9-19-50

e-mail: sgpi@slav.dn.ua

*Рукасов В.І., Новіков О.О., Бодра В.І.
(м. Слов'янськ)*

**НАБЛИЖЕННЯ КЛАСІВ ПЕРІОДИЧНИХ ФУНКЦІЙ БАГАТЬОХ
ЗМІННИХ ПРЯМОКУТНИМИ ЛІНІЙНИМИ СЕРЕДНІМИ
РЯДІВ ФУР'Є**

Класи $\bar{\psi}$ -інтегралів періодичних функцій однієї змінної були запроваджені у 1996 році О.І. Степанцем (див. [5]) наступним чином.

Нехай L – простір сумовних 2π -періодичних функцій, $f \in L$ і

$$S[f] = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} a_k \cos kx + b_k \sin kx \equiv \sum_{k=0}^{\infty} A_k(f; x)$$

– ряд Фур'є функції f . Нехай, далі, $\bar{\psi} = (\psi_1, \psi_2)$ – пара довільних фіксованих систем чисел $\bar{\psi}_1(k)$ і $\bar{\psi}_2(k)$, $k = 0, 1, \dots$, таких, що $\psi_1(0) = 1$, $\psi_2(0) = 0$, $\bar{\psi}_1(k) = \sqrt{\psi_1^2(k) + \psi_2^2(k)} \neq 0$, $k \in N$ і $\tilde{A}(f; x) = b_k \cos kx - a_k \sin kx$.

Якщо ряд

$$\sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{\psi_1(k)}{\bar{\psi}_1^2(k)} A_k(f; x) - \frac{\psi_2(k)}{\bar{\psi}_1^2(k)} \tilde{A}_k(f; x) \right)$$

є рядом Фур'є деякої сумовної функції, то цю функцію позначають $f^{\bar{\psi}}$ і називають $\bar{\psi}$ -похідною функції f . Для функції $f^{\bar{\psi}}$ функція $f \in \bar{\psi}$ -інтегралом.

Якщо функція f неперервна і виконана умова $\text{ess sup } |f^{\bar{\psi}}(x)| \leq 1$, то вважають, що $f \in C_{\infty}^{\bar{\psi}}$. Дослідженню апроксимативних властивостей класів $C_{\infty}^{\bar{\psi}}$ присвячене обширне коло робіт (див., наприклад, [3, 5–18]). У той же час питання наближення класів $\bar{\psi}$ -інтегралів функцій багатьох змінних вивчені значно менше. У цьому напрямку відзначимо роботи [2, 4], у яких вивчається поведінка відхилень прямокутних сум Фур'є на цих класах. У даній роботі одержані асимптотичні рівності для верхніх граней відхилень прямокутних лінійних середніх рядів Фур'є на класах $\bar{\psi}$ -інтегралів функцій багатьох змінних. Зокрема, одержані асимптотичні рівності, які забезпечують розв'язки задачі Колмогорова-

Нікольського (див. [5, с. 8]) на цих класах для прямокутних сум Фур'є і для прямокутних сум Фейера.

Для подальшого викладення, слідуючи за [4], введемо ряд позначень та означень.

Нехай R^m – простір m -вимірних векторів $\vec{x} = (x_1, x_2, \dots, x_m)$,

$$N^m = \{ \vec{x} \in R^m \mid x_i \in N, i = 1, 2, \dots, m \},$$

$$N_*^m = \{ \vec{x} \in R^m \mid x_i \in N_* = N \cup \{0\}, i = 1, 2, \dots, m \},$$

$$N_i^m = \{ \vec{x} \in R^m \mid x_i \in N, x_j \in N_*, i \neq j \},$$

$$E^m = \{ \vec{x} \in R^m \mid x_i \in \{0; 1\}, i = 1, 2, \dots, m \}.$$

Позначимо через $T^m = \prod_{k=1}^m [-\pi; \pi]$ – m -вимірний куб періодів і через $L(T^m)$ – множину сумовних на T^m функцій $f(\vec{x}) = f(x_1; x_2; \dots; x_m)$ m змінних, 2π -періодичних за кожною із змінних.

Нехай $f \in L(T^m)$. Кожній парі точок $\vec{s} \in E^m$, $\vec{k} \in N_*^m$, поставимо у відповідність коефіцієнти Фур'є функції f :

$$a_{\vec{k}}^{\vec{s}}(f) = \frac{1}{\pi^m} \int_{T^m} f(\vec{x}) \prod_{k=1}^m \cos\left(k_i x_i - \frac{s_i \pi}{2}\right) dx_i. \quad (1)$$

Для кожного $\vec{k} \in N_*^m$ покладемо:

$$A_{\vec{k}}(f; \vec{x}) = \sum_{\vec{s} \in E^m} a_{\vec{k}}^{\vec{s}}(f) \prod_{i=1}^m \cos\left(k_i x_i - s_i \frac{\pi}{2}\right). \quad (2)$$

Тоді, якщо $q(k)$ – кількість нульових координат вектора \vec{k} , то ряд Фур'є функції $f \in L(T^m)$ можна записати у вигляді

$$S[f] = \sum_{\vec{k} \in N^m} 2^{-q(k)} A_{\vec{k}}(f; \vec{x}). \quad (3)$$

Нехай $\bar{m} = \{1, 2, \dots, m\}$ і $\mu \subset \bar{m}$. Гармонікою, спряженою до $A_{\vec{k}}(f; \vec{x})$ за змінними x_i , $i \in \mu$, називатимемо

$$A_{\vec{k}}^{\mu}(f; \vec{x}) = \sum_{\vec{s} \in E^m} a_{\vec{k}}^{\vec{s}}(f) \prod_{i \in \bar{m} \setminus \mu} \cos\left(k_i x_i - s_i \frac{\pi}{2}\right) \prod_{j \in \mu} \cos\left(k_j x_j - \frac{(s_j + 1)\pi}{2}\right). \quad (4)$$

Вперше класи (ψ, β) -диференційовних функцій m змінних ($m > 2$) та $\bar{\psi}$ -інтегралів функцій m змінних були введені в роботі [4, с. 545–546] (див. також [2, с. 911–912]). Наведемо означення класів $\bar{\psi}$ -інтегралів 2π -періодичних функцій m змінних, слідуючи [2], однак із певними відмінностями, необхідними у даному викладенні.

Нехай $\bar{\psi}_i = (\psi_{i1}(k); \psi_{i2}(k))$, $\bar{\Psi}_i = (\Psi_{i1}(k); \Psi_{i2}(k))$, $i = 1, 2, \dots, m$; $k \in N$, – фіксовані набори систем чисел, таких, що для будь-яких $i \in \bar{m}$ виконуються умови:

$$\bar{\psi}_i^2(k) = \psi_{i1}^2(k) + \psi_{i2}^2(k) \neq 0, \quad \bar{\Psi}_i^2(k) = \Psi_{i1}^2(k) + \Psi_{i2}^2(k) \neq 0.$$

Якщо для фіксованого $r \in \bar{m}$ існує функція $f^{\bar{\psi}_r}(\bar{x}) \in L(T^m)$ така, що

$$S[f^{\bar{\psi}_r}] = \sum_{k \in N_r^m} \frac{1}{2^{q(k)} \bar{\psi}_r^2(k_r)} (\psi_{r1}(k_r) A_k(f, \bar{x}) - \psi_{r2}(k_r) A_k^{\bar{e}_r}(f, \bar{x})) \quad (5)$$

то вважатимемо, що $f(\bar{x})$ має частинну $\bar{\psi}_r$ -похідну за змінною x_r , якою є $f^{\bar{\psi}_r}(\bar{x})$. Іноді зручно буде використовувати для $f^{\bar{\psi}_r}(\bar{x})$ природну для

$$\text{звичайних частинних похідних позначку } f^{\bar{\psi}_r}(\bar{x}) = \frac{\partial^{\bar{\psi}_r} f(\bar{x})}{\partial x_r}.$$

Для фіксованої множини $\mu \subset \bar{m}$, $\mu = \{r_1, r_2, \dots, r_{|\mu|}\}$, мішаною $\bar{\Psi}_\mu$ -похідною за змінними x_i , $i \in \mu$, за аналогією з означенням звичайної мішаної частинної похідної, називатимемо функцію $f^{\bar{\Psi}_\mu}(\bar{x})$, рядом Фур'є якої є результат послідовного застосування формули (5), але з використанням замість систем чисел $\psi_{rj}(k)$, $j = 1, 2$; $r \in \mu$, відповідно – $\Psi_{rj}(k)$, $j = 1, 2$, тобто:

$$f^{\bar{\Psi}_\mu}(\bar{x}) = \frac{\partial^{\bar{\Psi}_{r_{|\mu|}}} \partial^{\bar{\Psi}_{r_{|\mu|-1}}} \dots \partial^{\bar{\Psi}_{r_1}} f(\bar{x})}{\partial x_{r_{|\mu|}} \partial x_{r_{|\mu|-1}} \dots \partial x_{r_1}}.$$

Діючи за аналогією з одновимірним випадком, через $C_\infty^{m\bar{\Psi}}$ позначимо множину функцій $f \in L(T^m)$, які мають майже всюди на T^m обмежені $\bar{\psi}_i$ - і $\bar{\Psi}_\mu$ -похідні:

$$\text{ess sup} |f^{\bar{\psi}_i}(\bar{x})| \leq K < \infty, \quad \text{ess sup} |f^{\bar{\Psi}_\mu}(\bar{x})| \leq 1, \quad i \in \bar{m}, \quad \mu \subset \bar{m}.$$

Дана робота присвячена вивченню асимптотичної поведінки при $n_i \rightarrow \infty$, $i \in \bar{m}$ відхилень від функцій з класів $C_\infty^{m\bar{\Psi}}$ прямокутних лінійних середніх рядів Фур'є, які, слідуючи [5], визначаються наступним чином.

Нехай $G_{\bar{n}} = \prod_{k=1}^m [-\pi; \pi]$ – m -вимірний прямокутний паралелепіпед.

Нехай, далі, $\Lambda = \{\Lambda_1, \Lambda_2, \dots, \Lambda_m\}$ – фіксований набір трикутних нескінченних числових матриць $\Lambda_i = \{\lambda_{k_i}^{n_i}\}$, $i = 1, 2, \dots$; $\lambda_0^{n_i} = 1$, $\lambda_{k_i}^{n_i} = 0$, для $k_i \geq n_i$. Функції f , яка має ряд Фур'є (3), за допомогою набору Λ поставимо у відповідність сім'ю многочленів

$$U_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda) = \sum_{\vec{k} \in G_{\bar{n}}} 2^{-q(\vec{k})} \lambda_{\vec{k}}^{(\bar{n})} A_{\vec{k}}(f, \vec{x}). \quad (6)$$

У випадку, коли елементи матриць $\Lambda_i = \{\lambda_{k_i}^{(n_i)}\}$, $i = 1, 2, \dots$, задовольняють умову $\lambda_{k_i}^{n_i} = 1$, многочлени $U_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda)$ є прямокутними сумами Фур'є функції f і позначаються $S_{\bar{n}}(f, \vec{x})$. У випадку, коли $\lambda_{k_i}^{(n_i)} = 1 - \frac{k_i}{n_i}$, $i \in \bar{m}$, метод $U_{\bar{n}}(f, \Lambda) \equiv F_{\bar{n}}(f, \Lambda)$ за аналогією з одновимірним випадком природно називати методом Фейєра.

Величина $\delta_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda) = f(\vec{x}) - U_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda)$ є відхиленням поліномів $U_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda)$ від функції $f(\vec{x})$.

Задача Колмогорова-Нікольського (див. [5]) для класу $C_\infty^{m\bar{\Psi}}$ і методу $U_{\bar{n}}(\Lambda)$ полягає в дослідженні асимптотичної поведінки при $n \rightarrow \infty$ величин верхніх граней відхилень $\delta_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda)$, взятих по класу $C_\infty^{m\bar{\Psi}}$: $\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}}) = \sup \|\delta_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda)\|_C$.

Слідуючи [5], задачу Колмогорова-Нікольського для класу $C_\infty^{m\bar{\Psi}}$ і методу $U_{\bar{n}}(\Lambda)$ вважатимемо розв'язаною, якщо в явному вигляді знайдено функцію $\varphi(\bar{n})$ таку, що має місце асимптотична рівність:

$$\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}}) = \varphi(\bar{n}) + o(\varphi(\bar{n})), \quad n \rightarrow \infty.$$

Будемо здійснювати дослідження величин $\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}})$ за схемою, запропонованою в [5]. Відшукаємо спочатку інтегральні представлення для величин $\delta_{\bar{n}}(f, \vec{x}, \Lambda)$.

Слідуючи [5, с. 52–56], через $\lambda_{n_i}(x)$, $i \in \bar{m}$, $\bar{n} \in N^m$, $x \in [0; 1]$ позначимо послідовність заданих і неперервних на $[0, 1]$ функцій, таких, що

$$\lambda_{n_i} \left(\frac{k_i}{n_i} \right) = \lambda_{k_i}^{n_i}, \quad \bar{n} \in N^m.$$

Введемо функції:

$$\tau_{ij}(v) = \begin{cases} (1 - \lambda_{n_i}(v))\psi_{ij}(nv), & n^{-1} \leq v \leq 1, \\ \psi_{ij}(nv), & 1 \leq v; \end{cases} \quad (7)$$

$$T_{ij}(v) = \begin{cases} (1 - \lambda_{n_i}(v))\Psi_{ij}(nv), & n^{-1} \leq v \leq 1, \\ \Psi_{ij}(nv), & 1 \leq v, \end{cases} \quad (8)$$

які на проміжку $[0; n^{-1}]$ визначені так, щоб вони були неперервними на $[0, +\infty)$ і виконувалась умова $\tau_{ij}(0) = T_{ij}(0) = 0$, $i \in \bar{m}$, $j = 1; 2$.

Покладемо:

$$\mathfrak{E}_j(t) = \pi^{-1} \int_0^{\infty} \tau_{ij}(x) \cos(xt - (j-1)\frac{\pi}{2}) dx; \quad \mathfrak{T}_j(t) = \pi^{-1} \int_0^{\infty} T_{ij}(x) \cos(xt - (j-1)\frac{\pi}{2}) dx.$$

У прийнятих позначеннях справедливе наступне твердження.

Теорема 1. Нехай функції $\tau_{ij}(x)$, $T_{ij}(x)$; $i \in \bar{m}$, $j = 1; 2$, визначені співвідношеннями (7), (8) і мають сумовні на R перетворення Фур'є.

Тоді для довільної функції $f \in C_{\infty}^{m\bar{\Psi}}$ в будь-якій точці $\bar{x} \in T^m$ виконується рівність:

$$\begin{aligned} \delta_{\bar{n}}(f; \bar{x}; \Lambda) &= \sum_{k=1}^m \pi^{-1} \int_{-\infty}^{+\infty} f^{\bar{\Psi}_k} \left(\bar{x} - \frac{t_k}{n_k} \bar{e}_k \right) \int_0^{+\infty} (\tau_{k1}(v) \cos vt_k + \tau_{k2}(v) \sin vt_k) dv dt_k + \\ &+ \\ &\sum_{r=2}^m (-1)^{r+1} \sum_{\mu(r) \subset \bar{m}} \pi^{-r} \int_{-\infty}^{+\infty} f^{\bar{\Psi}_\mu} \left(\bar{x} - \sum_{i \in \mu} \frac{t_i}{n_i} \bar{e}_i \right) \prod_{j \in \mu(r)} \int_0^{+\infty} (T_{j1}(v) \cos vt_j + T_{j2}(v) \sin vt_j) dv dt_j. \end{aligned} \quad (9)$$

Доведення. Застосовуючи метод математичної індукції, неважко показати, що

$$1 - \prod_{i=1}^m \lambda_{k_i}^{(n_i)} = \sum_{i=1}^m (-1)^{i+1} \sum_{\mu(i) \subset \bar{m}} \prod_{j \in \mu(i)} (1 - \lambda_{k_j}^{(n_j)}).$$

Тому ряд Фур'є функції $\delta_{\bar{n}}(f; \bar{x}; \Lambda)$ можна подати у наступному вигляді

$$\begin{aligned} S[\delta_{\bar{n}}(f; \bar{x}; \Lambda)] &= \\ &= \sum_{i=1}^m \sum_{\bar{k} \in N_{*}^m} 2^{-q(\bar{k})} (1 - \lambda_{k_i}^{(n_i)}) A_{\bar{k}}(f; \bar{x}) + \sum_{i=2}^m (-1)^{i+1} \sum_{\mu(i) \subset \bar{m}} \sum_{\bar{k} \in N_{*}^m} 2^{-q(\bar{k})} \prod_{j \in \mu(i)} (1 - \lambda_{k_j}^{(n_j)}) A_{\bar{k}}(f; \bar{x}) \equiv \end{aligned}$$

$$\equiv \sum_{i=1}^m S_i(f; \vec{x}) + \sum_{i=2}^m (-1)^{i+1} \sum_{\mu(i) \subset \bar{m}} S_\mu(f; \vec{x}). \quad (10)$$

Розглянемо функції

$$I^{\bar{\psi}_i}(f; \vec{x}) = \pi^{-1} \int_{-\infty}^{\infty} f^{\bar{\psi}_i} \left(\vec{x} - \frac{t}{n_i} \vec{e}_i \right) \int_0^{\infty} (\tau_{i1}(v) \cos vt + \tau_{i2}(v) \sin vt) dv dt, \quad i \in \bar{m},$$

$$I^{\bar{\Psi}^\mu}(f; \vec{x}) = \pi^{-|\mu|} \int_{-\infty}^{\infty} f^{\bar{\Psi}^\mu} \left(\vec{x} - \sum_{j \in \mu} \frac{t_j}{n_j} \vec{e}_j \right) \prod_{i \in \mu} \int_0^{\infty} (T_{i1}(v) \cos vt + T_{i2}(v) \sin vt) dv dt_j, \quad \mu \subset \bar{m}$$

Обчислимо коефіцієнти Фур'є цих функцій. Застосовуючи формулу (1), маємо

$$\begin{aligned} a_{\vec{k}}^{\bar{s}}(I^{\bar{\Psi}^\mu}) &= \frac{1}{\pi^m} \int_{T^m} \int_{R^{|\mu|}} f^{\bar{\Psi}^\mu} \left(\vec{x} - \sum_{j \in \mu} \frac{t_j}{n_j} \vec{e}_j \right) \prod_{i \in \mu} \frac{1}{\pi} \int_0^{\infty} (T_{i1}(v) \cos vt_i + T_{i2}(v) \sin vt_i) dv dt_i \times \\ &\times \prod_{v=1}^m \cos \left(k_v x_v - \frac{s_v \pi}{2} \right) dx_v = \frac{1}{\pi^m} \sum_{\zeta \in \mu} \int_{T^m} \int_{R^{|\mu|}} f^{\bar{\Psi}^\mu}(\vec{x}) \prod_{v \in \mu \setminus \zeta} \cos \left(k_v x_v - \frac{s_v \pi}{2} \right) dx_v \prod_{l \in \mu} \left(-\sin \left(k_l x_l - \frac{s_l \pi}{2} \right) \right) \times \\ &\times \prod_{j \in \mu \setminus \zeta} \frac{1}{\pi} \int_0^{\infty} (T_{j1}(v) \cos vt_j + T_{j2}(v) \sin vt_j) dv \cos k_j t_j dt_j n_j \times \\ &\times \prod_{i \in \mu \setminus \zeta} \frac{1}{\pi} \int_0^{\infty} (T_{i1}(v) \cos vt_i + T_{i2}(v) \sin vt_i) dv \cos k_i t_i dt_i n_i. \end{aligned} \quad (11)$$

Відомо [8], що для неперервної на $[0; +\infty)$ функції $\tau(u)$ з сумовним на R перетворенням Фур'є

$$\mathfrak{F}(t) = \pi^{-1} \int_0^{\infty} \tau(x) \cos \left(xt + \frac{\beta \pi}{2} \right) dx, \quad \beta \in R,$$

виконуються умови

$$\pi^{-1} \int_0^{\infty} \mathfrak{F}(t) \cos \left(ut - \frac{\beta \pi}{2} \right) dx = \tau(u); \quad \int_0^{\infty} \mathfrak{F}(t) \sin \left(ut - \frac{\beta \pi}{2} \right) dx = 0.$$

Завдяки цьому на підставі співвідношення (11) одержуємо

$$a_{\vec{k}}^{\bar{s}}(I^{\bar{\Psi}^\mu}) = \prod_{j \in \mu} (1 - \lambda_{k_j}^{(n_j)}) \sum_{\zeta \in \mu} (-1)^{\sum_{i \in \zeta} s_i} a_{\vec{k}}^{\bar{s} + \sum_{j \in \zeta} (-1)^{s_j} \vec{e}_j} (f^{\bar{\Psi}^\mu}) \prod_{l \in \mu \setminus \zeta} \Psi_{l1}(k_l) \prod_{r \in \zeta} (-\Psi_{r2}(k_r)),$$

$$a_{\bar{k}}^{\bar{s}}(I^{\bar{\psi}_j}) = (1 - \lambda_{k_j}^{(n_j)})(a_{\bar{k}}^{\bar{s}}(f^{\bar{\psi}_j})\psi_{j1}(k_j) + (-1)^{s_j} a_{\bar{k}}^{\bar{s} + \sum_{j \in \bar{\epsilon}} (-1)^{s_j} \bar{e}_j} (f^{\bar{\psi}_j})\psi_{j2}(k_j)).$$

Поєднуючи ці співвідношення з (10) і (11), переконуємося у тому, що $S[I^{\bar{\psi}_i}(f; \bar{x})] = S_i(f; \bar{x})$, $S[I^{\Psi_\mu}(f; \bar{x})] = S_\mu(f; \bar{x})$. Для неперервних функцій $f \in C_\infty^{m\bar{\Psi}}$ на підставі цих рівностей одержуємо співвідношення (9).

Теорему доведено.

Вивчимо асимптотичну поведінку величин $\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}}) = \sup \|\delta_{\bar{n}}(f, \bar{x}, \Lambda)\|_C$. Основною метою роботи є вивчення випадку, коли головним членом є добуток величин, залежних від функцій $\Psi_{ij}(k)$, щоправда, лише у випадку $m=2$.

Зокрема, має місце наступне твердження, яке є двохвимірним аналогом відомої леми Теляковського [8].

Теорема 2. Нехай функції $\tau_{ij}(x)$, $T_{ij}(x)$; $i \in \bar{m}$, $j=1,2$, визначені співвідношеннями (7), (8) і мають сумовні на R перетворення Фур'є при $m=2$ та задовольняють умовам: $\int_{-\infty}^{+\infty} |\mathfrak{F}_{ij}(t)| dt < \infty$; $\int_{-\infty}^{+\infty} |\mathfrak{F}_{ij}(t)| dt < \infty$.

Тоді при $n_i \rightarrow \infty$, $i=1,2$, справедлива рівність:

$$\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}}) = A(T_1)A(T_2) + O(1)(A(\tau_1) + A(\tau_2) + a(T_1)A(T_2) + a(T_2)A(T_1)), \quad (12)$$

де

$$A(\tau_i) = \frac{1}{\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \left| \int_0^{\infty} (\tau_{i1}(t) \cos kv + \tau_{i2}(t) \sin kv) dv \right| dt; \quad a(\tau_i) = \int_{t \geq \frac{\pi n}{2}} |\mathfrak{F}_i(t)| dt.$$

Доведення. Оцінка зверху $\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}}) \leq A(T_1)A(T_2) + O(1)(A(\tau_1) + A(\tau_2))$ безпосередньо впливає з теореми 2. Щоб показати, що має місце рівність (12), побудуємо відповідну екстремальну функцію.

Нехай $f_1 \in C_\infty^{\bar{\Psi}_1}$, $f_2 \in C_\infty^{\bar{\Psi}_2}$. Тоді неважко показати, що $f_*(\bar{x}) = f_1(x_1)f_2(x_2) \in C_\infty^{2\bar{\Psi}}$.

Нехай для $i=1,2$ 2π -періодичні функції $\varphi_i(t)$ визначені так, що

$$\varphi_i(t) = \text{sign} \left(\int_0^{\infty} (T_{i1}(v) \cos vt + T_{i2}(v) \sin vt) dv \right), t \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2} \right]$$

і до визначені на проміжках $[-\pi; -\pi/2) \cup (\pi/2; \pi]$ так, щоб виконувалася умова

$$\int_{-\pi}^{\pi} \varphi_i(t) dt = 0. \text{ Підбираючи функції } f_1(x), f_2(x) \text{ так, щоб } f_i^{\bar{\Psi}}(x) = \varphi_i(x),$$

маємо, що $f_*(\bar{x}) = f_1(x_1)f_2(x_2) \in C_\infty^{2\bar{\Psi}}$ і для функції $f_*(\bar{x})$ виконується рівність

$$\delta_{\bar{n}}(f_*; \bar{x}; \Lambda) = A(T_1)A(T_2) + O(1)(A(\tau_1) + A(\tau_2) + a(T_1)A(T_2) + a(T_2)A(T_1)).$$

Тобто має місце подвійна нерівність

$$\begin{aligned} A(T_1)A(T_2) + O(1)(A(\tau_1) + A(\tau_2) + a(T_1)A(T_2) + a(T_2)A(T_1)) &\leq \\ &\leq \varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}}) \leq A(T_1)A(T_2) + O(1)(A(\tau_1) + A(\tau_2)). \end{aligned}$$

На підставі цієї нерівності одержуємо рівність (12). Теорему доведено.

Позначимо через \mathfrak{M} множину функцій $\psi(x)$, неперервних при $x \geq 0$, монотонно спадних, опуклих вниз при $x \geq 1$ і таких, що зникають на нескінченності.

Через \mathfrak{M}' позначимо підмножину функцій $\psi \in \mathfrak{M}$, для яких $\int_1^\infty \frac{\psi(x)}{x} dx < \infty$.

Функції $\psi(x)$ поставимо у відповідність функцію $\eta(x) = \eta(\psi, x)$, пов'язану при $x \geq 1$ з $\psi(x)$ співвідношенням $\psi(\eta(x)) = 2^{-1}\psi(x)$ і функцію $\mu(x) = \frac{x}{\eta(x) - x}$. Через \mathfrak{M}_0 позначимо множину функцій $\psi \in \mathfrak{M}$, для яких $\mu(x) \leq K$, де K – деяка стала, а через \mathfrak{M}_C – множину функцій $\psi \in \mathfrak{M}$, для яких існують константи K_1 і K_2 такі, що $0 < K_1 \leq \mu(x) \leq K_2 < \infty$.

Завдяки теоремі 2 дослідження величин $\varepsilon(C_\infty^{m\bar{\Psi}}; U_{\bar{n}})$ зводиться до обчислення невластних інтегралів $A(\tau_i)$.

Застосовуючи результати роботи [3] з обчислення величин $A(\tau_i)$, як наслідок з теореми 2 одержуємо наступні твердження.

Теорема 3. Нехай $\psi_{ij} \in \mathfrak{M}_C$, $\Psi_{ij} \in \mathfrak{M}_C$, $i = 1, 2$; $j = 1, 2$. Тоді при $n_i \rightarrow \infty$, $i = 1, 2$, справедлива рівність

$$\varepsilon(C_\infty^{2\bar{\Psi}}, S_{\bar{n}}) = \frac{16}{\pi^4} \bar{\Psi}_1(n_1) \bar{\Psi}_2(n_2) \ln n_1 \ln n_2 + \\ + O(1)(\bar{\Psi}_1(n_1) \bar{\Psi}_2(n_2)(\ln n_1 + \ln n_2) + \bar{\psi}_1(n_1) \ln n_1 + \bar{\psi}_2(n_2) \ln n_2).$$

Теорема 4. Нехай $\psi_{ij} \in \mathfrak{M}_C$, $\Psi_{ij} \in \mathfrak{M}_C$, $i=1,2$; $j=1,2$, функції $x\psi_{ij}(x)$, $x\Psi_{ij}(x)$, $i=1,2$; $j=1,2$, монотонно зростають і опуклі вверху. Тоді при $n_i \rightarrow \infty$, $i=1,2$, справедлива рівність

$$\varepsilon(C_\infty^{2\bar{\Psi}}, F_{\bar{n}}) = \frac{4}{\pi^2} \int_1^{n_1} \bar{\Psi}_1(x) dx \int_1^{n_2} \bar{\Psi}_2(x) dx + O(1)(\bar{\Psi}_1(n_1) \bar{\Psi}_2(n_2) + \bar{\psi}_1(n_1) + \bar{\psi}_2(n_2) + \\ + \bar{\Psi}_2(n_2) \int_1^{n_1} \bar{\Psi}_1(x) dx + \bar{\Psi}_1(n_1) \int_1^{n_2} \bar{\Psi}_2(x) dx + \int_1^{n_1} \bar{\psi}_1(x) dx + \int_1^{n_2} \bar{\psi}_2(x) dx).$$

ЛІТЕРАТУРА

1. Задерей П.В. Интегральные представления уклонений линейных средних рядов Фурье на классах дифференцируемых функций двух переменных // Некоторые вопросы теории аппроксимаций. Сб. научн. трудов. – Киев: Институт математики АН УССР, 1985. – С. 16-28.
2. Ласурия Р.А. Кратные суммы Фурье на множествах $\bar{\psi}$ -дифференцируемых функций // Укр. мат. журн. – 2003. – 55, №7 – С. 911-918.
3. Рукасов В.И., Новиков О.А. Приближение функций с небольшой гладкостью из классов $C_\infty^{\bar{\psi}}$ линейными методами // Український математичний конгрес – 2001. Теорія наближень та гармонічний аналіз. Праці. Секція 10. – Київ, 2002. – С. 184-193.
4. Степанец А.И., Пачулиа Н.Л. Кратные суммы Фурье на множествах (ψ, β) -дифференцируемых функций // Укр. мат. журн. – 1991. – 43, №4 – С. 545-555.
5. Степанец А.И. Классификация и приближение периодических функций. – Киев: Наук. думка, 1987. – 268 с.
6. Степанец А.И. Приближение $\bar{\psi}$ -интегралов периодических функций суммами Фурье. – Киев, 1996. – 70 с. – (Препринт/ НАН Украины. Ин-т математики; 96.11).
7. Степанец А.И. Методы теории приближений. Праці Інституту математики НАН України. Киев: Ін-т математики НАН України, 2002. В 2 ч.

8. Теляковский С.А. О приближении дифференцируемых функций линейными средними их рядов Фурье // Изв. АН СССР. Сер. мат. – 1960. – 24, №2. – С. 213-242.

9. Рукасов В.И. Приближение периодических функций линейными средними их рядов Фурье. – Киев, 1983. – 56 с. – (Препринт / АН УССР. Ин-т математики; 83.62).

10. Рукасов В.И. Приближение непрерывных периодических функций линейными средними их рядов Фурье // Тр. Мат. ин-та АН СССР. Теория функций и смежные вопросы анализа. – 1987. – 180. – С. 187-189.

11. Рукасов В.И. Приближение функций класса $C_{\beta, \infty}^{\psi}$ линейными средними их рядов Фурье // Укр. мат. журн. – 1987. – 39, № 4. – С. 478-483.

12. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов $C_{\infty}^{\bar{\psi}}$ суммами Валле-Пуссена // Междунар. конф. по теории приближения функций и её применениям, посвященная памяти В.К. Дзядыка (Киев, 26-30 мая 1999 г.): Тез. докл. – С. 71-72.

13. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов $C_{\infty}^{\bar{\psi}}$ методами Валле-Пуссена // Теорія наближення функцій та їх застосування: Зб. наук. пр. – Київ: Ін-т математики НАН України, 2000. – С. 396-406.

14. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов $C_{\infty}^{\bar{\psi}}$ методами Валле-Пуссена (небольшая гладкость) // Укр. мат. конгрес, присвячений 200-річчю від дня народження М.В. Остроградського (Київ, 21-25 серп. 2001 р.): Тез. доп. – С. 51-52.

15. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов периодических функций с малой гладкостью суммами Валле-Пуссена // Теорія наближення функцій та суміжні питання. – Київ, 2002. – С. 119-133. – (Праці Ін-ту математики НАН України; Т. 35).

16. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Приближение ψ -интегралов 2π -периодических функций суммами Валле-Пуссена // Ряди Фур'є: теорія і застосування: Зб. наук. пр. – Київ: Ін-т математики НАН України, 1998. – С. 242-254.

17. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Наближення класів $C^{\psi} H_{\omega}$ суммами Валле-Пуссена // Укр. мат. конгрес, присвячений 200-річчю від дня народження М.В.Остроградського (Київ, 21-25 серп. 2001 р.): Тез. доп. – С. 52-53.

18. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Приближение ψ -интегралов периодических функций в равномерной и интегральной метриках //

Теорія наближення функцій та суміжні питання. – Київ, 2003. – С. 156-191. – (Праці Ін-ту математики НАН України; Т. 36).

В работе получены асимптотические равенства для верхних граней уклонений линейных средних рядов Фурье на классах периодических функций многих переменных.

*Рукасов В.І., Чайченко С.О.
(м. Слов'янськ)*

ОДНОЧАСНЕ НАБЛИЖЕННЯ ФУНКЦІЙ ТА ЇХ $\bar{\psi}$ -ІНТЕГРАЛІВ СУМАМИ ВАЛЛЕ-ПУССЕНА В ПРОСТОРАХ C І L

1. Постановка задачі одночасного наближення. Для того, щоб сформулювати задачі дослідження, нам знадобляться деякі означення з роботи [1].

Означення 1. Якщо пара $\bar{\psi} = (\psi_1; \psi_2)$ така, що ряд

$$\sum_{k=0}^{\infty} (\psi_1(k) \cos kt + \psi_2(k) \sin kt)$$

є рядом Фур'є деякої функції $\Psi(t)$, то будемо писати $\bar{\psi} \in \mathcal{L}$.

Нехай L – простір сумовних 2π -періодичних функцій. Позначимо через C підмножину неперервних функцій з L . Тоді

$$C^{\bar{\psi}} N = L^{\bar{\psi}} \mathfrak{N} \cap C.$$

Якщо M – простір суттєво обмежених функцій φ з нормою

$$\varphi_{\cdot M} = \operatorname{ess\,sup}_t |\varphi(t)|$$

і $\omega(t)$ – довільний фіксований модуль неперервності, то

$$C_{\infty}^{\bar{\psi}} = C^{\bar{\psi}} S_M^0, \quad S_M^0 = \{\varphi \in M : \varphi_{\cdot M} \leq 1, \varphi \perp 1\},$$

$$C_{\omega}^{\bar{\psi}} H_{\omega}^0, \quad H_{\omega}^0 = \{\varphi \in C : |\varphi(t) - \varphi(t')| \leq \omega(|t - t'|); \varphi \perp 1\}.$$

Нехай $\bar{\psi} = \{\bar{\psi}^{(1)}, \bar{\psi}^{(2)}, \dots, \bar{\psi}^{(m)}\}$, де $\bar{\psi}^{(i)} = (\psi_1^{(i)}; \psi_2^{(i)})$, $i = 1, 2, \dots, m$, – довільні пари послідовностей дійсних чисел такі, що $\bar{\psi}^{(i)} \in \mathcal{L}$.

Нехай, далі, $b = \{b_1, b_2, \dots, b_m\}$ – довільний вектор з дійсними координатами, а \mathfrak{N} – одна з множин $S_M^0, H_{\omega}^0, S_1^0$ чи $H_{\omega_1}^0$, і

$$\sum_{n,p}^{(m)} (\varphi; x; \bar{\psi}; b) = \sum_{i=1}^m \frac{b_i}{\bar{\psi}^{(i)}(n)} \left[J^{\bar{\psi}^{(i)}}(\varphi(x)) - V_{n,p} \left(J^{\bar{\psi}^{(i)}}(\varphi); x \right) \right], \quad (1)$$

де $\varphi \in \aleph$.

Для величини (1), визначеної на множині \aleph , має сенс вираз

$$\sum_{n,p}^{(m)} (\aleph; \bar{\psi}; b)_X = \sup_{\varphi \in \aleph} \left\| \sum_{n,p}^{(m)} (\varphi; \cdot; \bar{\psi}; b) \right\|_X, \quad (2)$$

де $X = C$ чи $X = L$, а \aleph – одна з множин S_M^0, H_ω^0, S_1^0 чи $H_{\omega_1}^0$.

Задача про одночасне наближення функцій і їх $\bar{\psi}$ -інтегралів сумами Валле-Пуссена полягає в дослідженні величини (2). Аналогічна задача для сум Фур'є на класах $C_\beta^\psi \aleph$ (див., наприклад, [2]) була поставлена і розв'язана О.І. Степанцем у роботах [3,4].

Якщо $m = 1, b_1 = 1, \bar{\psi}^{(1)}(n) = \bar{\psi}(n)$, то

$$\sum_{n,p}^{(1)} (\aleph; \bar{\psi}; 1)_X = \frac{1}{\bar{\psi}(n)} \sup_{\varphi \in \aleph} \left\| J^{\bar{\psi}}(\varphi) - V_{n,p}(J^{\bar{\psi}}(\varphi)) \right\|_X.$$

Звідси випливає, що задача про одночасне наближення узагальнює задачу про дослідження величин

$$E(X^{\bar{\psi}} \aleph; V_{n,p})_X = \sup_{f \in X^{\bar{\psi}} \aleph} \|f - V_{n,p}(f)\|_X = \sup_{\varphi \in \aleph} \left\| J^{\bar{\psi}}(\varphi) - V_{n,p}(J^{\bar{\psi}}(\varphi)) \right\|_X$$

в тому сенсі, що має місце рівність

$$E(X^{\bar{\psi}} \aleph; V_{n,p})_X = \bar{\psi}(n) \sum_{n,p}^{(1)} (\aleph; \bar{\psi}; 1)_X,$$

де через $X^{\bar{\psi}} \aleph$ позначена одна з множин $C^{\bar{\psi}} \aleph$ чи $L^{\bar{\psi}} \aleph$.

2. Асимптотичні рівності для величин $\sum_{n,p}^{(m)} (\aleph; \bar{\psi}; b)_X$, де $\aleph = S_M^0$ або $\aleph = H_\omega^0$, $X = C$ або $X = L$.

Має місце наступне твердження.

Теорема 1. Нехай $\psi_1^{(i)} \in F_c, \psi_2^{(i)} \in F_c, i = 1, 2, \dots, m$, числа $p = p(n)$ вибрані таким чином, що $n - p \in [\eta^{-1}(\psi_j^{(i)}; n); n], j = 1, 2$, і виконана умова: існують константи $K_1^{(i)}, K_2^{(i)}$ такі, що

$$0 < K_1^{(i)} \leq \frac{\eta(\psi_1^{(i)}; n) - n}{\eta(\psi_2^{(i)}; n) - n} \leq K_2^{(i)} < \infty, \quad n = 1, 2, \dots, i = 1, 2, \dots, m. \quad (3)$$

Тоді при $n \rightarrow \infty$ виконуються асимптотичні рівності

$$\sum_{n,p}^{(m)} (S_M^0; \bar{\psi}; b)_C = \frac{4}{\pi^2} \sum_{k=1}^m R_k \ln \frac{a_n^{(k+1)}}{a_n^{(k)}} + O(1) \quad (4)$$

і

$$\sum_{n,p}^{(m)} (H_\omega^0; \bar{\psi}; b)_C = \frac{2\theta_\omega}{\pi^2} \int_0^{\pi/2} \omega\left(\frac{2t}{n}\right) \sin t dt \sum_{k=1}^m R_k \ln \frac{a_n^{(k+1)}}{a_n^{(k)}} + O(1) \omega\left(\frac{1}{n}\right), \quad (5)$$

де $b_i, i = \overline{1, m}$ – довільні дійсні числа,

$$R_k = R_k(b; \bar{\psi}) = \sqrt{A_k^2 + B_k^2}, \quad A_k = A_k(b; \bar{\psi}) = \sum_{i=1}^k b_i \cos \gamma_n^{(i)},$$

$$B_k = B_k(b; \bar{\psi}) = \sum_{i=1}^k b_i \sin \gamma_n^{(i)}, \quad \gamma_n^{(i)} = \arctg \frac{\psi_2^{(i)}(n)}{\psi_1^{(i)}(n)},$$

$$a_n^{(k)} = \left\{ \mu_1^{(k)}(n) = \frac{n}{\eta(\psi_1^{(k)}; n) - n} : \mu_1^{(k)}(n) \leq \frac{n\pi}{p} \right\}$$

чи

$$a_n^{(k)} = \left\{ \mu_2^{(k)}(n) = \frac{n}{\eta(\psi_2^{(k)}; n) - n} : \mu_2^{(k)}(n) \leq \frac{n\pi}{p} \right\},$$

числа $a_n^{(k)}$ упорядковані за зростанням, $a_n^{(m+1)} = \frac{n\pi}{p}$, $\theta_\omega \in [1/2; 1]$, причому $\theta_\omega = 1$, якщо $\omega(t)$ – опуклий модуль неперервності, а $O(1)$ – величина, рівномірно обмежена щодо n і p .

Аналіз теореми 1 буде зроблено у наступному пункті разом з аналізом аналогу цієї теореми в інтегральній метриці, що формулюється нижче.

Теорема 2. Нехай $\psi_1^{(i)} \in F_c, \psi_2^{(i)} \in F_c, i=1, 2, \dots, m$, числа $p = p(n)$ вибрані таким чином, що $n - p \in [\eta^{-1}(\psi_j^{(i)}; n); n], j=1, 2, i$ виконана умова (3).

Тоді при $n \rightarrow \infty$ виконуються асимптотичні рівності

$$\sum_{n,p}^{(m)} (S_1^0; \bar{\psi}; b)_1 = \frac{4}{\pi^2} \sum_{k=1}^m R_k \ln \frac{a_n^{(k+1)}}{a_n^{(k)}} + O_1(1), \quad (6)$$

і

$$\sum_{n,p}^{(m)} (H_{\omega_1}^0; \bar{\psi}; b)_1 = \frac{2\theta_\omega}{\pi^2} \int_0^{\pi/2} \omega\left(\frac{2t}{n}\right) \sin t dt \sum_{k=1}^m R_k \ln \frac{a_n^{(k+1)}}{a_n^{(k)}} + O_1(1) \omega\left(\frac{1}{n}\right), \quad (7)$$

де $b_i, i = \overline{1, m}$ – довільні дійсні числа,

$$R_k = R_k(b; \bar{\psi}) = \sqrt{A_k^2 + B_k^2}, \quad A_k = A_k(b; \bar{\psi}) = \sum_{i=1}^k b_i \cos \gamma_n^{(i)},$$

$$B_k = B_k(b; \bar{\psi}) = \sum_{i=1}^k b_i \sin \gamma_n^{(i)}, \quad \gamma_n^{(i)} = \arctg \frac{\psi_2^{(i)}(n)}{\psi_1^{(i)}(n)},$$

$$a_n^{(k)} = \left\{ \mu_1^{(k)}(n) = \frac{n}{\eta(\psi_1^{(k)}; n) - n} : \mu_1^{(k)}(n) \leq \frac{n\pi}{p} \right\}$$

або

$$a_n^{(k)} = \left\{ \mu_2^{(k)}(n) = \frac{n}{\eta(\psi_2^{(k)}; n) - n} : \mu_2^{(k)}(n) \leq \frac{n\pi}{p} \right\},$$

числа $a_n^{(k)}$ упорядковані за зростанням, $a_n^{(m+1)} = \frac{n\pi}{p}$, $\theta_\omega \in [1/2; 1]$, причому $\theta_\omega = 1$, якщо $\omega(t)$ – опуклий модуль неперервності, а $O_1(1)$ – величина, рівномірно обмежена щодо n і p у метриці простору L .

3. Деякі наслідки з теорем 1 і 2. Зупинимось на кількох фактах, що випливають із теорем 1 і 2. Нехай

$$\mathfrak{M}_C = \left\{ \psi \in \mathfrak{M} : 0 < K_1 \leq \frac{t}{\eta(\psi; t) - t} \leq K_2 < \infty, t \geq 1. \right\}$$

Якщо $\psi_1^{(i)}, \psi_2^{(i)} \in \mathfrak{M}_C, i = \overline{1, m}$, то

$$0 < K_1^{(i)} \leq \frac{n}{\eta(\psi_1^{(i)}; n) - n} \leq K_2^{(i)} < \infty, \quad n = 1, 2, \dots,$$

$$0 < K_3^{(i)} \leq \frac{n}{\eta(\psi_2^{(i)}; n) - n} \leq K_4^{(i)} < \infty, \quad n = 1, 2, \dots,$$

і

$$\sum_{k=1}^m R_k \ln \frac{a_n^{(k+1)}}{a_n^k} = R_m \ln \frac{n}{p} + O(1).$$

Таким чином, із теореми 2 одержуємо такий наслідок.

Наслідок 1. Нехай $\overline{\psi}^{(i)} = (\psi_1^{(i)}; \psi_2^{(i)}), \psi_1^{(i)}, \psi_2^{(i)} \in \mathfrak{M}_C, i = \overline{1, m}$.

Тоді при $n \rightarrow \infty$

$$\sum_{n,p}^{(m)} (S_M^0; \overline{\psi}; b)_C = \frac{4}{\pi^2} R_m \ln \frac{n}{p} + O(1) \quad (8)$$

і

$$\sum_{n,p}^{(m)} (H_\omega^0; \overline{\psi}; b)_C = \frac{2\theta_\omega R_m}{\pi^2} \int_0^{\pi/2} \omega\left(\frac{2t}{n}\right) \sin t dt \ln \frac{n}{p} + O(1) \omega\left(\frac{1}{n}\right), \quad (9)$$

У роботі [2] досліджено можливість виконання рівності

$$R_m = R_m(b; \overline{\psi}) = 0. \quad (10)$$

Показано, що рівність (10) має місце при виконанні умов:

$$\text{якщо } m = 2, \text{ то } b_1 = -b_2 i \frac{\psi_1^{(1)}(n)}{\psi_2^{(1)}(n)} = \frac{\psi_1^{(2)}(n)}{\psi_2^{(2)}(n)} + k\pi, k \in Z, n = 1, 2, \dots, \quad (11)$$

де $b = (b_1; b_2)$;

$$\text{якщо ж } m \geq 3, \text{ то } \sum_{i=1}^m b_i = 0 \quad \text{і} \quad \gamma_n^{(i)} = \gamma_0, i = \overline{1, m}, \quad (12)$$

або, якщо серед чисел $\gamma_n^{(i)}$ є принаймні два $\gamma_n^{(l)}$ і $\gamma_n^{(s)}$ такі, що $\gamma_n^{(l)} \neq \gamma_n^{(s)}$, то координати b_l і b_s вектора b повинні задовольняти умову

$$\begin{cases} b_l = \frac{\sum_{i \neq l, s} b_i \sin(\gamma_n^{(i)} - \gamma_n^{(s)})}{\sin(\gamma_n^{(l)} - \gamma_n^{(s)}), \\ b_s = \frac{\sum_{i \neq l, s} b_i \sin(\gamma_n^{(i)} - \gamma_n^{(l)})}{\sin(\gamma_n^{(l)} - \gamma_n^{(s)})}. \end{cases} \quad (13)$$

Наслідок 2. Нехай $\bar{\psi}^{(i)} = (\psi_1^{(i)}; \psi_2^{(i)}), \psi_j^{(i)} \in \mathfrak{M}_C, i = \overline{1, m}, j = 1, 2$. Нехай, далі, якщо $m = 2$, то виконана умова (4), якщо ж $m \geq 3$, то $b^* = (b_1^*, b_2^*, \dots, b_m^*)$ – довільний вектор, координати якого задовольняють умову (12) або умову (12).

Тоді $R_m = R_m(b; \bar{\psi}) = 0$ і

$$\sum_{n,p}^{(m)} (S_M^0; \bar{\psi}; b^*)_C = O(1), \quad (14)$$

$$\sum_{n,p}^{(m)} (H_\omega^0; \bar{\psi}; b^*)_C = O(1)\omega\left(\frac{1}{n}\right), \quad (15)$$

де $O(1)$ – величина, рівномірно обмежена щодо n і p .

З теореми 2 отримуємо аналоги наслідків 1 і 2 в інтегральній метриці. Зокрема, має місце наступне твердження.

Наслідок 3. В умовах наслідку 2

$$\sum_{n,p}^{(m)} (S_1^0; \bar{\psi}; b^*)_1 = O_1(1), \quad (16)$$

$$\sum_{n,p}^{(m)} (H_{\omega_1}^0; \bar{\psi}; b^*)_1 = O_1(1)\omega\left(\frac{1}{n}\right), \quad (17)$$

де $O_1(1)$ – величина, обмежена щодо n і p у просторі L .

Відзначимо, що аналогічні задачі про одночасне наближення функцій класів C_β^ψ і L_β^ψ (при різних значеннях параметрів $\psi(k), k \in N, \beta \in R$) та їх похідних сумами Фур'є і Валле-Пуссена розглядались О.І. Степанцем [3, 4, 2] і його послідовниками (див. роботи [5, 6]). Задачі про наближення суммами Валле-Пуссена класів C_β^ψ і L_β^ψ розглядались у роботах [7-25].

ЛІТЕРАТУРА

1. Степанец А.И. Скорость сходимости рядов Фурье на классах ψ -интегралов // Укр. мат. журн. – 1997. – 49, № 8. – С. 1069-1113.
2. Степанец А.И. Классификация и приближение периодических функций. – Киев: Наук. думка, 1987. – 268 с.

3. Степанец А.И. Одновременное приближение периодических функций и их производных суммами Фурье // Докл. АН СССР. – 1980. – **254**, № 3. – С. 543-544.
4. Степанец А.И. К задаче об одновременном приближении функций и их ψ -производных. – Киев, 1985. – 63 с. – (Препринт / АН УССР. Ин-т математики; 85.7).
5. Задерей Н.Н. Одновременное приближение периодических функций и их производных суммами Валле-Пуссена. – Киев, 1981. – 32 с. – (Препринт / АН УССР. Ин-т математики; 81.24).
6. Степанец А.И., Сорич Н.Н. Совместное приближение функций и их производных // Мат. заметки. – 1984. – **35**, № 6. – С. 873-882.
7. Рукасов В.И. Приближение периодических функций линейными средними их рядов Фурье. – Киев, 1983. – 56 с. – (Препринт / АН УССР. Ин-т математики; 83.62).
8. Рукасов В.И. Приближение непрерывных периодических функций линейными средними их рядов Фурье // Тр. Мат. ин-та АН СССР. Теория функций и смежные вопросы анализа. – 1987. – 180. – С. 187-189.
9. Рукасов В.И. Приближение функций класса $C_{\beta, \infty}^{\psi}$ линейными средними их рядов Фурье // Укр. мат. журн. – 1987. – **39**, № 4. – С. 478-483.
10. Рукасов В.И. Приближение операторами Валле-Пуссена функций, заданных на действительной оси // Укр. мат. журн. – 1992. – **44**, № 5. – С. 682-691.
11. Рукасов В.И. Приближение непрерывных функций операторами Валле-Пуссена // Укр. мат. журн. – 2003. – **55**, № 3. – С. 414-424.
12. Рукасов В.И. Приближение суммами Валле-Пуссена классов аналитических функций // Укр. мат. журн. – 2003. – **55**, № 6. – С. 806-816.
13. Рукасов В.И. Про наближення операторами Валле-Пуссена функцій, заданих на дійсній осі // Доп. НАН України. – 2003. – № 6. – С. 26-28.
14. Рукасов В.И., Новиков О.А. Приближение классов $C_{\beta}^{\psi} H_{\omega}$ обобщенными суммами Валле-Пуссена // Укр. мат. журн. – 1997. – **49**, № 4. – С. 606-610.
15. Рукасов В.И., Новиков О.А. Приближение аналитических функций суммами Валле-Пуссена // Ряди Фур'є: теорія і застосування. –

Київ, 1998. – С. 228-241. – (Праці Ін-ту математики НАН України; Т. 20).

16. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов C_∞^ψ суммами Валле-Пуссена // Междунар. конф. по теории приближения функций и её применениям, посвященная памяти В.К. Дзядыка (Киев, 26-30 мая 1999 г.): Тез. докл. – С. 71-72.

17. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов C_∞^ψ методами Валле-Пуссена // Теорія наближення функцій та її застосування: Зб. наук. пр. – Київ: Ін-т математики НАН України, 2000. – С. 396-406.

18. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов C_∞^ψ методами Валле-Пуссена (небольшая гладкость) // Укр. мат. конгрес, присвячений 200-річчю від дня народження М.В. Остроградського (Київ, 21 – 25 серп. 2001 р.): Тез. доп. – С. 51-52.

19. Рукасов В.И., Новиков О.А., Чайченко С.О. Приближение классов периодических функций с малой гладкостью суммами Валле-Пуссена // Теорія наближення функцій та суміжні питання. – Київ, 2002. – С. 119-133. – (Праці Ін-ту математики НАН України; Т. 35).

20. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Приближение ψ -интегралов 2π -периодических функций суммами Валле-Пуссена // Ряди Фур'є: теорія і застосування: Зб. наук. пр. – Київ: Ін-т математики НАН України, 1998. – С. 242-254.

21. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Наближення класів $C^\psi H_\omega$ суммами Валле-Пуссена // Укр. мат. конгрес, присвячений 200-річчю від дня народження М.В. Остроградського (Київ, 21 – 25 серп. 2001 р.): Тез. доп. – С. 52 – 53.

22. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Про наближення неперервних періодичних функцій суммами Валле-Пуссена // Доп. НАН України. – 2002. – № 3. – С. 35 – 39.

23. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Приближение классов $C^\psi H_\omega$ суммами Валле-Пуссена // Укр. мат. журн. – 2002. – 54, № 5. – С. 681-691.

24. Рукасов В.И., Чайченко С.О. Приближение непрерывных периодических функций суммами Валле-Пуссена (небольшая гладкость) // Теорія наближення функцій та суміжні питання. – Київ, 2002. – С. 134-150. – (Праці Ін-ту математики НАН України; Т. 35).

25. Рукасов В.І., Чайченко С.О. Наближення аналітичних періодичних функцій сумами Валле-Пуссена // Укр. мат. журн. – 2002. – 54, № 12. – С. 1653-1668.

В данной работе рассматривается задача одновременного приближения периодических функций и их $\bar{\psi}$ -интегралов суммами Валле-Пуссена в пространствах C и L , постановка которой принадлежит А.И. Степанцу. Определены асимптотические законы поведения величин, характеризующих эту задачу.

*Чуйко С.М. (м. Слов'янськ),
Чуйко О.С. (м. Київ)*

ОЦІНКА ОБЛАСТІ ЗБІЖНОСТІ ІТЕРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ СЛАБКОНЕЛІНІЙНОЇ КРАЙОВОЇ ЗАДАЧІ В НЕКРИТИЧНОМУ ВИПАДКУ

Знайдена оцінка довжини

$$\varepsilon_* = \frac{1}{q(\theta_1 + \theta_2 \lambda) + \mu} \leq \varepsilon^*$$

відрізку $[0, \varepsilon^*]$, на якому гарантована збіжність ітераційної процедури [1, с. 180; 2, с. 24; 3, с. 250] для знаходження розв'язку ($0 \leq i \leq n$)

$z = \text{col}(z_1(t, \varepsilon), \dots, z_n(t, \varepsilon))$, $z_i(\cdot, \varepsilon) \in C^1[a, b]$, $z_i(t, \cdot) \in C[0, \varepsilon_0]$, $\varepsilon^* \leq \varepsilon_0$
нетерової ($m \neq n$) слабконелінійної крайової задачі

$$dz/dt = A(t)z + f(t) + \varepsilon Z(z(t, \varepsilon), t, \varepsilon), \quad \ell z(\cdot, \varepsilon) = \alpha + \varepsilon J(z(\cdot, \varepsilon), \varepsilon). \quad (1)$$

Оцінку величини малого параметра, на якому гарантована збіжність ітераційної процедури для знаходження розв'язку частинного випадку задачі (1), а саме – періодичної задачі, раніш знаходили за допомогою мажоруючих рівнянь Ляпунова [3, с. 257; 4, с. 52; 5, с. 69]. Перевагою запропонованого в даній роботі підходу є конструктивність, оскільки, незважаючи на існування мажоруючих рівнянь Ляпунова для кожної задачі вигляду (1), не існує єдиної схеми їх побудови.

Розв'язок задачі (1) $z(t, \varepsilon) = z_0(t, c_r) + x(t, \varepsilon)$ шукаємо в околі розв'язку породжуючої крайової задачі

$$dz_0/dt = A(t)z_0 + f(t), \quad \ell z_0(\bullet) = \alpha, \quad \alpha \in R^m. \quad (2)$$

Елементи матриці $A(t)$ і вектора $f(t)$ вважаємо неперервними на відрізку $[a, b]$. Вектор-функцію $Z(z(t, \varepsilon), t, \varepsilon)$ припустимо непервно-диференційовною по невідомій $z(t, \varepsilon)$ в малому околі розв'язку $z_0(t, c_r)$ породжуючої крайової задачі, неперервною по t на відрізку $[a, b]$ і неперервною по ε на відрізку $[0, \varepsilon_0]$. Нелінійний векторний функціонал $J(z(\bullet, \varepsilon), \varepsilon)$ вважаємо непервно-диференційовним (у сенсі Фреше) по невідомій $z(t, \varepsilon)$ в малому околі розв'язку породжуючої крайової задачі і неперервним по ε на відрізку $[0, \varepsilon_0]$.

Досліджено некритичний випадок, коли $P_{Q^*} = 0$; тут $Q = \ell X(\bullet)$, $X(t)$ – нормальна фундаментальна матриця однорідної частини диференціального рівняння (2). В некритичному випадку загальний розв'язок породжуючої крайової задачі (2)

$$z_0(t, c_r) = X_r(t)c_r + G[f; \alpha](t)$$

визначає узагальнений оператор Гріна [1, с. 134; 2, с. 10] задачі (2); тут $r = n - n_1$, $n_1 = \text{rank}(Q) \leq \min(m, n)$, $X_r(t) - (n \times r)$ – вимірна матриця, складена з r – лінійно-незалежних стовпців нормальної фундаментальної матриці $X(t)$.

Норму вектор-функції

$$\varphi(t) = \text{col}(\varphi_1(t), \dots, \varphi_n(t)), \quad \varphi_i(\bullet) \in C[a, b], \quad i=1, 2, \dots, n$$

покладемо рівною [6, с.123]

$$\|\varphi(t)\| = \max_{1 \leq i \leq n} \|\varphi_i(t)\|, \quad \|\varphi_i(t)\| = \max_{a \leq t \leq b} |\varphi_i(t)|.$$

Нормою $(m \times n)$ - вимірної матриці $A(t) = a_{ij}(t)$, $a_{ij}(\bullet) \in C[a, b]$ будемо називати число

$$\|A(t)\| = \max_{1 \leq i \leq n} \sum_{j=1}^n \|a_{ij}(t)\|.$$

Згідно до теореми Рисса, векторний функціонал

$$\ell x(\bullet) = \text{col}(\ell_1 x(\bullet), \dots, \ell_m x(\bullet)),$$

визначений у просторі неперервних вектор-функцій

$$x(t) = \text{col}(x_1(t), \dots, x_n(t)), \quad x_i(\bullet) \in C[a, b], \quad i=1, 2, \dots, n$$

має зображення у вигляді інтегралу Римана-Стільтєса

$$\ell x(\bullet) = \int_a^b d\Omega(t)x(t),$$

де $\Omega(t)$ - $(m \times n)$ - вимірна матриця, елементи якої - функції обмеженої на відрізку $[a, b]$ варіації. При цьому $\|\ell x(\bullet)\| = \|\Omega(t)\|$; зокрема, у випадку $m = n = 1$,

$$\|\ell x(\bullet)\| = \|\Omega(t)\| = V_a^b [\Omega(t)].$$

Позначимо через $x(t, \varepsilon)$ і $y(t, \varepsilon)$ довільні точки із малого околу нуля та через $\zeta(t, \varepsilon)$ і $\xi(t, \varepsilon)$ довільні точки відрізка, який сполучає точки $z_0(t, c_r) + x(t, \varepsilon)$ і $z_0(t, c_r) + y(t, \varepsilon)$; нехай

$$\theta_1 = \max_{\substack{\|x\|, \|y\| \leq \rho, \\ \varepsilon \in [0, \varepsilon_0], \\ t \in [a, b]}} \left\| \frac{\partial Z(z(t, \varepsilon), t, \varepsilon)}{\partial z} \right|_{z(t, \varepsilon) = \zeta(t, \varepsilon)} \left\| ,$$

$$\theta_2 = \max_{\substack{\|x\|, \|y\| \leq \rho, \\ \varepsilon \in [0, \varepsilon_0]}} \left\| \frac{\partial J(z(\cdot, \varepsilon), \varepsilon)}{\partial z} \right|_{z(t, \varepsilon) = \xi(t, \varepsilon)} \right\| .$$

Існування та скінченність констант θ_1, θ_2 гарантується непервною диференційовністю функції $Z(z(t, \varepsilon), t, \varepsilon)$ по невідомій $z(t, \varepsilon)$ в малому околі розв'язку $z_0(t, c_r)$ породжуючої крайової задачі та її неперервностію по t на відрізку $[a, b]$ і неперервностію по ε на відрізку $[0, \varepsilon_0]$, і також непервною диференційовністю векторного функціоналу $J(z(\cdot, \varepsilon), \varepsilon)$ (у сенсі Фреше) по невідомій $z(t, \varepsilon)$ в малому околі породжуючого розв'язку $z_0(t, c_r)$ і неперервностію по ε на відрізку $[0, \varepsilon_0]$.

Оцінка ε_* довжини відрізка $[0, \varepsilon^*]$ залежить від величин $\theta_1, \theta_2, q = \|X(t)Q^+\|, \lambda = \|\ell K\cdot\|$ та $\mu = \|K[\cdot](t)\|$, де $K[f(s)](t)$ – оператор Гріна задачі Коші для рівняння (2), Q^+ – псевдообернена до Q ($n \times m$) – вимірна матриця [1,2].

Схема доведення оцінки ε_* довжини відрізка $[0, \varepsilon^*]$ полягає в переході від задачі (1) до еквівалентної операторної системи вигляду [1, с. 179, 2, с. 24; 3, с.248] та в знаходженні довжини відрізка значень малого параметру, не виходячи з якого, відповідний оператор являє собою оператор стиснення.

Приклад Для періодичної задачі

$$\frac{dz}{dt} = z - \frac{\sqrt{2}}{2} + \varepsilon \arccos z, \quad z(0) - z(1) = 0 \quad (3)$$

оцінка довжини відрізка $[0, \varepsilon^*]$, на якому гарантована збіжність відповідної ітераційної процедури становить $\varepsilon_* \approx 0,1661$. Знайдена оцінка відносно вдала, оскільки за чисельними розрахунками, дійсне значення величини $\varepsilon^* > 0,6033$. Відмінність величин ε_* і ε^* пояснюється тим фактом, що збіжність ітераційної процедури для задачі

(1) і, зокрема, задачі (3), може зберігатись, хоча й уповільнюватись, навіть у тому випадку, коли відповідна до задачі (1) операторна система не визначає оператор стиснення [3, с. 236].

Аналогічні оцінки величини малого параметра, на якому гарантована збіжність ітераційної процедури для знаходження розв'язку задачі (1), можуть бути знайдені також у різноманітних критичних випадках, коли $P_Q^* \neq 0$. Крім того, оцінки ε_* довжини відрізка $[0, \varepsilon^*]$ можуть бути знайдені для задач вигляду (1) з імпульсним впливом. Одержані у цій роботі результати без обґрунтування раніше були опубліковані в матеріалах конференції [7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук А.А., Журавлев В.Ф., Самойленко А.М. Обобщенно-обратные операторы и нетеровы краевые задачи. – Киев: Ин-т. математики НАН Украины, 1995. – 318 с.
2. Бойчук А.А. Конструктивные методы анализа краевых задач. – Киев: Наук. думка, 1990. – 96 с.
3. Гребеников Е.А., Рябов Ю.А. Конструктивные методы анализа нелинейных систем. – М.: Наука, 1979. – 432 с.
4. Лика Д.К., Рябов Ю.А. Методы итераций и мажорирующие уравнения Ляпунова в теории нелинейных колебаний. – Кишинев: Штиница, 1974. – 292 с.
5. Лыкова О.Б., Бойчук А.А. Построение периодических решений нелинейных систем в критических случаях // Укр. мат. журн., 1988. – Т. 40. – № 1. – С. 62-69.
6. Канторович Л.В., Акилов Г.П. Функциональный анализ. – М.: Наука, 1977. – 1984. – 320 с.
7. Чуйко О.С. Оцінка області збіжності ітераційного процесу для слабконелінійної крайової задачі // X міжнародна наукова конференція ім. академіка М. Кравчука. – Київ, 13-15 травня 2004 р. – Тез. доп. – С. 278.

Найдена оценка длины отрезка, на котором гарантирована сходимость итерационной процедуры для нахождения решения нетеровой слабонелинейной краевой задачи для системы обыкновенных дифференциальных уравнений. Оценку величины малого параметра, на котором гарантирована сходимость итерационной процедуры для

нахождения решения частного случая исследованной задачи, а именно периодической задачи, ранее находили с использованием мажорирующих уравнений Ляпунова. Преимуществом предложенного в данной работе подхода является конструктивность, поскольку, несмотря на существование мажорирующих уравнений Ляпунова для каждой задачи, не существует единой схемы их построения.

*Москаль Д.С., Надточій В.О., Голоденко М.М.
(м. Слов'янськ)*

УТВОРЕННЯ ПЕРІОДИЧНИХ СТРУКТУР У ПРИПОВЕРХНЕВИХ ШАРАХ GaAs ПІД ДІЄЮ ІМПУЛЬСНОГО ЛАЗЕРНОГО ОПРОМІНЕННЯ

Під дією імпульсів лазерного випромінювання на поверхні напівпровідника утворюються просторово-періодичні структури рельєфу ("ripples") [5, с. 84-91; 7, с. 5-34]. Їхнє утворення пов'язується з інтерференцією падаючої і дифрагрованої (поверхневої) електромагнітних хвиль. Це зумовлює нерівномірну передачу енергії світлового імпульсу твердому тілу. У точках максимуму інтенсивності починається плавлення поверхні кристала і, таким чином, з перекристалізованих областей формується структура з періодом, рівним довжині хвилі випромінювання λ .

Утворення квазіперіодичних структур рельєфу в місцях, де плавлення не відбувається, пояснюється деформаційною нестійкістю, зумовленою просторовою модуляцією швидкості генерації вакансій і їх деформаційно-індукованим дрейфом [3, с.134-141; 6, с. 12-19]. Період рельєфу, що утворився при цьому, не пов'язаний із явищем оптичної інтерференції, а орієнтація поверхневих утворень визначається кристалографічною симетрією мішені. Отримані в [2, с. 257-264] структури досліджувалися методами оптичної й атомно-силової мікроскопії. Було виявлено, що під дією імпульсного лазерного випромінювання з енергією, недостатньою для утворення помітних мікропластичних деформацій, у приповерхневих шарах арсеніду галію відбувається нагромадження точкових дефектів.

У пропонованій роботі проводилися подальші дослідження процесів дефектоутворення у приповерхневих шарах GaAs, підданих дії імпульсного лазерного випромінювання при допорогових значеннях енергії, з метою вивчення структурних змін, що відбуваються під поверхнею кристала. Використовувалися зразки монокристалічного

GaAs марки АГЧТ-1-25а-1 із підготовленими хімічним поліруванням площинами (100) і (111). Кристали опромінювалися імпульсами рубінового лазера ($\lambda = 0.694 \mu\text{m}$) тривалістю $\tau = 1 \text{ ms}$ (у режимі вільної генерації) з енергією $\leq 340 \text{ mJ}$, діаметр зони опромінення становив $0.5 - 3 \text{ mm}$. Структурні зміни в поверхневих шарах опромінених кристалів досліджувалися оптичним методом при пошаровому травленні поверхні в розчині АВ.

У роботі [5, с. 84-91] описується процес опромінення монокристалів Si через кварцову пластину з часточками металу, що потрапили на неї. При цьому відстань h між частками і поверхнею напівпровідника дорівнювала 7.3 mm . Показано, що на частках металу відбувається дифракція лазерного випромінювання, і зі збільшенням густини енергії опромінення на поверхні

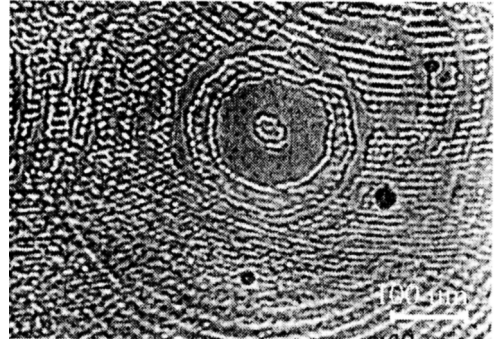

Рис. 1

ні кристала формуються періодичні структури, характерні для цього виду дифракції. На рис. 1 наводиться сфотографована під мікроскопом дифракційна поверхнева структура в перекристалізованій області на поверхні кремнію ($j = 2.1 \text{ J/cm}^2$, $\tau = 50 \text{ ns}$). В областях, де внаслідок дифракційної модуляції інтенсивності лазерного випромінювання перевищуються значення граничної густини енергії, спостерігається утворення розвиненого рельєфу плавлення. За відомим значенням h можна обчислити радіус $r_i = \sqrt{2hi\lambda + i^2\lambda^2}$ кожного i -го кільця і ширину кільцевої зони $\Delta r_i \approx (h\lambda + i\lambda^2)/r_i^2$. Результати обчислень для $h = 7.3 \text{ mm}$ радіусів світлих кілець $r_1 = 124 \mu\text{m}$; $r_2 = 175 \mu\text{m}$; $r_3 = 215 \mu\text{m}$; $r_4 = 248 \mu\text{m}$; $r_5 = 278 \mu\text{m}$; $r_6 = 304 \mu\text{m}$; $r_7 = 329 \mu\text{m}$ узгоджуються з параметрами кілець, зображених на рис. 1.

У пропонованій роботі також були виявлені кільцеві структури, але в інших умовах експерименту. Поверхня (111) GaAs спочатку опромінювалася сфокусованим лазерним імпульсом з енергією $E = 340 \text{ mJ}$. При цьому на кристалі виникала ділянка розплаву діаметром $d = 0.8 \text{ mm}$. Одночасно відбувався викид крапель рідкої фази за межі зони опромінення. Потім відбувалося опромінення області осідання затверділих крапель розфокусованим лазерним пучком із допороговою густиною енергії. Наступне вибіркоче травлення зразка GaAs дозволило виявити кільцеву дефектну структуру, представлену на рис. 2. На мікрофотографії можна бачити краплю розплаву, викинуту за

межі зони дії сфокусованого променя лазера, і кільцеву дефектну структуру, що утворилася при опроміненні затверділої краплі розфокусованим променем. Відзначимо, що подібна картина не спостерігалася перед хімічним травленням. Тому можна зробити висновок, що виявлена структура періодичних кілець має підповерхневий характер і обумовлена структурною перебудовою. Відстань між кільцями монотонно зменшується зі збільшенням радіуса і прямує до значення λ . Розраховані для $h = 3 \text{ nm}$ значення радіусів світлих кілець $r_1 = 2.15 \text{ nm}$; $r_2 = 3.19 \text{ nm}$; $r_3 = 4.09 \text{ nm}$; $r_4 = 4.92 \text{ nm}$; $r_5 = 5.91 \text{ nm}$; $r_6 = 6.48 \text{ nm}$; $r_7 = 7.27 \text{ nm}$ узгоджуються з параметрами кілець, зображених на рис. 2. Механізм утворення

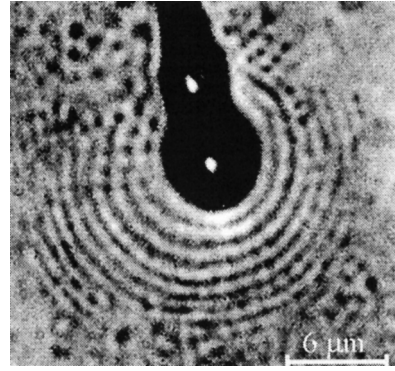

Рис. 2

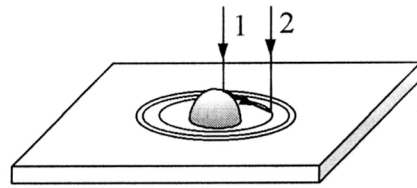

Рис. 3

кільцевої структури проілюстрований на рис. 3. Промінь 1, відбившись від краплі, інтерферує з прямим променем 2. У результаті виникає інтерференційна модуляція інтенсивності падаючого випромінювання, подібна до [5, с. 84-91]. На ділянках дії інтерференційних максимумів виникають термопружні напруження стиску. Відповідно до електронно-деформаційно-теплової моделі [7, с. 5-34] утворення дефектів при допорогових рівнях фотонагріву домінують процеси точкового дефектоутворення. Імовірно, що в областях інтерференційних максимумів виникає підвищена концентрація міжвузловин, як при короточасному індентуванні [4, с. 1818-1820]. На ділянках інтерференційних мінімумів діють напруги розтягнення і, відповідно, виникає пересичення по вакансіях [1, с. 127]. У результаті між областями стиску і розтягнення виникає структурна перебудова й утворюються протяжні концентричні осередки мікропорушень. Вони виявляються селективним травленням, і рельєф поверхні, що утвориться

Рис. 4

при цьому, відображає інтерференційну модуляцію інтенсивності падаючого випромінювання. На поверхні (100) після опромінення розфокусованим пучком ($d = 3.5 \text{ mm}$, $E = 300 \text{ mJ}$) у центральній зоні лазерної плями відбувається тріщиноутворення. Біля межі лазерної

плями, де енергія не достатня для виникнення тріщин, при травленні були виявлені острівцеві структури з періодом порядку λ (рис. 4). Отриманий рельєф формується внаслідок накладення систем кілець А і В, що можуть утворюватися при дифракції падаючого випромінювання на мікроскопічних частках, завислих у повітрі на різних відстанях h_1 і h_2 від поверхні напівпровідника. На рис. 5 проілюстрований механізм утворення острівцевої структури при накладанні інтерференційних картин. Після розсіювання на частках а і b промені 2 і 3 перетинаються з падаючими променями 1 і 4, унаслідок чого на поверхні утворюються колові інтерференційні смуги. Розрахунки показали, що кільцева структура А (рис. 4) утворилася при розсіюванні променів на частці, завислій на відстані $3.5 \mu\text{m}$ від поверхні напівпровідника, а система кілець В сформувалася від частки, завислої на висоті $17 \mu\text{m}$. За результатами пошарового хімічного травлення було з'ясовано, що глибина формування періодичного рельєфу становить $3-4 \mu\text{m}$. Інтерференційні кільця не виявляються в ділянці тріщиноутворення, що свідчить про важливу роль термопружних напружень в утворенні періодичних структур, тому що при виникненні тріщин відбувається релаксація поверхневих напружень.

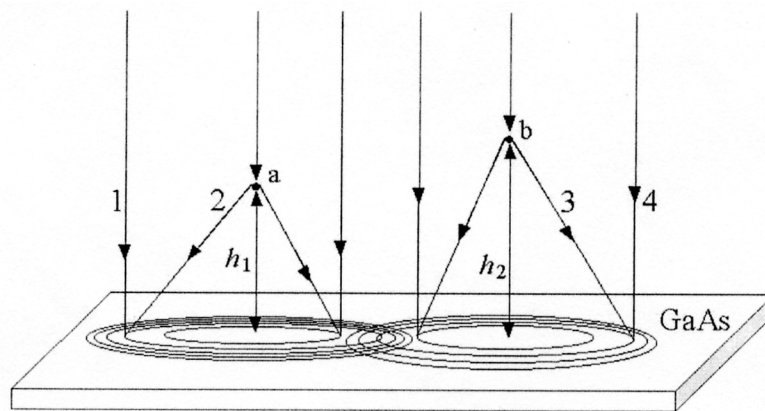

Рис. 5

Підсумуємо отримані результати. Виявлено періодичні дефектні структури інтерференційної природи, що виникають у приповерхневому шарі GaAs при допорогових енергіях лазерного випромінювання. Просторова модуляція інтенсивності падаючого випромінювання може бути отримана від завислих часток або неоднорідностей поверхневого рельєфу. Структурна перебудова приповерхневого шару виникає під дією латерально-періодичних термопружних напружень стиску і розтягування. Виявлений ефект може бути використаний для спрямованого керування властивостями приповерхневих шарів напівпровідника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алехин В.П. Физика прочности и пластичности поверхностных слоев материалов. – М.: Наука, 1983. – 280 с.
2. Винценц С.В., Зайцева А.В., Зайцев В.Б., Плотников Г.С. Генезис наноразмерных дефектов и разрушений в GaAs при многократном квазистатическом фотодеформировании микронных областей полупроводника // Физика и техника полупроводников. – 2004. – 38(3). – С. 257-264.
3. Винценц С.В., Зайцева А.В., Плотников Г.С. Самоорганизация лазерноиндуцированных точечных дефектов на начальных стадиях неупругих деформаций германия // Физика и техника полупроводников. – 2003. – 37(2). – С. 134-141.
4. Головин Ю.И., Тюрин А.И. Недислокационная пластичность и ее роль в массопереносе и формировании отпечатка при динамическом индентировании // Физика твердого тела. – 2000. – 42(10). – С. 1818-1820.
5. Демчук А.В., Данилович Н.И., Лабунов В.А., Пристрем А.М. Дифракционные эффекты формирования поверхностных структур при лазерной перекристаллизации кремниевых слоев // Физика и химия обработки материалов – 1988. – № 4. – С. 84-91.
6. Емельянов В.И., Макин В.С., Уварова И.Ф. Образование упорядоченных вакансионно-деформационных структур на поверхности металла при лазерном облучении // Физика и химия обработки материалов. – 1990. – № 2. – С. 12-19.
7. Кашкаров П.К., Тимошенко В.Ю. Образование дефектов в полупроводниках при импульсном лазерном облучении // Поверхность. Физика, химия, механика. – 1995. – № 6. – С. 5-34.

Металлографическим методом обнаружены периодические структуры, возникающие в приповерхностном слое GaAs при облучении рубиновым лазером. Такие структуры могут быть получены от взвешенных частиц или неоднородностей поверхностного рельефа. Интерференционные максимумы и минимумы излучения порождают на поверхности кристалла термоупругие напряжения сжатия и растяжения, вследствие чего возникает перераспределение точечных дефектов и образуются дефектно-деформационные приповерхностные структуры. Обнаруженный эффект может быть использован для направленного управления свойствами приповерхностных слоев полупроводника.

*Белошанка О.Я., Надточій В.О., Голоденко М.М.
(м. Слов'янськ)*

ДІЯ АБРАЗИВНИХ ЧАСТОК НА ПОВЕРХНЮ МОНОКРИСТАЛА У ПРОЦЕСІ ХІМІКО-МЕХАНІЧНОГО ПОЛІРУВАННЯ

Щоб запобігти браку, вирізана зі зливка кристалічна заготовка інтегральної мікросхеми має бути ретельно відполірована з мінімальними порушеннями кристалічної структури. Тому вивчення процесу взаємодії абразивного зерна і поверхнево-активних речовин (ПАР), що застосовуються при хіміко-механічному поліруванні (ХМП), набуває першорядного значення [4, с. 1154-1158]. Проблемі з'ясування мікромеханізмів пластичності і руйнування приділяється багато уваги [2, с. 514-518]. Наша робота присвячена дослідженню мікромеханізмів пластичності і руйнування напівпровідникових кристалів типу A_3B_5 з метою оптимізації режимів ХМП.

Слід розрізнявати попереднє, грубе полірування й остаточне, тонке полірування – доведення. При грубому поліруванні з оброблюваної поверхні знімаються грубі неоднорідності (горбочки). Застосування крупних абразивних зерен і ПАР з великою хімічною активністю із прикладенням до абразивного зерна значних механічних навантажень дозволяє зробити це досить швидко [3, с. 118].

У процесі експериментального дослідження дія абразивного зерна на поверхню кристала моделюється дією індентора – чотиригранної алмазної піраміди Віккерса з кутом при вершині 136° [1, с. 28-29]. На рис. 1 показана схема розвитку тріщин при індентуванні гострим індентором, а на рис. 2 – схема східчастого підняття поверхні кристала під індентором, яке супроводжується виникненням крайових дислокацій.

При вдавлюванні абразивного зерна, яке не супроводжується тріщиноутворенням, відбувається спотворення кристалічної решітки. Якщо тиск на абразивне зерно посилюється, у кристалі генеруються пари додатних і від'ємних крайових дислокацій, як це показано на рис. 3. Острівці від'ємних

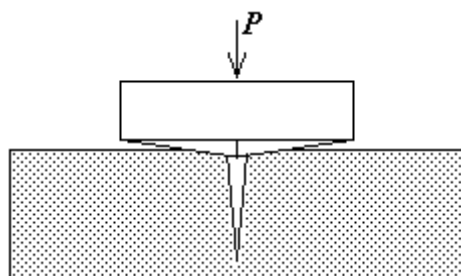

Рис. 1

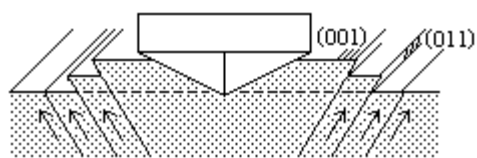

Рис. 2

дислокацій локалізуються під абразивним зерном, острівці додатних дислокацій відходять у боки.

Мікронеоднорідності (горбочки) на поверхні кристала розбиваються абразивними зернами на острівці. При перекочуванні абразивного зерна по грані кристала острівці додатних дислокацій проштовхуються як уздовж поверхні, так і в об'ємі з подальшим виходом із кристала через його бокову грань. Чим дрібніші

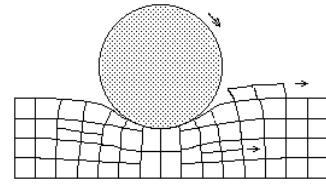

Рис. 3

абразивні зерна, тим меншими будуть розміри генерованих острівців дислокацій, тим меншою буде енергія, необхідна для ініціації руху дислокаційного острівця, тим більшою буде рухливість дислокаційних острівців. На рис. 4 показано, як у процесі перекочування абразивного зерна острівець додатної дислокації піднімається до оброблюваної грані.

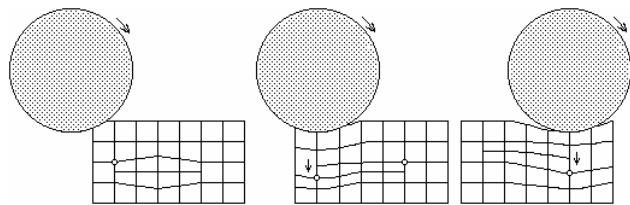

Рис. 4

Уздовж лінії дислокації існують механічні напруження. Вихід дислокацій на поверхню призводить до розвантаження цих напружень і, отже, до зменшення потенціальної енергії кристала. Ініціація руху дислокацій до поверхні досягається за рахунок енергії теплових коливань $E \sim kT \approx 0,03 \text{ eV}$. Чим менші розміри дислокаційних острівців, тим швидше вони виходитимуть на поверхню. Енергія світлового кванта $\sim 3 \text{ eV}$ у сто разів перевищує енергію теплових коливань. Тому освітлення кристала суттєво підвищує рухомість дислокаційних острівців, що призводить до зменшення мікротвердості напівпровідникових кристалів. Слід сподіватися, що освітлення оброблюваної поверхні підвищить ефективність полірування.

Дві дислокації однакового знаку, що лежать в одній площині, при зустрічі зливаються, утворюючи більшу дислокацію. Дві дислокації протилежних знаків, що лежать у суміжних площинах, при зустрічі також зливаються і більша за площею дислокація зменшується на величину меншої. Дислокації одного знаку, що лежать у паралельних площинах, відштовхуються. Дислокації протилежних знаків, що лежать у паралельних, але не суміжних площинах, притягуються, намагаючись розміститися одна над одною. Між сусідніми різнойменними дислокаціями такої структури виникають сили притягання. Таким чином, у кристалі постійно діє механізм самозаліковування дислокацій.

Роздрібнення дислокацій абразивними зернами й освітлення кристалу прискорює процес самозаліковування.

Пластини монокристалів GaAs, InAs, InP, орієнтовані у площинах (111), (100), досліджувалися в інтервалі навантажень 0,2 ... 1 мН при глибині вдавлювання 0,1 ... 1,2 мкм. За 60 с перед заглибленням індентора на поверхню зразка наносився розчин ПАР.

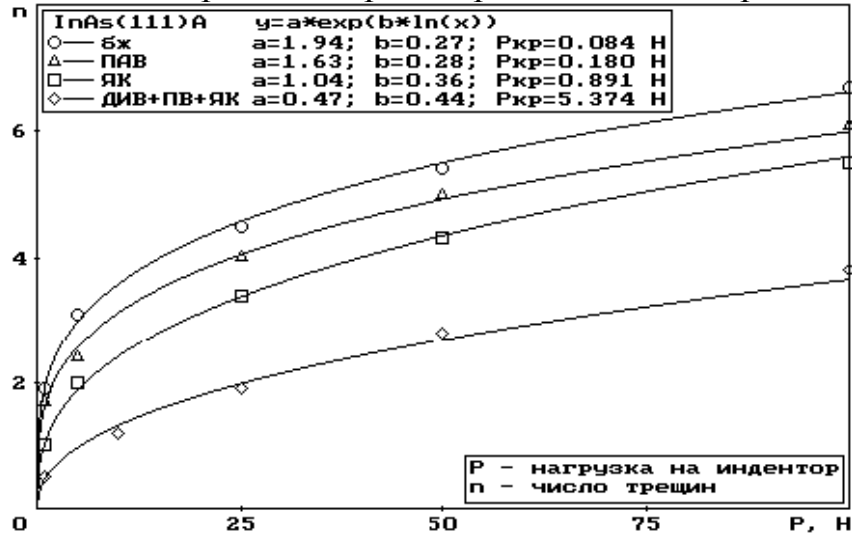

Рис. 5

Мікротвердість визначалася за середнім числом n тріщин, що виникали на поверхні кристала при заглибленні індентора. На рис. 5 наведена експериментальна залежність числа тріщин n в InAs від навантаження P на індентор у присутності різних ПАР.

У роботі використовувалися такі ПАР:

- без рідини (бж);
- 0,1% водний розчин ПАР, розробленого заводом напівпровідникових приладів “Платан”, м. Фрязіно, Росія (ПАР);
- 5% водний розчин янтарної кислоти (ЯК);
- 10 мл дистильованої води + 4 мл перекису водню + 6 мл насиченого розчину янтарної кислоти (ДИВ+ПВ+ЯК).

Залежність апроксимується за методом найменших квадратів експонентою $n = aP^b$. У табл. 1 наведені розраховані значення коефіцієнтів апроксимуючої функції, отримані в результаті математичної обробки експериментальних даних для різних кристалів. Крім перелічених використовувалися ще такі ПАР:

- 10 мл дистильованої води + 2 мл 30% розчину вуглекислого амонію + 5 мл перекису водню (ДИВ+УА+ПВ);
- 100 мл дистильованої води + 5 г червоної кров’яної солі + 5 г йодистого амонію (ДИВ+ККС+ЙА).

Таблиця 1

Кристалл	Жидкость	a	b	Ркр, Н
InAs(111)A	бж	1.937	0.267	0.084
	ПАВ	1.626	0.283	0.180
	ЯК	1.043	0.365	0.891
	ДИВ+ПВ+ЯК	0.475	0.443	5.374
GaAs(100)	бж	3.133	0.219	0.005
	ДИВ+УА+ПВ	2.727	0.234	0.014
	ДИВ+ПВ+ЯК	2.104	0.256	0.055
InP(111)B	бж	1.113	0.351	0.736
	ЯК	0.779	0.415	1.826
	ДИВ+ПВ+ЯК	0.364	0.534	6.642
	ДИВ+ККС+УА	0.287	0.508	11.678

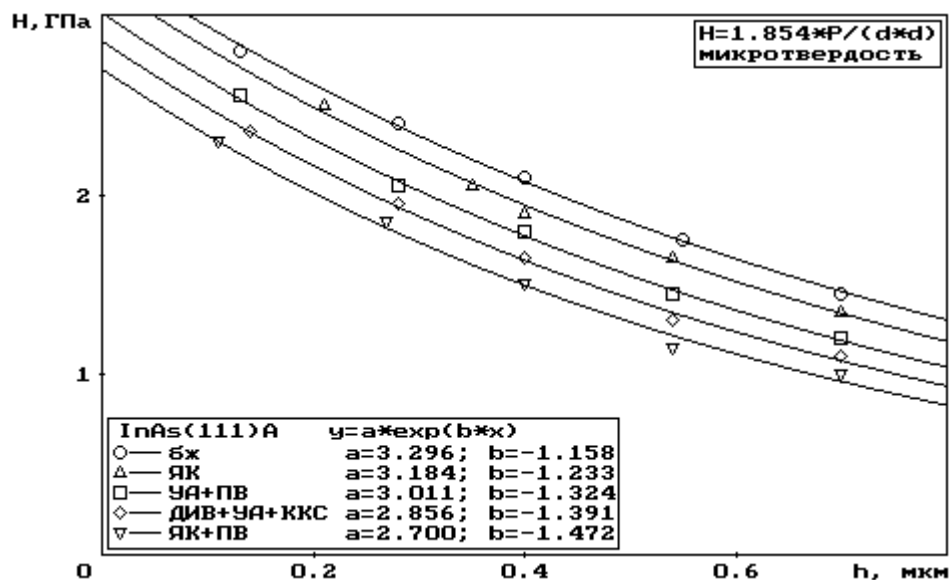

Рис. 6

На рис. 6 показана залежність середнього значення H мікротвердості поверхні кристала InAs у серії експериментів від глибини h заглиблення індентора. Мікротвердість за Віккерсом $H_i = 1,854P/d^2$, де P – навантаження на піраміду Віккерса, d – діагональ відбитка піраміди в поверхневому шарі досліджуваного матеріалу.

Середнє значення мікротвердості $H = \sum_{i=1}^k H_i / k$. Залежність апроксимується за методом найменших квадратів експонентою $H = a \exp(bh)$. Оцінка стандартного відхилення середнього значення

$$S = \sqrt{\sum_{i=1}^k (H_i - H)^2 / [k(k-1)]}. \quad \text{Коефіцієнт варіації мікротвердості}$$

$\chi = S/H$. На рис. 7 показана залежність коефіцієнта варіації χ мікротвердості H від глибини h заглиблення індентора. Залежність апроксимується за методом найменших квадратів експонентою.

В експериментах, результати яких показані на рис. 6 і рис. 7, використовувалися такі ПАР:

- 2,4% водний розчин янтарної кислоти (ЯК);
- 2,4% водний розчин янтарної кислоти + 20% перекису водню (ЯК+ПВ);
- 4,2% водний розчин вуглекислого амонію + 29,4% перекису водню (УА+ПВ);
- 100 мл дистильованої води + 30 г вуглекислого амонію + 6 г червоної кров'яної солі (ДИВ+УА+ККС);
- без рідини (бж).

У табл. 2 наведені розраховані значення коефіцієнтів апроксимуючих функцій $H = a \exp(bh)$ і $\chi = a \exp(bh)$ для кристалів InAs, InSb, GaAs.

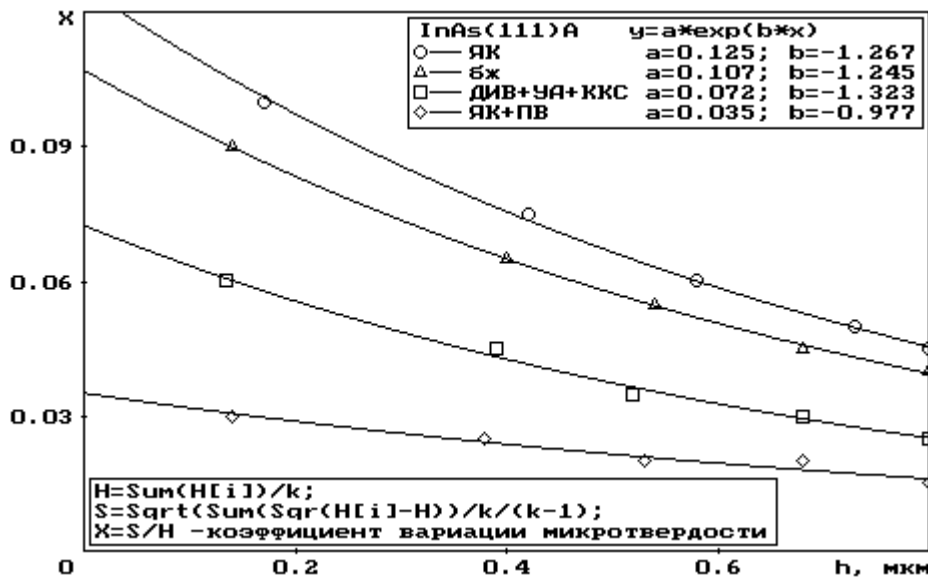

Рис. 7

Наведені в табл. 1 значення коефіцієнтів функції $n = aP^b$ дозволяють знайти критичні значення навантаження P на індентор, при перевищенні якого режим м'якого полірування (без тріщиноутворення) переходить у режим жорсткого полірування: $P_{кр} = a^{-1/b}$. Критичні значення $P_{кр}$ навантаження на індентор наведені в табл. 1. У всіх випадках у присутності ПАР, які містять перекис водню та вуглекислого амонію, тобто компоненти, що виділяють газу, мікротвердість зменшується. Це пояснюється тим, що поверхневі дислокації-зародки

мікротріщин усуваються хімічним травником. Таким чином, додавання ПАР до складу суспензії при ХМП дозволяє підвищити поріг крихкого руйнування і збільшити швидкість полірування. Найбільшу ефективність в описаному експерименті показала додача 10 мл дистильованої води + 4 мл перекису водню + 6 мл насиченого розчину янтарної кислоти (ДИВ+ПВ+ЯК).

Таблиця 2

Кристалл	Жидкость	a(H)	b(H)	a(X)	b(X)
InAs(111)A	БЖ	3.296	-1.158	0.125	-1.267
	ЯК	3.184	-1.233	0.107	-1.245
	ЧА+ПВ	3.011	-1.324	0.072	-1.323
	ДИВ+ЧА+ККС	2.856	-1.391	0.035	-0.977
	ЯК+ПВ	2.700	-1.472	-	-
InAs(111)D	ЯК	2.607	-1.325	0.090	-0.736
	ЯК+ПВ	2.529	-1.055	0.207	-2.698
	ЧА+ПВ	2.410	-0.736	0.328	-1.358
	ДИВ+ЧА+ККС	2.633	-1.170	0.091	-2.646
InSb(111)B	БЖ	3.154	-0.904	-	-
	ЯК	1.728	-0.891	0.138	-1.399
	ЯК+ПВ	1.579	-0.622	0.206	-1.027
	ЧА+ПВ	2.033	-1.326	0.202	-0.610
GaAs(100)	ДИВ+ЧА+ККС	1.875	-1.128	0.132	-0.316
	БЖ	2.375	-1.267	0.081	-0.273
	ЯК	3.425	-0.471	0.083	-0.061
	ЯК+ПВ	3.712	-0.806	0.143	-1.854
GaAs(111)A	ЧА+ПВ	3.571	-0.847	0.144	-0.865
	ДИВ+ЧА+ККС	3.739	-1.273	-	-
	БЖ	4.480	-0.685	-	-
	ЯК	6.595	-0.676	0.267	-1.118
GaAs(111)B	ЯК+ПВ	3.317	-0.473	0.351	-0.912
	ЧА+ПВ	2.025	1.119	0.322	1.798
	ДИВ+ЧА+ККС	4.348	-0.384	0.626	-1.492
	БЖ	7.212	-0.419	-	-
GaAs(111)B	ЯК	7.232	-0.932	0.028	-1.079
	ЯК+ПВ	3.288	-0.592	0.045	-0.966
	ЧА+ПВ	1.780	-1.027	0.071	-1.495
	ДИВ+ЧА+ККС	3.113	-0.054	0.087	-1.048
	БЖ	7.334	-0.428	-	-

Як це видно з графіків рис. 6, мікротвердість H знижується зі збільшенням глибини h заглиблення індентора. Це пояснюється тим, що в поверхневому шарі більше лінійних дислокацій, які гальмують ступінчастий зсув кристалічних шарів (див. рис. 2). ПАР, розчиняючи дислокації, що виходять на поверхню, знижує мікротвердість H . Таким чином, графіки рис. 6 підтверджують роль ПАР у заліковуванні дислокацій у процесі тонкого полірування. У дослідях з InAs найкращі

результати показала суміш із 100 мл дистильованої води + 30 г вуглекислого амонію + 6 г червоної кров'яної солі (ДИВ+УА+ККС).

На графіках рис. 7 спостерігається зниження коефіцієнта варіації χ мікротвердості H як із збільшенням глибини h заглиблення індентора, так і з додачею ПАР. Це підтверджує припущення про те, що хід залежності $H(h)$ пояснюється витравленням лінійних дислокацій і атомів домішки [5, с. 1154-1158]. Число поверхневих неоднорідностей під індентором порівняно невелике і має випадковий характер, що збільшує діапазон значень мікротвердості H .

Наведені у табл. 1 і табл. 2 значення коефіцієнтів апроксимуючих функцій $H = a \exp(bh)$ і $\chi = a \exp(bh)$ дозволяють обгрунтовано вибирати режим ХМП (розмір абразивного зерна, навантаження на абразивне зерно, склад ПАР), який забезпечує задані параметри поверхні кристала при максимальній швидкості процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булычев С.И., Алехин В.П. Испытание материалов непрерывным вдавливанием индентора. – М.: Машиностроение, 1990. – 224 с.

2. Конева Н.А., Козлов Э.В. Современная картина стадий пластической деформации: Докл. [3 Международная конференция “Микромеханизмы пластичности, разрушения и сопутствующих явлений” (MPFP) на базе 41 Международного семинара “Актуальные проблемы прочности”, Тамбов, 23-27 июня, 2003] // Вестн. Тамб. ун-та. Сер. естеств. и техн. н. – 2003. – 8. – № 4. – С. 514-518.

3. Обработка полупроводниковых материалов/ Карбань В.И., Кой П., Рогов В.В., Хофман Х. и др.; Под ред. Новикова Н.В., Бертольди В. – К.: Наук.думка, 1982. – 264 с.

4. Mototaro Sato. Ultra-High-Precision Surface Finishing Technology// Techno Japan Vol.19 – No.1, Jan. 1986. – P. 87-96.

5. Sun Keun Choi, Minoru Mihara. Impurity Effects on the Dislocation Velocity in Gallium Arsenide// J. Phys. Soc. Japan 32 (1972). – P. 1154-1158.

Проанализирован механизм химико-механического полирования (ХМП) монокристаллов полупроводников типа A_3B_5 с использованием поверхностно-активных веществ (ПАВ). Результаты экспериментальных исследований позволяют обоснованно выбирать режим ХМП (размер абразивного зерна, нагрузку на абразивное зерно, состав ПАВ), обеспечивающий заданные параметры поверхности кристалла при максимальной скорости процесса.

*Ткаченко В.М., Пірус Є.М., Войтенко С.А.
(м. Слов'янськ)*

РОЗШИРЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ПРИЙОМУ-ПЕРЕДАЧІ ДАНИХ ПАРАЛЕЛЬНОГО ПОРТУ ІВМ – СУМІСНИХ КОМП'ЮТЕРІВ

Фізичний експеримент містить у собі трудомісткі процеси вимірів та обробки отриманих результатів із застосуванням складних програмних засобів, що вимагають значних обчислювальних ресурсів. У сучасних умовах розвитку і впровадження новітніх комп'ютерних технологій виникла необхідність автоматизації експерименту. Для цього необхідно, щоб система автоматизації експерименту була технічно досконалою і виконувала покладені на неї функції при мінімальних витратах на її створення й експлуатацію та забезпечувала максимум інформації в системі, збереження інформації, підвищення точності і вірогідності одержуваних результатів.

Для організації обміну інформацією ЕОМ з вимірювальними приладами й іншим периферійним устаткуванням використовуються стандартизовані й уніфіковані системи. Стандартизовані системи відрізняються дорожнечою. Прикладом уніфікованої системи служить вимірювальний комплекс [1, с. 12], використовуваний у лабораторному фізичному експерименті [3, с. 271].

На сьогодні в усьому світі дістали широкого поширення ІВМ-сумісні комп'ютери з наявним зручним і розвинутим математичним забезпеченням. Тому для автоматизації експерименту розглянемо використання саме таких комп'ютерів.

Стандартний паралельний порт (Standard Parallel Port – SPP) материнських плат більшості сучасних ІВМ-сумісних комп'ютерів підтримує режим роботи ЕРР (Enhanced Parallel Port), що забезпечує обмін інформацією у двох напрямках. У роботі [2, с. 87-91] розглянутий контролер розрахований на вісім входів і вісім виходів, що ілюструє базові принципи побудови пристроїв обміну інформацією через ЕРР.

Метою нашої роботи є сполучення цифрових вимірювальних приладів: ємнісного моста МЦЕ-12АМ, вольтметра Щ1516, генератора ГЗ-56 і джерела постійного струму Б5-47 з ІВМ-сумісними комп'ютерами.

Пропонована нами схема контролера побудована на базі схеми описаної в [2, с. 89]. Але тому, що число каналів у центрального модуля менше необхідного числа, ми зв'язали окремі модулі з центральним модулем через загальну магістраль із послідовним у часі адресним

звертанням. При кожному звертанні (опитуванні) до центрального модуля підключається тільки той модуль, адреса якого викликається програмою.

Опис функціональної схеми контролера

На рис.1 показана схема контролера розрахованого на вісім входів і шістнадцять виходів для забезпечення обміну даними через ЕРР. Стан (високоімпедансний / робочий) шинного буфера M_1 , що працює в двох напрямках керується рівнем $nReset$. Напрямоком передачі керує сигнал $nWrite$; він же використовується для керування вхідним буфером M_4 (його входи переводяться у високоімпедансний стан при записі в контролер) і для блокування (за допомогою M_{5-1}) проходження строба з лінії $nDataStb$ на вхід регістра M_2 , а також для блокування (за допомогою M_{5-3}) проходження строба з лінії $nAdrStb$ на вхід регістра M_3 при читанні з контролера. При записі в контролер за адресою $Base + 4$ дані $Data0 - Data7$ фіксуються в регістрі M_2 по передньому перепаді строба сигналу $nDataStb$, по його зворотному перепаді, при читанні, в ЕОМ уводяться стани ліній $In0 - In7$. Інвертуючи строб $nDataStb$, контролер формує сигнал $Wait$. При записі в контролер за адресою $Base + 3$ дані $Data0 - Data7$ фіксуються в регістрі M_3 по передньому перепаді строба сигналу $nAddrStb$.

Алгоритм роботи з контролером складається з трьох кроків:

- 1) переведення буфера шини даних M_1 у робочий стан; для цього установити низький рівень на лінії $nReset$, скинувши біт 2 за адресою $Base + 2$;
- 2) запис даних у контролер за адресою $Base + 3$ або $Base + 4$, чи зчитування з нього даних за адресою $Base + 4$;
- 3) переведення M_1 у високоімпедансний стан установкою високого рівня на лінії $nReset$.

За допомогою регістра M_3 здійснюється керування блоком живлення Б5-47. Записавши певну комбінацію нулів та одиниць за адресою $Base + 3$, ми можемо встановлювати напругу від 0 до 29,9 В.

Біт $Out 0-1$ регістра M_2 використовується для подачі імпульсу на генератор ГЗ – 56. Для цього цей біт установлюється на короткий (1мс) проміжок часу, а потім скидається. Генератор ГЗ – 56 за цим імпульсом виробляє прямокутний імпульс встановленої амплітуди і тривалості. При цьому в лінії $User 3$ установлюється високий рівень.

По спаду прямокутного імпульса генератора ГЗ-56, про це буде свідчити установка низького рівня в лінії $User 3$, можна запустити на

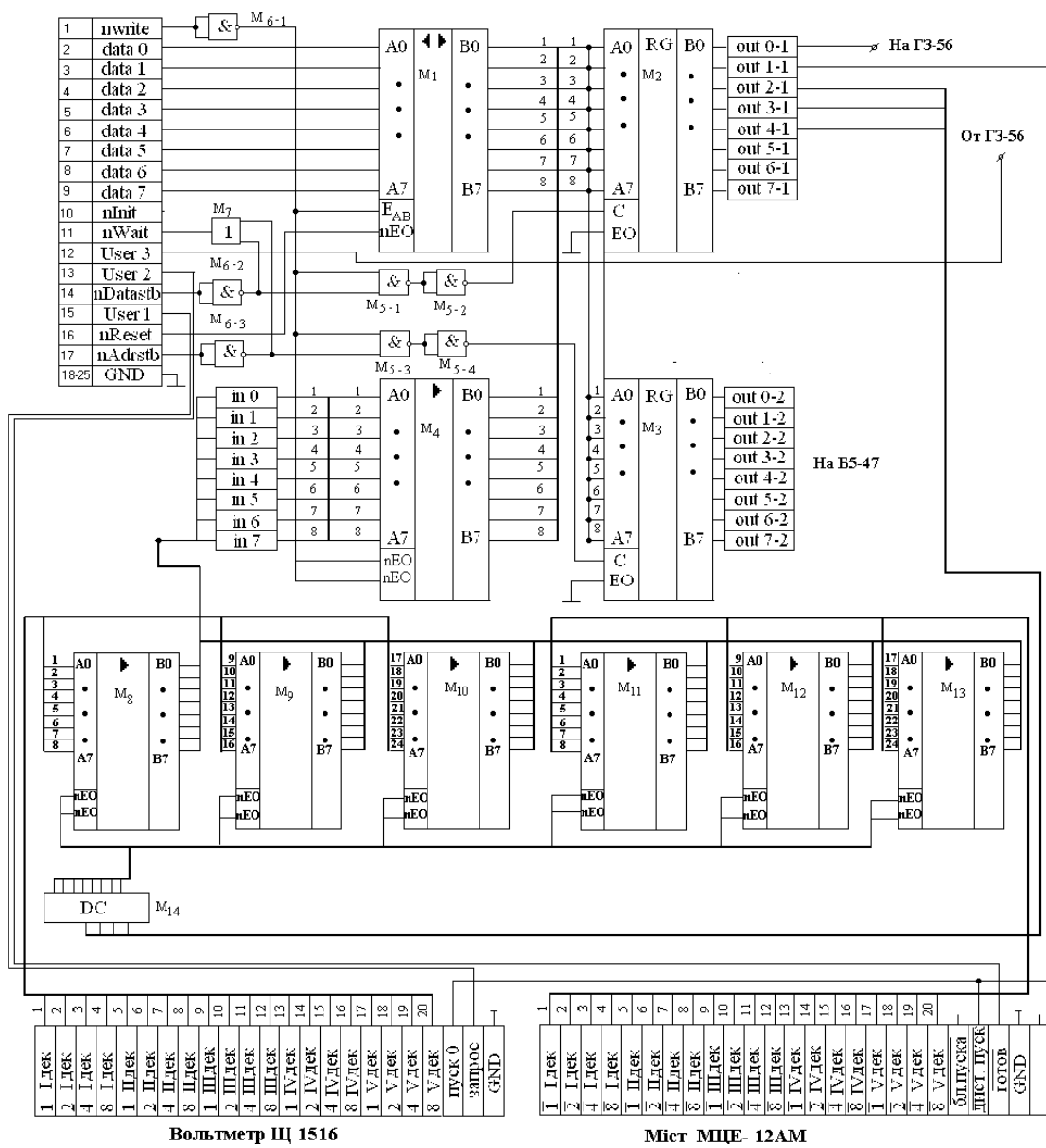

Рис. 1 Схема електрична функціональна контролера.
 На схемі: M_1 – К1533 АП6, M_2 - M_3 – К1533 ІР23, M_4 , M_8 - M_{13} – К1533 АП5, M_5 – M_6 – К1533 ЛА3, M_7 – К155 ЛЕ5, M_{14} – К155 ІД7[5, с.105-117, 167-174]

вимір вольтметр Щ1516 та міст МЦЕ – 12АМ. Для цього використовується біт *Out 1-1* регістра M_2 , який необхідно скинути на короткий проміжок часу і через 1мс знову установити. Для контролю готовності інформації на виходах вольтметра Щ1516 і моста МЦЕ – 12АМ використовуються лінії *User 1* і *User 2* відповідно. Після приходу цих сигналів варто опитати вольтметр Щ1516 і міст МЦЕ – 12АМ і дані передати в ЕОМ.

Шинні формувачі $M_8 - M_{13}$ виготовлені за технологією ТТЛШ. Величина вхідного струму для них набагато менша, ніж для мікросхем типу ТТЛ. Вони виконують у нашій схемі подвійну роль. По-перше, вони підсилюють потужність сигналів, що надходять від вольтметра і моста МЦЕ – 12АМ і, по-друге, відключають свої виходи від загальної шини при подачі на їхні керуючі входи nEO (вибір кристала) рівня логічної 1 [4, с. 80-81]. Інформація на виходах вольтметра Щ1516 і моста МЦЕ – 12АМ представлена в двійково-десятковому коді: п'ять декад по чотири біта в кожній. Кожна декада підключена до одного із шинних формувачів $M_8 - M_{13}$. До вольтметра Щ1516 відносяться мікросхеми $M_8 - M_{10}$, а до моста МЦЕ – 12АМ – мікросхеми $M_{11} - M_{13}$. Для вибору потрібної декади використовується двійково-десятковий дешифратор M_{14} , який керується бітами *Out 2-1- Out 4-1*. Установивши відповідну комбінацію бітів *Out 2-1- Out 4-1*, ми по черзі включаємо кожний із шинних формувачів $M_8 - M_{13}$, передаючи в такий спосіб дані з виходів приладів до комп'ютера.

У ємнісній спектроскопії напівпровідників вимірюється ємність $p-n$ -перехода при певних значеннях зворотної напруги. Тому сполучення вище названих приладів з ЕОМ дозволяє створити автоматизований комплекс для ємнісної спектроскопії напівпровідників на базі ІВМ-сумісного комп'ютера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берман Л.С., Ременюк А.Д., Рухленков А.А., Строганов Д.Р., Ткаченко В.Н., Толстобров М.Г. Универсальная автоматизированная установка для емкостной спектроскопии глубоких уровней в полупроводниках // Приоритетные направления в научном приборостроении. Тезисы докладов Первой международной конференции молодых ученых. – Ленинград, 1990. – С. 12.

2. Сорокин А.В. Сопряжение лабораторного оборудования с ИВМ-совместимыми компьютерами через параллельный порт, работающий в режиме EPP // Приборы и техника эксперимента. – 2002. – № 4. – С. 87-91.

3. Ткаченко В.Н., Надточий В.А., Шурыгина Л.С. Автоматизированная установка на базе микро-ЭВМ для определения концентрации примесей в полупроводниках // Компьютерные программы учебного назначения. Тезисы докладов I Международной конференции. – Донецк: ДонГУ, 1993. – С. 270-271.

4. Тищенко В.Г., Тищенко Г.В. МикроЭВМ – своими руками // К.: Радянська школа, 1989. – 208 с.

5. Тули М. Справочное пособие по цифровой электронике // М.: Энергоатомиздат, 1990. – 176 с.

Разработана схема контроллера для сопряжения цифровых измерительных приборов: емкостного моста МЦЕ-12АМ, вольтметра Щ1516, генератора ГЗ-56 и источника постоянного тока Б5-47 с IBM-совместимыми компьютерами. Предложено использование этого контроллера при создании автоматизированного комплекса для емкостной спектроскопии полупроводников.

*Лазаренко О.Я., Кононенко В.Ю.
(м. Слов'янськ)*

ПЕРСПЕКТИВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА ВІТЧИЗНЯНОГО ТВЕРДОГО ПАЛИВА

З розвитком промисловості й енергетики, а також із зростанням їхньої технічної оснащеності спочатку тверді горючі копалини, а потім нафта і природний газ стали основним джерелом теплової енергії та вуглеводневої хімічної сировини. У сучасних умовах і за прогнозом до кінця 2010 року основним джерелом енергії буде хімічна енергія горючих копалин, і меншою мірою – ядерна енергія АЕС. Світове виробництво і споживання енергоносіїв перевищило 11,1 млрд.т. у.п., причому більше 3,9 млрд. т.у.п. складає вугілля, 4,5 млрд. т.у.п. – нафта [1]. Згідно з існуючими прогнозами до 2010 року видобуток вугілля досягатиме 6 млрд.т., а видобуток нафти і газу залишиться на досягнутому рівні. Вугілля є одним теплоносієм, розвідані запаси якого можуть забезпечити потреби енергетики і промисловості України на найближчі 500 років, а при впровадженні ресурсозберігаючих технологій і комплексної переробки твердого палива – ще на більш значний термін. У зв'язку з відсутністю достатніх запасів нафти і природного газу довгі роки основним джерелом енергії і хімічної сировини України будуть тверді горючі копалини. Виявлення їх кількості, складу і властивостей, визначення оптимальних, з точки зору економіки і екології, способів їх добування і використання є однією із основних задач народного господарства. Практично всі процеси використання вугілля пов'язані із його термічною і термохімічною деструкцією, шляхи і характер якої залежать, в основному, від ступеня метаморфізму і складу вугілля, температури й умов нагрівання і складу атмосфери. Найбільш широко розповсюджені процеси термічної деструкції – це спалювання і коксування вугілля. Крім того, у невеликих масштабах застосовуються процеси напівкоксування, газифікації, швидкісного піролізу, графітизації і гідрогенізації вугілля, кожний із яких має загальні закономірності і суттєві відмінності. Хімічні реакції, фазові переходи, формування твердих карбонізованих залишків і летких речовин залежать від особливостей структури твердих горючих копалин, умов нагрівання та інших факторів. Зростання виробництва

коксу супроводжується безперервним збільшенням об'єму й асортименту хімічних речовин і їх сумішей, що виділяються із коксового газу. В Україні коксування вугілля є єдиним методом його технологічної переробки. Інші методи не одержали технічної реалізації. Хімічні продукти коксування вугільної шихти у структурі ринку хімічної продукції і промислових товарів традиційно займали провідне місце і не тільки за кількістю, але й за асортиментом і мали великий попит [2]. Розглядаючи перспективи розвитку коксохімічної галузі, необхідно враховувати очікувані обсяги виробництва чавуну, які визначають масштаби коксохімічного виробництва.

На сьогодні якість одержуваного в сучасних печах коксу пристосована до вимог доменного коксу. Усі недоменні виробництва (ливарне, феросплавне, агломераційне, карбідне, фосфорне та ін.) змушені використовувати або звичайний доменний кокс, або дрібні класи, які одержують при виробництві доменного коксу. Історично склалося так, що коксохімічне виробництво стоїть у середині довгого технологічного ланцюга, на кінці якого стоїть доменне виробництво. Оскільки в металургії в останні десятиріччя першочергова увага приділялася технологіям, що стоять у кінці ланцюга, то зрозуміло, що коксохімія переживала період застою.

Кокс, який одержують в існуючих коксових печах, за багатьма показниками (крупність, хімічна активність, міцність, електропровідність, поруватість і т.ін.) не відповідає вимогам недоменних виробництв, і при використанні його економічність, якість продукції цих виробництв залишаються низькими.

Аналіз показує, що ливарний кокс порівняно з доменним повинен бути більш крупним, але реакційна здатність його може бути дещо вища. У той же час ці два види коксу повинні бути міцними і мати невелику сірчатість. До коксів, що використовуються для агломерації руд, в електротермічних виробництвах і для побутових цілей пред'являються інші вимоги. Реакційна здатність цих трьох видів коксу повинна бути великою, вимоги до міцності коксу для цілей електротермії і побутових потреб близькі. Стійкісна характеристика може мати низькі показники.

Особливості показників якості різних видів коксу потребують розробки специфічних умов одержання кожного виду або для груп коксів. Нині для недоменних виробництв сумарно споживається біля 20% одержуваного коксу і в перспективі очікується збільшення цієї частки. Розвиток технології виробництва спеціальних видів коксу передбачається у двох напрямках:

1. Удосконалення технології одержання коксів у діючих камерних

печах. При цьому є можливість використати існуючі потужності і розширити сировинну базу.

2. Розробка нових методів коксування. В Україні і за кордоном розроблено багато дослідних і напівпромислових установок для виробництва спеціальних видів коксу, але існуючий у країні фінансовий стан не дозволяє в найближчий час реалізувати їх на практиці. Тому здійснення виробництва спеціальних видів коксу для широкого використання у народному господарстві України простіше проводити першим шляхом, тобто використовуючи існуючий потенціал пічного фонду. Так, збільшенням тривалості коксування в існуючих камерних печах можна налагодити випускання ливарного коксу поліпшеної якості. При проведенні дослідних коксувань на динасових і шамотних печах при періодах 17 і 32 години на Єнакіївському КХЗ [1] встановлено: збільшення у вказаних межах тривалості коксування призводить до істотних змін показників якості коксу. Крупність збільшилась (клас >80 мм з 18,0 до 50%), стійкісні показники також зросли (M40 з 71,5 до 82,0), реакційна здатність зменшилась (Δ ..мд. з 0,50 до 0,43). Усі ці показники цілком відповідають якості коксу, що пред'являється для ливарного виробництва. Відзначимо, що із зростанням тривалості коксування можна дещо зменшити температуру в камерах, що не відіб'ється на погіршенні стійкісних характеристик коксу, за винятком деякого збільшення його реакційної здатності. Але невелике збільшення реакційної здатності допустимо для ливарного коксу (рис.1), проте досягається більш важлива мета: продовжується термін служби коксових батарей у зв'язку із зменшенням інтенсивності теплових ударів по динасовій (шамотній) кладці.

Спеціалізувати коксові печі на випускання ливарного коксу можна також додаванням в шихту неспікаючих компонентів [1]. При цьому знижується тріщинуватість і крупність коксу. Зміцнюючі компоненти підвищують газопроникність шихти при переході її у пластичний стан, що призводить до зменшення поруватості коксу. При цьому реакція на здатність матеріалу коксу зменшується. Підвищення вмісту у шихті газового вугілля (до 50%) також поліпшує якість коксу як ливарного палива. При цьому поліпшується робота вагранок: витрата коксу знижується з 14,7 до 12,3%, продуктивність по металу вагранки збільшується з 4,95 до 6,26 т/годину, температура чавуну в жолобі зросла з 1329 до 1340°C. Значне збільшення вмісту більш дешевого газового вугілля у шихті (50%) в шаровому коксуванні призводить до утворення коксу, котрий за своєю якістю цілком придатний для електротермічних і агломераційних виробництв. На Харківському коксохімічному заводі свого часу була одержана дослідно-промислова

партія спеціального коксу із суміші 75% газового і 25% довгополум'яного вугілля, що була використана на Запорізькому заводі феросплавів при виплавлянні 75%-ного феросиліцію [2]. При одержанні спеціального коксу спостерігалось зниження виходу валового коксу на 3% і збільшення виходу хімічних продуктів коксування на 20%. Застосування цього коксу при виплавленні 75%-ного феросиліцію дозволило підвищити продуктивність електропечі на 62%, знизити питому витрату електроенергії на 27%, витрату коксу на 3% й електродної маси на 12%. Дослідна партія спеціального коксу класу 8 - 20 мм Краматорського коксохімзаводу із шихти, що містить 70% газового вугілля, характеризувалася дуже високою реакційною здатністю. Ця партія була випробувана при виплавленні 65%-ного феросиліцію у закритій печі Кадіївського заводу феросплавів [3].

При виплавленні феросиліцію більш високий питомий електроопір і реакційна здатність спецкоксу забезпечили глибоке і стійке посадження електродів, що дозволило підвищити вторинну напругу при більш низькому струмові.

Продуктивність печі збільшилася на 5.9% (з 52,6 до 55,8 т/добу), а питома витрата електроенергії знизилася на 4,8%. Дослідженнями СУХІНу показана можливість одержання шаровим коксуванням недоменного коксу з шихти, що включає до 80% газового вугілля і 20% вугілля марок СС і Д. Одержаний кокс характеризувався у 2-3 рази більшою реакційною здатністю й електроопором при задовільній механічній міцності. Ці якості недоменного коксу визначають ефективність використання його відновлювача [4]. Робота сучасних фосфорних печей на високореакційному коксі з шихти з переважним вмістом газового і слабкоспікаючого вугілля марки ОС показала придатність його для виробництва фосфора. Високі електроопір і реакційна здатність відновлювачів дозволяє значно підвищити продуктивність електропечей і зменшити витрату електроенергії [5].

У розвинутих країнах вважається блюзнірством спалювати вугілля в топках котельних з екологічних та економічних причин. З цією метою там давно використовується бездимне тверде паливо, тобто побутовий кокс, одержаний у різних термічних спорудах, у тому числі і в печах шарового коксування. При цьому використовується дешеве малометаморфізоване вугілля з одержанням низькотемпературного високореакційного коксу. Деяко подібне намагалися реалізувати вітчизняні коксохіміки на Горлівському коксохімічному заводі. Вони почали реконструкцію своїх коксових батарей з метою впровадження високоефективної технології і термолізу малометаморфізованого вугілля [6]. Таким чином, можливість і доцільність використання для

недоменних споживачів різних коксів, одержаних у шаровому процесі з недецифіцитного і відносно недорогого вугілля зниженої спікаємості у нашій країні підтвержені промисловою практикою. Враховуючи стан сировинної бази коксування, зниження потреби у доменному коксі, доцільно переглянути існуючий пічний фонд України з метою переорієнтації частини коксових батарей на випускання спеціальних видів коксу заданої якості. Диференціюючи кокси за призначенням, найчастіше їх якість визначають крупністю кусків, стійкісними характеристиками, величиною питомого електричного опору і, зрештою, реакційною здатністю матеріалу [7]. Але повну картину його поведінки у виробничих умовах ці характеристики дають тоді, коли досліджується не здрібнений кокс, а насипні маси натурального гранулометричного складу.

Співавтор цього аналізу стояв біля витоків створення методу, котрий дозволяє водночас враховувати і реакційну здатність матеріалу коксу, і його поверхню, поруватість і т.ін. Така комплексна характеристика названа хімічною активністю насипних мас. Сутність методу полягає у газифікації коксу натурального гранулометричного складу в установці, що передбачає автоматичну реєстрацію динаміки втрати ваги проб. Комплекс одержуваних параметрів дозволяє чітко диференціювати насипні маси різних коксів за їхньою хімічною активністю. Метод чутливий не тільки до різниць реакційної здатності матеріалу коксу, зумовлених властивостями вугільної шихти, але і крупності кусків, характеру їхньої поверхні, технологічних умов коксування і гасіння коксу, ступеня його готовності і т. ін. Паралельно установка передбачає вимірювання питомого електроопору насипної маси коксу. Метод розроблений у Слов'янському державному педагогічному університеті, й апробований на багатьох підприємствах України та Росії [8-18] і може бути використаний при вивченні питання переорієнтування коксохімічних заводів на випускання спеціальних видів коксу [19]. При цьому треба враховувати об'єктивні умови, котрі склалися на Україні. Вітчизняна коксохімічна підгалузь має високорозвинену базу, накопичений великий досвід із термохімічної переробки вугілля. Однак, аналіз зміни потужностей із продуктивності коксу з 1980 р. і за прогнозом до 2010 р., показує, що на сьогодні проектні потужності коксових батарей використовуються тільки на 63% [20, 21], що призводить до необґрунтовано великих питомих експлуатаційних витрат.

Виробництво коксу зараз становить 17,5 млн.т/рік при проектній потужності 26,5 млн.т/рік. З урахуванням розширення ринку збуту спеціальних видів коксу (при зменшенні доменного) виробництво його

повинно зберігтися в перспективі до 2010 р. на тому ж рівні. Але при цьому неминучий вихід з експлуатації ще 10-15 фізично і морально застарілих коксових батарей. Навантаження на залишені батареї зросте. Проблему можна вирішити, якщо, враховуючи різноманітність конструктивних особливостей коксових батарей, провести комплексне дослідження по можливості їх переорієнтації на одержання коксів різної якості для широкого кола виробничих процесів у народному господарстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саранчук В.И., Ошовский В.В., Власов Г.А. Физико-химические основы переработки горючих ископаемых. – Донецк, 2001. – 302 с.
2. Власов Г.А. Конъюнктура рынка и состояние производства химических продуктов коксования. Проблема сбыта // Углекимический журнал. – 2004. – № 3-4. – С. 50.
3. Получение специального кокса из газовых и длиннопламенных углей / Бюл. ЦНИИТЭИЧМ, 1972. – №7 – С. 33.
4. Мизин З.Г. и др. Качественные характеристики кокса как восстановителя при производстве ферросплавов // Кокс и химия. – 1966. – №1. – С. 29-34.
5. Нечаева Г.И., Сухоруков В.И., Грязнов Н.С. и др. Новые виды углеродистых восстановителей для производства элементарного фосфора // Кокс и химия. – 1969. – №5. – С. 23-28.
6. Кувшинов В.Е., Скляр М.Г. и др. Новая технология переработки малометаморфизованных углей в процессе термоллиза. Её экологические преимущества // Кокс и химия. – 1997. – №10. – С. 13-17.
7. Страхов В.М. Взаимосвязь реакционной способности кокса с основными показателями выплавки ферросилиция // Кокс и химия. – 1998. – №11. – С. 17-21.
8. Пинчук С.И., Старовойт А.Г., Лазаренко А.Я. Исследование прочностных свойств и реакционной способности кокса различной готовности // Metallurgia и коксохимия. Вып. 37. – Киев: Техника, 1973. – С. 65-69.
9. Лазаренко А.Я., Пинчук С.И. Химическая активность различных видов кокса и её оценка // Кокс и химия. – 1971. – №10. – С. 34-37.
10. Лазаренко А.Я., Пинчук С.И. Сравнительная оценка химической активности кокса, полученного в лабораторных и промышленных условиях // Metallurgia и горнорудная промышленность, 1971. – №6. – С. 45-47.
11. Лазаренко А.Я. Исследования реактивности доменного и специальных коксов // Углекимический журнал. – 2002. – №1-2. –

С. 33-37.

12. Лазаренко А.Я., Брук А.С. Изменение свойств формованного кокса в процессе его сгорания в потоке воздуха. *Металлургия и коксохимия*. Вып. 32. – Киев: Техника, 1972. – С. 52-54.

13. Лазаренко А.Я., Пинчук С.И. О влиянии активирующих добавок на химическую активность доменного кокса. *Металлургия и коксохимия*. Вып. 32. – Киев: Техника, 1972. – С. 54-56.

14. Лазаренко А.Я., Еленский Ф.З., Чернышев Ю.А., Мексин В.Ф. Влияние марочного состава угольных шихт на химическую активность насыпных масс кокса // *Металлургия и коксохимия*. Вып. 37. – Киев: Техника, 1973. – С. 57-60.

15. Лазаренко А.Я., Кононенко В.Е. Исследования реактивности различных видов кокса // *Наукові праці ДонНТУ. Серія: Хімія і хімічна технологія*. Випуск 44. – Донецьк: ДонНТУ. – 2002. – С. 79-87.

16. Пинчук С.И., Остапченко А.В., Лазаренко А.Я. Автоматизированный метод оценки реакционной способности кокса // *Кокс и химия*. – 1975. – №2. – С. 47-50.

17. Лазаренко А.Я. О реактивности доменного и недоменных видов кокса // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Динаміка наукових досліджень”*. Том 15. Сільське господарство. *Металургія*. – Дніпропетровськ: Наука і освіта. – 2002. – С. 33-36.

18. Брук А.С., Лазаренко А.Я., Пинчук С.И. Об оценке химической активности металлургического кокса // *Химия твёрдого топлива*. – М., 1971. – №6. – С. 88-94.

19. Лазаренко А.Я. Процессы, протекающие при спекании углей и их влияние на качество кокса // *Теория и практика металлургии*. – 2000. – №3. – С. 61-63.

20. Лазаренко А.Я. Теоретические аспекты газификации кокса в доменном и недоменных технологических процессах // *Кокс и химия*. – 2003. – №6. – С. 14-18.

21. Лазаренко А.Я. Структура производства и потребления доменного и недоменного кокса в Украине // *Углехимический журнал*. – 2003. – №1-2. – С. 15-20.

Дан анализ состояния отечественного коксохимического производства. Показано, что качество получаемого кокса в основном приспособлено к доменному производству, что тормозит развитие подходов к квалифицированному использованию углей. Предложены пути совершенствования технологии производства специальных видов кокса как в действующих камерных печах, так и путем разработки новых методов коксования.

*Рацлав В.В., Шумілова Е.Д.
(м. Слов'янськ)*

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СТРИЖНЕВИХ СКЛОПЛАСТИКІВ

При розробці конструкцій в електроенергетиці, електротехніці, будівництві широко застосовуються односпрямовані стрижні зі склопластику (СП). Використання склопластиків, високоміцних композиційних матеріалів, які мають особливі властивості, дозволять створити сучасне обладнання, яке буде відповідати як електричним, механічним, так і економічним показникам. Найважливішою характеристикою склопластику при цьому є механічна міцність при різних видах навантаження. При певних механічних навантаженнях у склопластику можуть виникати механічні порушення у вигляді розривів окремих скловолокон, мікротріщин у зв'язуючому, порушення зв'язку між матрицею і скловолокном і т.д. Усе перераховане може накопичуватися і, поєднуючись, створювати небезпечні ситуації.

Тривалість терміну дії обладнання вимірюється часом роботи до руйнування. Новизна роботи полягає в тому, що вперше дається спроба дослідження деформативних властивостей, які дають змогу теоретично враховувати фактори можливості розвитку в експлуатації неприпустимо великих деформацій, а також можливість їхнього тривалого руйнування.

Метою цієї роботи є дослідження механічних характеристик (величин прогинів і модулів пружності) односпрямованих склопластикових стрижнів при впливі різних значень згинаючих поперечних сил.

Іспит склопластикових стрижнів (різної довжини та діаметрів) проводився за схемою консольного навантаження. Для цього було розроблено і виготовлено нестандартне пристосування. Випробуваний зразок одним кінцем фіксувався в спеціальному затискному пристрої, інший кінець затискався хомутом, з'єднаним із тягнучим тросом, за допомогою якого передавалося поперечне навантаження. Навантаження здійснювалося плавно за допомогою гідравлічного пристрою, або додатка складальних вантажів. У випадку застосування гідравлічного пристрою швидкість прогину складала близько 20 мм/хв. Відхилення вимірялося за допомогою індикатора годинникового типу, або за допомогою спеціально закріпленого штангенциркуля.

Перед початком іспитів визначалася короткочасна міцність $[\sigma_p]$ іспитових зразків при вигині. У таблиці 1 і на мал.1,2 наведені дані вимірів миттєвих прогинів ω від сили P для стрижнів (СП) різної

довжини. Далі наведені обчислені значення нормальних і дотичних напружень у місцях закріплення (СП), а також значення модулів пружності при вигині.

Таблиця 1

Залежність максимального прогину ϖ від сили P при поперечному вигині стрижня круглого перетину марки СПП – ЭВ

P , Н	σ_u , МПа	$\frac{\sigma_u}{\sigma_p}$	ϖ^* , мм	$\frac{\varpi}{L}$	E , ГПа	τ , МПа	Розрахункові формули
d = 22мм, довжина робочої частини L=110 см							$\sigma_u = \frac{32PL}{\pi d^3};$ $E = \frac{PL^3}{3\varpi I_x}$ $I_x = \frac{\pi d^4}{64}$ $\tau = \frac{4P}{F}$ $F = \frac{\pi d^2}{4}$
10,0 0÷ 5400	105,2÷ 568,4	0,19 ÷ 1,0	2,33÷ 23,70	0,021÷ 0,217	16,5 ÷ 8,8	10,5 ÷ 56,8	
d = 22мм, довжина робочої частини L = 220см							
10,0 0÷ 3200	210,5÷ 673,7	0,31 ÷ 1,0	9÷ 56,9	0,041÷ 0,258	34,3 ÷ 17,3	10,5 ÷ 33,7	
d = 15мм, довжина робочої частини L = 500см							
300 ÷ 700	453,2÷ 1057,4	0,43 ÷ 1,0	110÷ 212	0,22÷ 0,424	45,7 ÷ 54,8	2,26 ÷ 5,28	

* усереднене значення прогину при множинних вимірах

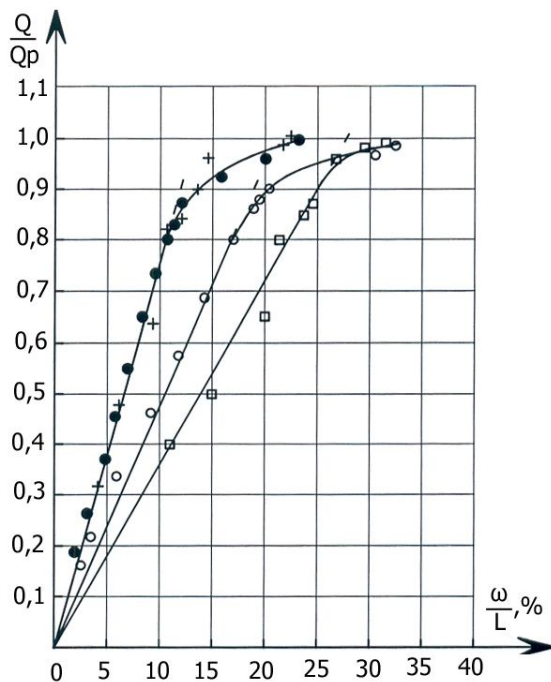

Рис. 1. Діаграма «навантаження-деформація» при поперечному вигині профільного СП стрижня (відн. одиниці):

- – МП "Компласт", довжина стрижня 11см, d=22мм;
- ++- МП "Компласт", довжина стрижня 22см, d=22мм;
- ∞∞ – МП "Тверьстеклопластик", довжина стрижня 11см, d=22мм;
- МП "Компласт", довжина стрижня 50см, d=15мм

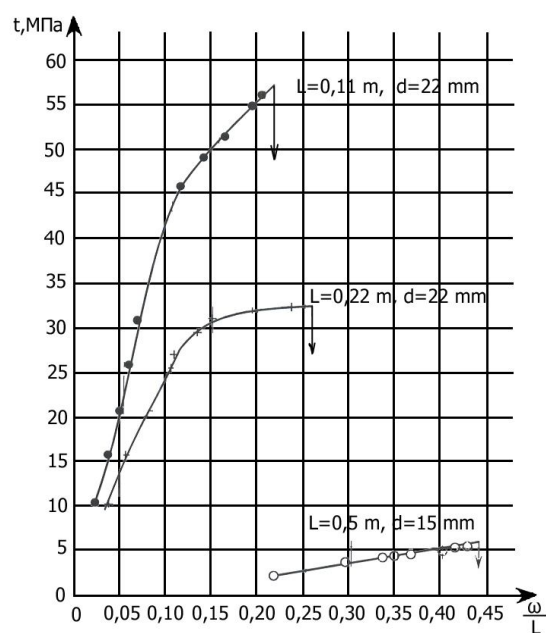

Рис. 2. Залежність дотичних напружень при згині склопластикових стрижнів від величини прогину і параметрів стрижня, виготовлювач стрижнів МП «Компласт»

Із наведених даних табл. 1 і рис. 1 видно, що прогин, принаймні, до $0,8\sigma_{разр}$ збільшується лінійно в міру збільшення згинаючої сили. Модель пружності СП, підрахований при іспитах на зразках великої довжини ($L=0,5\text{м}$; $\frac{L}{d}=\frac{500}{15}=33,3$) близький до модуля пружності СП при розтягу і дорівнює 52,5 ГПа.

При зменшенні відношення довжини зразка до діаметра $\left(\frac{L}{d}\right)$ модуль пружності СП при вигині істотно знижується і при відношенні $\frac{L}{d}=10$ він складає ≈ 30 ГПа, а при $\frac{L}{d}=5$ він дорівнює $13 \div 16$ ГПа. З огляду на те, що для експериментально отриманих прогинів $\left(\frac{\omega}{L} \approx 0,2 - 0,4\right)$ погрішність визначення модуля не перевищує 10% (див. табл. 2), можна зробити висновок про наявність причин фізичної властивості появи зниження модуля пружності при укорочуванні довжини зразка. Найбільш імовірною причиною є зрушення матеріалу вздовж волокон у результаті росту дотичних напружень зі зменшенням довжини зразка. Це підтверджується графіками, наведеними на рис. 2, де видно явний ріст дотичних напружень зі зменшенням довжини

робочої частини випробуваних зразків. Огляд зразків після іспиту так само підтверджує сказане. На зразках спостерігалось подовжне розшарування після іспиту на вигин. Розшарування відбувається по площині зразка близькій до нейтрального шару, тобто там, де має місце, відповідно до формули Журавського максимальні дотичні напруження. Таким чином, при поперечному вигині склопластикових стрижнів прогин до $0,8 \sigma_p$ збільшується лінійно в міру збільшення згинаючої сили. Модуль пружності і нормальне руйнівне напруження знижуються в міру зменшення відношення $\frac{L}{d}$. Причина цього криється в істотному збільшенні дотичних напружень при зниженні $\frac{L}{d}$ і в результаті низкої зсувної міцності односпрямованих СП стрижнів уздовж волокон. З огляду на великі прогини (СП) стрижнів при іспитах рис. 1, є доцільним розглянути питання погрішностей, що допускаються при обчисленні прогинів або модулів пружності, використовуючи відомий вираз (4) з теорії опору матеріалів.

Точна залежність кривизни стрижня від згинаючого моменту при чистому вигині дається виразом [2,3]

$$\frac{1}{\rho} = \frac{M}{E \cdot I_x} \quad (1)$$

де ρ - радіус кривизни стрижня;

$$\frac{M}{E \cdot I_x} = \frac{\varpi''}{(1 + \varpi'^2)^{\frac{3}{2}}} \quad (2)$$

де ϖ' и ϖ'' - похідні пружної лінії в координатах y, z .

Вираз (2) – це диференціальне рівняння пружної лінії гнучкого стрижня.

У теорії опору матеріалів при розгляді поперечного вигину стрижня, рис.3, згинальний момент у перетині z , рівний $P/(L-z)$, у видглі малості переміщень, вважають не залежним від прогинів, а квадратом похідної (ϖ'^2) у виразі (2) зневажають, тоді (2) записується як

$$\varpi'' = \frac{P(L-z)}{E \cdot I_x} \quad (3)$$

Після дворазового інтегрування (3) одержимо величину прогину стрижня в точці z :

$$\varpi = \frac{P}{E \cdot I_x} \cdot \left(L \frac{z^2}{2} - \frac{z^3}{6} \right) \quad (3.1)$$

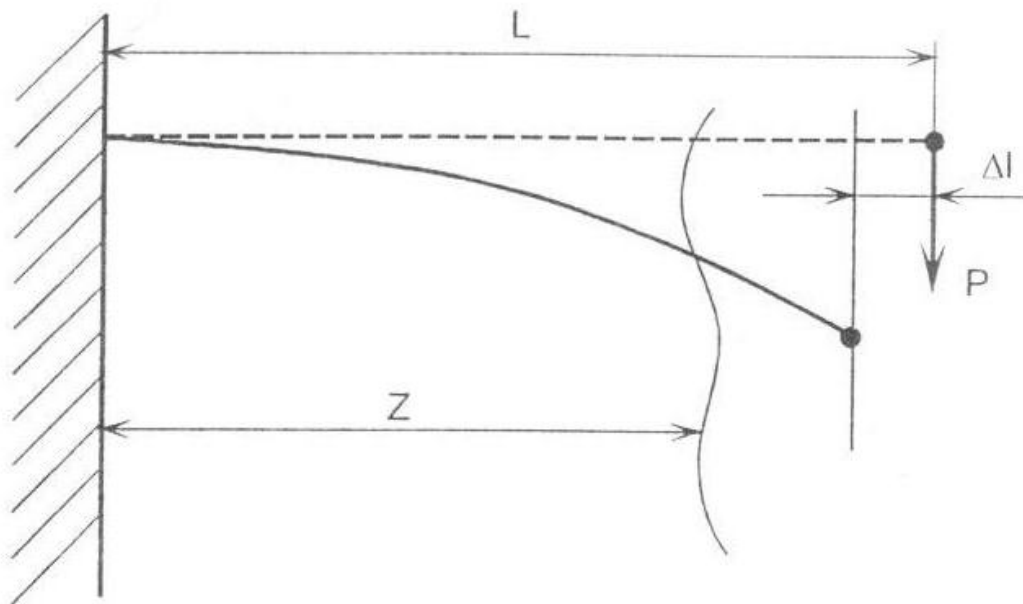

Рис. 3. Схема поперечного вигину СП стрижня

Найбільший прогин має місце в точці дотику сили P , тобто при $z=L$, і дорівнює:

$$\varpi_{\max} = \frac{PL^3}{3E \cdot I_x} \quad (4)$$

Користуючись наближеним виразом (4), обчислюють модулі пружності балок або обчислюють їхні прогини при заданій силі та відомому модулі.

У випадку склопластикових стрижнів при використанні в розрахунках формули (4) потрібно визначити можливу погрішність через великі прогини СП стрижнів.

Погрішності можуть виникати як через зневагу складової (ϖ'^2), так і в результаті не обліку зміни плеча L при великих переміщеннях, див. рис.3.

Відносна погрішність при обчисленні прогину через застосування наближеного виразу (3) розглянута Ю.Н.Работновим [2].

Відносна погрішність обчислення ϖ дається виразом:

$$\frac{\varpi - \varpi_0}{\varpi_0} = \frac{1}{3} \left(\frac{\varpi_0}{L} \right)^2 \quad (5)$$

де ϖ – прогин, визначений по наближеній теорії;

ϖ_0 - прогин, обчислений користуючись точним рівнянням;

L – довжина стрижня.

З (5) випливає, що відносна погрішність пропорційна квадратів прогину. У табл. 2 наведені обчислені значення погрішності при різних значеннях ϖ_0 відносно до довжини стрижня L

Таблиця 2

$\frac{\varpi_0}{L}$	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6
Відносна погрішність $\frac{\varpi - \varpi_0}{\varpi_0} \cdot 100\%$	0,33	1,3	3	5,3	8,3	12

З табл. 2 випливає, що рівняння (4) дає достатню точність розрахунків (до 3%) навіть тоді, коли прогин складає 30% довжини стрижня. Проте, при визначенні модуля пружності за величиною прогинів вираз (4) в експериментах не слід допускати прогину стрижня більше 30% його довжини, сумарна погрішність при цьому не перевищує близько 10%.

ВИСНОВКИ:

1. Досліджені деформативні властивості односпрямованого склопластику при поперечному вигині; при цьому було встановлено:

– прогин стрижнів у міру росту σ_{II} збільшується лінійно аж до напруги $0,8 \sigma_{PII}$;

– модуль пружності стрижнів при вигині, обмірюваний на зразках великої довжини ($L=0,5\text{м}$, $d=15\text{мм}$, $\frac{L}{d}= 33,3$), близький до модуля пружності СП при розтяганні і дорівнює 52, 5 ГПа;

– при зменшенні відношення довжини зразка СП до діаметра, модуль пружності істотно знижується: при $\frac{L}{d}=10$ $E=30$ ГПа; при $\frac{L}{d}=5$ $E=13 - 16$ ГПа;

– найбільш імовірною причиною відзначеного зниження модуля пружності при вигині є зрушення матеріалу уздовж волокон, зумовлене ростом дотичних напружень у міру зменшення $\frac{L}{d}$, а також малою зсувною міцністю СП уздовж склопластику.

2. Коефіцієнт 0,8 у виразі $\sigma_{max} = 0,8 \sigma_{PII}$ може використовуватися при визначенні максимальної розрахункової напруги при вигині;

навантаження, що перевищують σ_{max} , неприпустимі в експлуатації при навіть короточасному впливі.

3. Отримані результати можуть використовуватись як основа для створення конструкцій із склопластикових стрижнів із високою електричною та механічною міцністю. У перспективі необхідно провадити дослідження деформативних характеристик при інших видах навантаження, щоб вирішити питання припустимих механічних навантажень при різних діях одночасових силових факторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шумилов Ю.Н., Потапов В.Д., Горошков Ю.Н. и др. Полимерные материалы в устройствах контактной сети. – М.: Транспорт, 1988. – 224 с.

2. Работнов Ю.Н. Соппротивление материалов. – М.: Государственное издательство физико-математической литературы, 1962. – 452 с.

3. Циркин Н.З., Кострицкий С.Н. Стеклопластики в электромашиностроении. – Л.: Энергоатомиздат, Ленинградское отделение, 1986. – 176 с.

Приведены результаты исследования механических характеристик однонаправленных полимерных стеклопластиковых стержней при поперечном изгибе. Полученные результаты рекомендуется использовать при разработке новых конструкций в электротехнике, электроэнергетике, строительстве.

*Бондаренко В.І., Абрамов В.І., Погорелов М.Г.
(м. Слов'янськ)*

ЛІНІЙНА ІНДУКЦІЙНА МАГНІТОГІДРОДИНАМІЧНА МАШИНА З МОДУЛЬНОЮ ОБМОТКОЮ

Актуальність дослідження. З бурхливим розвитком технології безупинного лиття заготовок особливо актуальним є використання МГД-технологій для транспортування рідкого металу з промковша у кристалізатор. Існує багато пристроїв для регулювання швидкості подачі рідкого металу в кристалізатор. Якість безперервно литих металевих заготовок багато в чому визначається стабільністю технологічного режиму, а саме стійкістю швидкості подачі рідкого металу із промковша в кристалізатори багатострумкових машин безупинного лиття заготовок.

Найбільш оперативне й точне регулювання рідкого металу здійснюється за допомогою лінійних індукційних МГД-машин із циліндричним або плоским каналом. Обмежена довжина заглибного стакану й високі температурні режими технологічного процесу роботи машини зумовлюють підвищені вимоги до виконання МГД-машин. Одним із можливих технічних рішень є запропоноване виконання МГД-машини у вигляді лінійного асинхронного двигуна з модульною обмоткою, а саме, власне кажучи машини й узгоджувального трансформатора, вторинна низьковольтна однофазна обмотка якої об'єднана в єдиний електричний ланцюг зі стрижневою обмоткою лінійної машини у блок-модуль.

Задачі дослідження:

- визначити шляхи підвищення основних робочих характеристик системи „лінійна індукційна машина – рідкометалевий струмінь”;
- дослідити ефективність циліндричної МГД-машини й МГД-машини зі стрижневою обмоткою і плоским каналом з урахуванням особливостей конструктивного виконання машин.

Циліндричне виконання машини з модульною обмоткою [1] оптимально відповідає технологічним завданням керування потоком рідкого металу в трубопроводі (рис. 1). Внаслідок високої робочої температури металу внутрішній феромагнітний сердечник не застосовується.

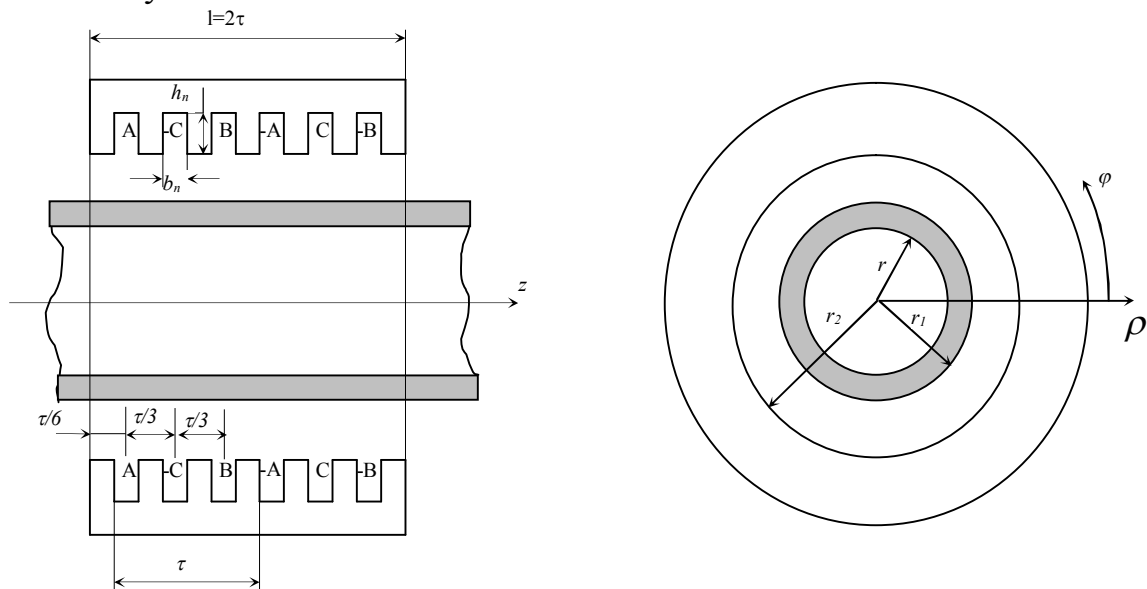

Рис.1. Схема розподілу струмів циліндричної МГД – машини

Застосування циліндричних машин без внутрішнього феромагнітного сердечника, незважаючи на їхні низькі енергетичні показники, є більш ефективним при транспортуванні агресивних металів, з оптимальною для магнітної індукції температури плавлення

металу, особливо коли використовуються стакани з керамічних матеріалів, переважно циліндричного перетину [2].

Струмові навантаження індукторів \dot{I}_n дво полюсної машини запишемо як:

$$\dot{I}_A = I_A/b_n \left[\Theta\left(z - \frac{\tau}{6} + \frac{b_n}{2}\right) - \Theta\left(z - \frac{\tau}{6} - \frac{b_n}{2}\right) - \Theta\left(z - \frac{7\tau}{6} + \frac{b_n}{2}\right) + \Theta\left(z - \frac{7\tau}{6} - \frac{b_n}{2}\right) \right] e^{i\omega t};$$

$$\dot{I}_C = -I_C/b_n \left[\Theta\left(z - \frac{\tau}{2} + \frac{b_n}{2}\right) - \Theta\left(z - \frac{\tau}{2} - \frac{b_n}{2}\right) - \Theta\left(z - \frac{3\tau}{2} + \frac{b_n}{2}\right) + \Theta\left(z - \frac{3\tau}{2} - \frac{b_n}{2}\right) \right] e^{i\omega t};$$

$$\dot{I}_B = I_B/b_n \left[\Theta\left(z - \frac{5\tau}{6} + \frac{b_n}{2}\right) - \Theta\left(z - \frac{5\tau}{6} - \frac{b_n}{2}\right) - \Theta\left(z - \frac{11\tau}{6} + \frac{b_n}{2}\right) + \Theta\left(z - \frac{11\tau}{6} - \frac{b_n}{2}\right) \right] e^{i\omega t};$$

$$\dot{I}_n = \dot{I}_A + \dot{I}_C + \dot{I}_B,$$

де: $\Theta(y)$ – одинична узагальнена функція (функція Хевисайда), яка дорівнює нулю при негативних значеннях аргументу ($y < 0$) й одиниці при позитивних значеннях аргументу ($y \geq 0$), $\dot{I}_A, \dot{I}_B, \dot{I}_C$ – комплексні значення фазних струмів у стрижнях обмотки машини [3].

Механічні характеристики циліндричної МГД-машини визначаються з рівняння Нав'є-Стокса:

$$F = \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \sigma a(\omega - v a) A_0^* A_0 da.$$

При роботі машини в режимі двигуна нижній рівень металу у промковші:

$$h_D = \frac{\sigma}{\pi \gamma g r^2} \int_{-\infty}^{\infty} \int_0^r \rho a \left(\omega - 2a v_c \left(1 - \frac{\rho^2}{r^2} \right) \right) \left(1 - \frac{\rho^2}{r^2} \right) A_0^* A_0 d\rho da.$$

При роботі машини в режимі гальмування верхній рівень металу у промковші:

$$h_T = \frac{\sigma}{\pi \gamma g r^2} \int_{-\infty}^{\infty} \int_0^r \rho a \left(\omega + 2a v_c \left(1 - \frac{\rho^2}{r^2} \right) \right) \left(1 - \frac{\rho^2}{r^2} \right) A_0^* A_0 d\rho da.$$

Кількісна оцінка основних енергетичних показників циліндричної індукційної МГД-машини, яка визначена на основі отриманих функціональних залежностей, стосовно до конкретного виконання машини вказала, що незважаючи на технологічність виконання стакану в машинах для безперервного розливання металу, застосування циліндричних МГД-машин для регулювання рідкого металу у

кристалізатор є неефективним. Для цього необхідно використовувати циліндричні МГД- машини зі внутрішнім феромагнітним сердечником, що ефективно лише для транспортування рідких металів із температурою плавлення нижче точки Кюрі.

Для більшого діапазону температурних умов при відносній простоті конструктивного виконання каналу більш обґрунтованим є застосування МГД-машин із плоским каналом і модульною обмоткою (рис. 2).

Обмотка лінійної МГД-машини виконана у вигляді стрижнів, які розташовані у пазах шихтованого магнітопроводу двостороннього індуктора, безпосередньо з'єднаних зі вторинною обмоткою узгоджувального трансформатора у єдиний блок-модуль. Схема розподілу струмів шестистрижневого модуля представлена на рис. 3.

а)

б)

Рис. 2. МГД-машина зі стрижневою модульною обмоткою:
а) – МГД-машина; б) – модульна обмотка індукційної машини

Струмові навантаження такої машини запишемо як:

$$I_m = I_x + I_y,$$

де:

$$I_x = I_k + I_l = [I_{kx}(\Theta(x+\tau) - \Theta(x-\tau)) + I_A(\Theta(x+5\tau/6) - \Theta(x-\tau/6)) + I_B(\Theta(x+\tau/6) - \Theta(x-5\tau/6)) - I_C(\Theta(x+\tau/2) - \Theta(x-\tau/2))] \times (\delta(y+a/2) - \delta(y-a/2))$$

$$I_y = I_A + I_B + I_C,$$

де:

$$\dot{I}_A = \dot{I}_{mA}(\delta(x + 5\tau/6) - \delta(x - \tau/6))e^{i\omega t},$$

$$\dot{I}_B = \dot{I}_{mB}(\delta(x + \tau/6) - \delta(x - 5\tau/6))e^{i\omega t},$$

$$\dot{I}_C = \dot{I}_{mC}(\delta(x + \tau/2) - \delta(x - \tau/2))e^{i\omega t}.$$

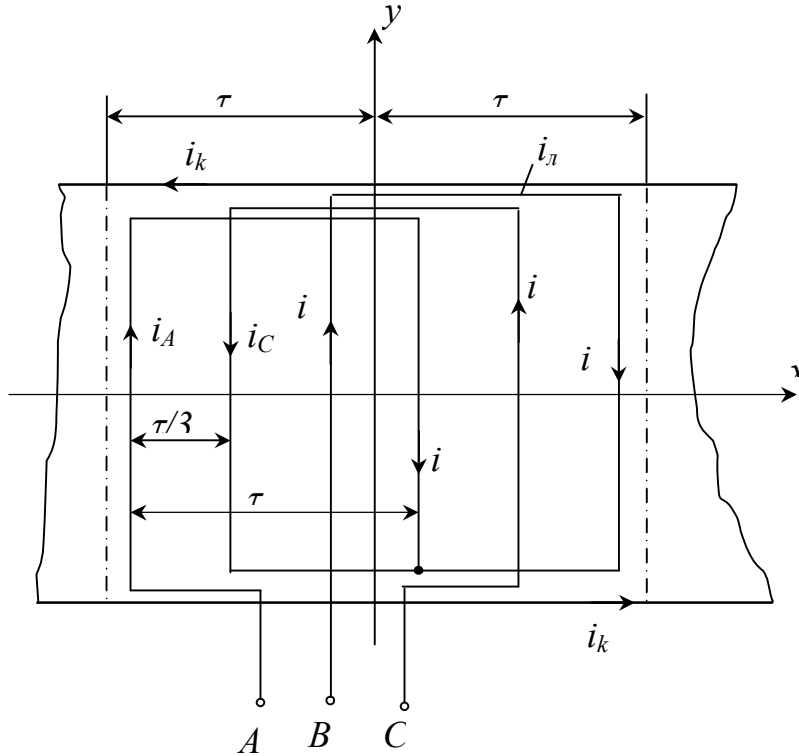

Рис.3. Схема розподілу струмів шестистрижневого модуля

Електродинамічні зусилля в межах активної зони машини визначаються за формулою:

$$F = -\frac{1}{2} \operatorname{Re} \left\{ \sum_{k=1}^{\infty} \left\{ k_1 \frac{c}{d} \left[-\frac{4(-1)^k}{q} \int_{-l}^l i_m B_k dx + \frac{ad}{4\mu} \left(B_k(l) B_k^*(l) - B_k(-l) B_k^*(-l) \right) \right] + k_2 \frac{ca\sigma v_c}{2} \int_{-l}^l B_k(x) B_k^*(x) dx \right\} \right\}$$

Кількісна оцінка основних енергетичних показників лінійної індукційної машини зі стрижневою обмоткою, яка визначена на основі отриманих функціональних залежностей стосовно до конкретного виконання машини, показала, що застосування голих литих провідників сприяє більш інтенсивній тепловіддачі через всю поверхню модуля, що

дозволяє експлуатувати обмотку індуктора при щільностях струму, які перевищують номінальну щільність у два-три рази; припустима температура нагрівання обмотки обмежується лише температурою її плавлення; МГД-машина із плоским каналом має компактність, міцну конструкцію, більший коефіцієнт перетворення потужності, високу технологічність у заміні відпрацьованих трубок [4].

Тому провідним шляхом підвищення основних робочих характеристик системи „лінійна індукційна машина – рідкометалевий струмінь” є використання лінійної МГД-машини зі стрижневою обмоткою і плоским каналом. Ця машина відповідає усім технологічним показникам для використання у технологічному процесі безперервного розливання металу.

ЛІТЕРАТУРА

1. А.с. №639098. (СРСР). Електропривод / Гурницький В.Н. Опубл. 25.12.78, Бюл. №47.

2. Вольдек А.И. Индукционные магнитогидродинамические машины с жидкометаллическим рабочим телом. – Л.: Энергия, 1970. – 272 с.

3. Ращепкин А.П., Бондаренко В.И. Цилиндрическая линейная асинхронная машина с модульной обмоткой // Зб. наукових праць Інституту електродинаміки НАН України. – 2003. – № 1(4).– С. 34-51.

4. Ращепкин А.П., Кондратенко И.П., Бондаренко В.И. Энергетические характеристики линейной индукционной машины со стержневой обмоткой // Технічна електродинаміка НАН України. – 2003. – № 3.– С. 51-57.

Рассмотрены цилиндрическая МГД-машина с модульной обмоткой и МГД-машина со стержневой модульной обмоткой и плоском каналом для регулирования жидкометаллического потока в канале кристаллизатора.

*Кім Єн Дар, Калмиков В.Л.
(м. Слов'янськ)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРИЧНОГО ПОЛЯ ІЗОЛЯЦІЙНОЇ КОНСТРУКЦІЇ З ТОНКИМИ ПРОТЯЖНИМИ ПІДОБЛАСТЯМИ

Останніми роками в електромережах України і за кордоном знайшли широке застосування полімерні ізолятори різних конструктивних виконань. Основу цих ізоляторів становлять

однонаправлені склопластикові стрижні із захисною оболонкою з кремнійорганічної гуми. Як показує багаторічний досвід розробки і дослідження, найслабкішою ланкою для них є контактна область між оболонкою, електродом і склопластиком. У процесі тривалої експлуатації або внаслідок допущеного технологічного порушення при виготовленні може відбутися погіршення адгезії і розгерметизація прикордонної області ізолятора. При цьому атмосферна волога проникає всередину ізолятора і конденсується на поверхні стрижня; таким чином створюються зони початку електричного руйнування ізолятора. Динаміка такого роду руйнування перш за все визначається як рівнем зниження діелектричних характеристик прикордонної області, так і зміною конфігурації електричного поля в цій області.

Квазістаціонарне електричне поле в даній області V описується диференціальним рівнянням, в загальному випадку, з комплексною провідністю вигляду [1]:

$$\operatorname{div} \{(\gamma + j\omega\epsilon\epsilon_0)\operatorname{grad} \varphi\} = 0, \quad \vec{r} \in V, \quad (1)$$

де ω - кутова частота;

$\epsilon\epsilon_0$ - діелектрична проникність;

j - комплексна одиниця;

φ - шуканий потенціал.

Рівняння (1) доповнюється умовами на поверхні розділу підобластей і на межі розрахункової області S : на поверхні розділу підобластей приймається умова рівності нормальних складових струмів і нерозривності потенціалу; на ділянках меж задаються відомі струми або значення потенціалу.

Наближена інтеграція рівняння (1) здійснюється на основі проекційно-сіткового методу Галеркіна [2]. Розрахункова область V представляється об'єднанням кінцевих непересічних елементів V_e , а потенціал у вигляді сум потенціалів φ_i у кожному вузлі елементів:

$$\varphi = \sum_{e=1}^{N_e} \varphi_e = \sum_{e=1}^{N_e} \sum_{i=1}^{N_p} L_i \varphi_i, \quad (2)$$

тут L_i – базисна функція, визначена в i -тому вузлі елементу e ;

N_e, N_p – число елементів і вузлів відповідно.

Проектуючи вираз (2) в початкове рівняння (1), одержуємо систему лінійних рівнянь алгебри щодо вузлових потенціалів:

$$\int_{V_e} \operatorname{div}\{(\gamma + j\omega\epsilon\epsilon_0)\operatorname{grad} L_i\} L_k \varphi_i dv = 0. \quad (3)$$

Якщо геометричні параметри досліджуваних підобластей з відмінними електрофізичними характеристиками співрозмірні між собою, то і як при побудові сіткової моделі, так і чисельній реалізації системи (3) не зустрічається істотних ускладнень. Проте за наявності тонких протяжних областей, наприклад у разі зволоження діелектричних поверхонь, розбиття тонкого шару на кінцеві елементи з конфігураціями, подібними в суміжних підобластях завжди зв'язано з технічними труднощами, відповідно ця обставина відбивається на стійкості розрахункових процесів.

У разі тонких шарів (рис. 1) падінням напруги по товщині h_3 можна нехтувати:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial \eta} \cdot h_3 \cong 0.$$

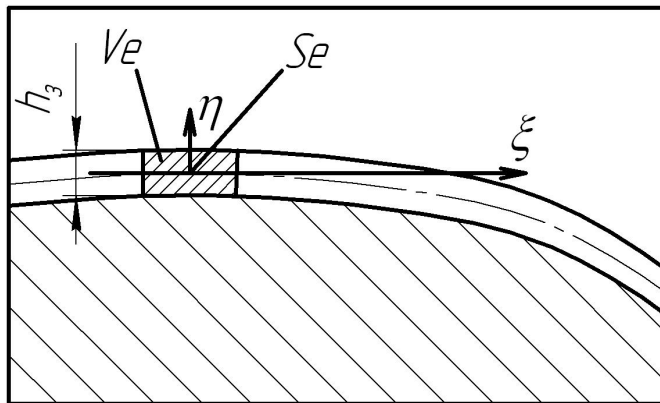

Рис. 1

Тоді враховуються тільки складові електричного поля, орієнтовані упродовж поверхні цього шару; таким чином вдається уникнути побудови розрахункової сітки по товщині шару, відповідно, інтеграцію за об'ємом (3) можна звести до інтеграції по поверхні S_e :

$$\int_{S_e} (\gamma_3 + j\omega\epsilon_3\epsilon_0) \frac{\partial L_i}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial L_k}{\partial \xi} \varphi_i h_3 dS = 0. \quad (4)$$

При цьому загальна структура розрахунку зберігається і як у разі рішення системи (3). Тонкошарова область задається у вигляді

безтовщинної поверхні з умовними характеристиками, в яких враховується фактична товщина цього шару [3]:

$$\gamma_3 = \gamma_3 h_3; \quad \epsilon_3 = \epsilon_3 h_3.$$

На практиці параметри γ_3 і ϵ_3 характеризують поверхневі властивості діелектрика, і вони можуть бути визначені за допомогою фізичного вимірювання за загальноприйнятою методикою.

Для того щоб оцінити правомірність прийнятого підходу при рішенні задач з тонкими протяжними під областями, були виконані чисельні досліди на модельному об'єкті. У якості моделі прийнятий діелектричний стрижень з металевими електродами на кінцях (рис. 2). Вважалось, що стрижень покритий рівномірно по всій довжині слабопровідним матеріалом з товщиною h_3 (забруднений шар). Для визначеності розрахунок проводився для напруги, рівної 10 кВ.

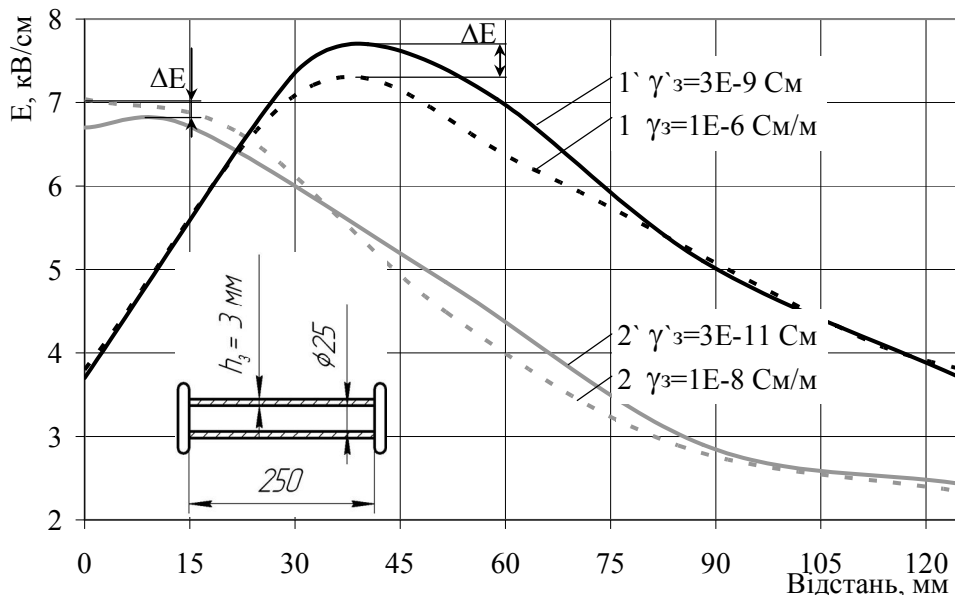

Рис. 2

Нижче дані початкові величини, прийняті при розрахунках:

для стрижня $\gamma = 1 \cdot 10^{-12}$ См/м, $\epsilon = 5$;

для гуми $\gamma = 1 \cdot 10^{-12}$ См/м, $\epsilon = 4$;

для забрудненого шару $h_3 = 5,0; 3,0; 1,5; 1,0$ (мм);

$\gamma_3 = 1 \cdot 10^{-5} \div 1 \cdot 10^{-10}$ См/м, $\epsilon_3 = 5 \div 100$;

На рис. 2 співставлені криві напруженості електричного поля, одержані від реалізації рівнянь (3) без урахування і з урахуванням запропонованого спрощення (4), а на наступному рис. 3 у вигляді гістограм дані розбіжності в найбільших значеннях напруженості поля

Е. Результати виконаного на моделі чисельного експерименту показали задовільну їх збіжність, наголошувалася тенденція зближення порівнюваних величин із зменшенням товщини покриття.

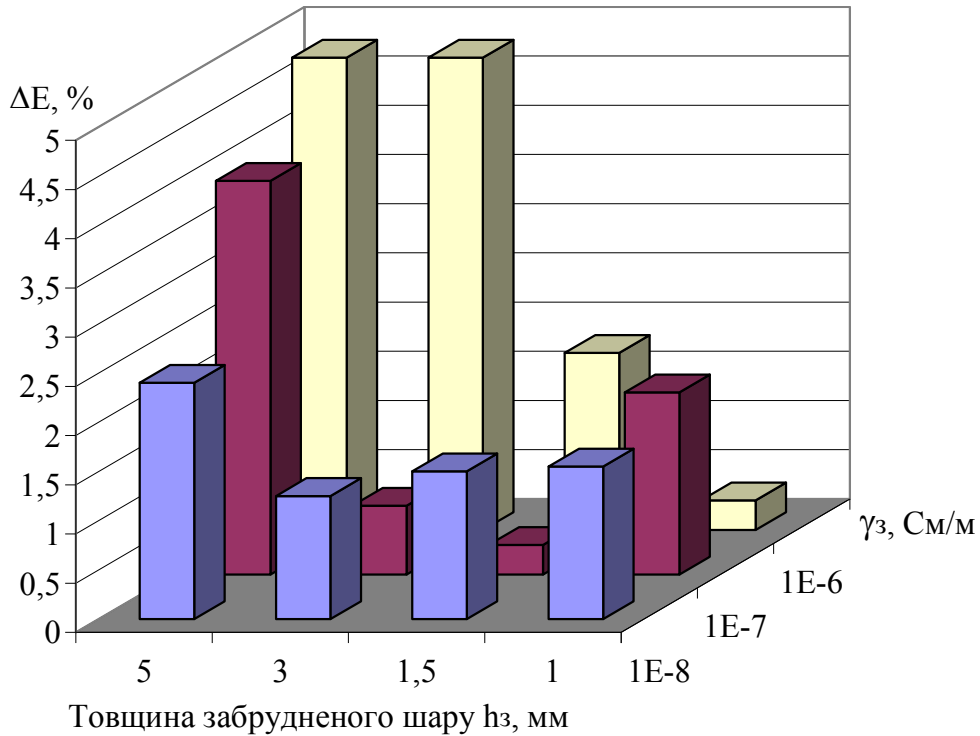

Рис.3

Грунтуючись на запропонованому підході, ми розглянули реальні ізоляційні конструкції з внутрішніми дефектами, обумовленими гадано проникненням вологи в прикордонну зону стрижень-оболонка з боку торця електроду. Розрахунки проводилися в осесиметричній постановці задач.

Результати аналізу впливу глибини проникнення вологи представлені на прикладі ізолятора ФСК 70-27,5-4, вживаного на контактних мережах залізниць на 27,5 кВ. Як добре видно з наведених рис. 4 і 5 гістограм, із збільшенням поверхневої провідності стрижня, як наслідок насичення вологою, спостерігається двократне збільшення максимуму напруженості поля в прикордонній зоні, причому найбільше збільшення E_{max} наголошується в початковому періоді зволоження стрижня поблизу електроду. По мірі розповсюдження зволоженої зони уздовж поверхні стрижня відбувається помітне зниження максимальної напруженості поля.

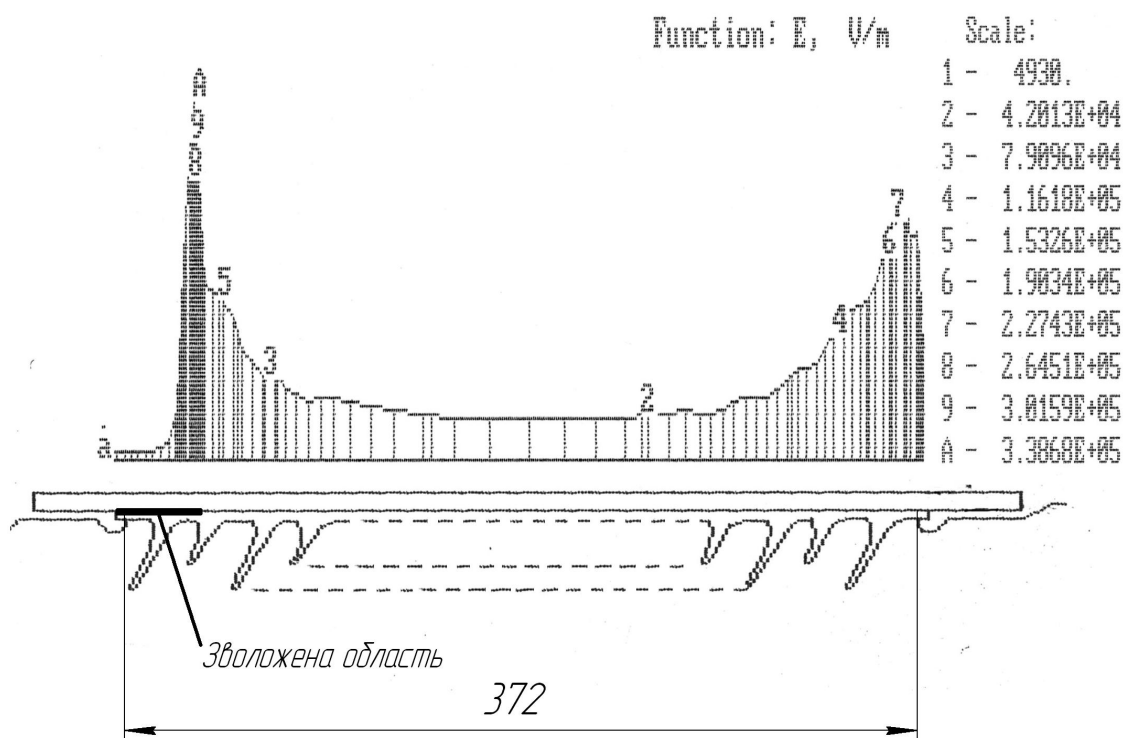

Рис.4

Обговорення про наслідки деформації початкової конфігурації електричного поля виходить за межі тематики даної статті. Тому тут обмежимося тільки зауваженням про те, що, судячи з рис. 5, процеси електричного руйнування полімерних ізоляторів найінтенсивніше протікатимуть в початкові періоди попадання забрудненої вологи на поверхню стрижня, що сполучається з електродом.

Висновки. Показана обґрунтованість заміни тонкошарових протяжних підобластей безтовщинними поверхнями, що дозволяє в рамках загального підходу виконувати чисельні дослідження електричних полів ізоляційних конструкцій з характерними областями. Розглянуто вплив величини поверхневої провідності стрижня на розподіл напруженості електричного поля високовольтного полімерного ізолятора.

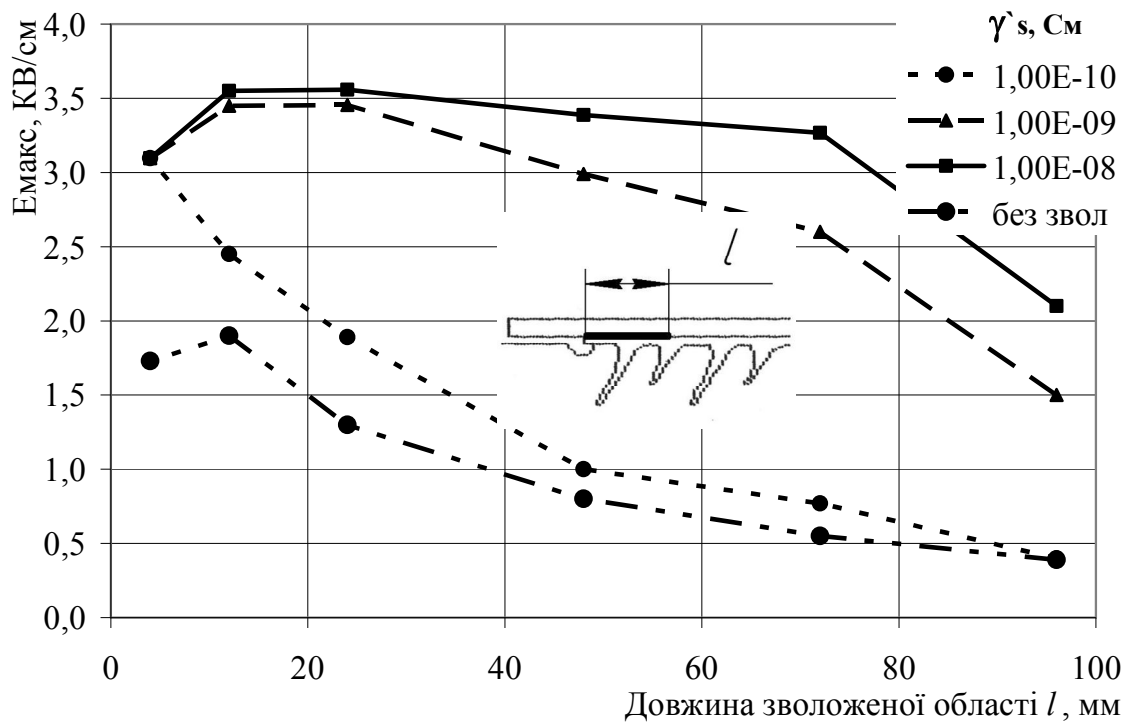

Рис.5

ЛІТЕРАТУРА

1. Нейман Л.Р., Демирчан К.С. Теоретические основы электротехники. Том 2. – Л.: Энергия, 1981. – С. 416.
2. Цыбенко А.С. Модифицированный метод Краута для решения системы линейных алгебраических комплекснозначных уравнений высокого порядка // Проблема прочности. – 1986. – №2. – С. 110-112.
3. Ким Ен Дар. Влияние влажности воздуха на электрическое поле изолятора // Вестник ХГПУ «ХПИ». – 1998. – Выпуск 13. – С. 96-100.

Рассмотрены особенности численного расчета электрических полей с тонкослойными протяженными подобластями. Показана правомерность предложенной эквивалентной замены таких областей поверхностями с нулевой толщиной, при которой достигается существенное упрощение в технологии расчета. Дан пример анализа электрического поля длиномерного полимерного изолятора с внутренними тонкослойными дефектами.

*Белкін М.Я.
(м. Краматорськ),
Нестеренко В.М.
(м. Слов'янськ)*

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЦНОСТІ ТА ДЕФОРМАЦІЇ ПРИ ЗАГАРТУВАННІ

Розвиток сучасного машинобудування значною мірою залежить від процесу технології. Удосконалення технологічних процесів визначає зростання ефективності виробництва, підвищення продуктивності праці, а також економію матеріальних та енергетичних ресурсів, якості продукції. Відомо, що експлуатаційна надійність машин, механізмів і приладів перебуває в безпосередній залежності від відповідних властивостей їхніх елементів, деталей, з'єднань і вузлів. Для машинобудування й інших областей металообробної промисловості характерні високі вимоги до властивостей матеріалів, зумовлені зростаючою інтенсивністю навантаження машин при одночасній тенденції до зменшення маси. Незміцнені матеріали можуть відповідати цим високим вимогам лише в рідкісних випадках. Основна частина відповідальних конструкційних елементів має потребу в зміцненні. Одним із найбільш ефективних способів зміцнення є термічна обробка, що за своїм впливом найбільш глибоко впливає на структуру й властивості сталей і сплавів, підвищення надійності й довговічності виробів.

Сьогодні існують різні способи зміцнення: деформаційне, термічне, термомеханічна, термоциклічна обробка й ін. Серед цих способів найбільш ефективною за глибиною впливу є термічна обробка. Однак, як показала практика, традиційні способи термообробки не завжди забезпечують одержання високих властивостей. Так, при загартуванні в сталі виникають внутрішні термічні й структурні напруги. В окремих обсягах металу виникають пікові напруги, які приводять до розриву міжатомних зв'язків та утворення ультрамікротріщин і, як наслідок, до підвищеної крихкості мартенситу.

Для підвищення міцності деталей машин і механізмів в останні роки застосовуються нестандартні способи термічної обробки загартування під напругою.

Аналіз літературних даних дозволяє зробити певні висновки. Застосування зазначених способів термічної обробки, у порівнянні із традиційними способами, підвищує механічні властивості сталей. Особливість нетрадиційних способів термічної обробки полягає в тому, що виріб у процесі охолодження перебуває під

навантаженням, що створює в ньому напругу, у результаті якої утворюється мартенсит деформації.

Однак на практиці важко реалізувати цей спосіб для виробів змінного перетину, тому що в різних перетинах виробу в процесі охолодження будуть виникати напруги, які перевищують межу міцності, що може привести до їхнього руйнування. Іншим недоліком способу є необхідність застосування устаткування й пристосувань для створення у виробі напруг. Цей недолік може бути усунутий при загартуванні під напругою порожнистих циліндричних тіл обертання (втулок, бандажів прокатних валків і залізничних коліс, підшипникових кілець). Для виконання термічної операції загартування під напругою був прийнятий тип деталей у вигляді порожнистих циліндричних тіл обертання з рівномірним перетином по висоті виробу.

Із практики відомо, що при гартуванні деталі з'являються деформації, в результаті яких змінюється форма й розміри деталі, з'являється овальність поверхні отворів.

Існуючі засоби й способи боротьби з гартівною деформацією, у тому числі й загартування за допомогою гартівних пресів і машин, недостатньо зменшують деформацію, тому повне усунення деформації заводи змушені робити шляхом збільшення припусків на остаточну механічну обробку після загартування.

При термічній обробці в окремі моменти нагрівання й охолодження деталі різко міняли свою форму, провисаючи від власної ваги, у той час, як вони витримували цю вагу при температурі вище точки Ас₃.

Із цього виходить, що межа пружності й міцності сталі на вигин при загартуванні зазнає в момент фазових перетворень раптового й глибокого зниження. Таке різке зниження міцності характерне для всякого структурного, у тому числі й мартенситного перетворення.

Явище різкого зниження міцності в момент перетворення аустеніту в мартенсит дає можливість значно спростити й зробити більш ефективними існуючі способи боротьби з гартівною деформацією. Різке зниження міцності на початку перетворення дає можливість не тільки придушити за допомогою нескладних фіксуючих пристосувань деформацію, уже викликану нагріванням, але й запобігти одночасно більш глибокій й складній деформації, що виникає, як показала практика, у кінцевій стадії мартенситного перетворення.

При розробці способів бездеформаційного загартування, коли потрібно зберегти первинну форму деталі й головні її розміри, варто враховувати провал міцності сталі при аустеніто-мартенситному перетворенні при загартуванні. Для фіксації форми деталей

виготовляються нескладні пристосування з фіксацією діаметра отвору деталі з мінімальним зазором. Триваючий приріст об'єма у вже притиснутій деталі приводить до опору зовнішнього й внутрішнього контуру з фіксуючою стінкою поверхні отвору. Об'ємний приріст, що не закінчився до цього моменту, завершується по лінії збільшення висоти деталі.

Таким чином, до кінця мартенситного перетворення деталь виявляється зафіксованою і змушеною прийняти форму й розміри фіксуючого отвору.

Оскільки об'єм мартенситу більше об'єму вихідного аустеніту, то в результаті мартенситного перетворення відбувається деформація внаслідок чого виникають внутрішні напруження, які не завжди відіграють негативну роль. Нами розроблений спосіб загартування під напругою, коли ці напруги можуть відігравати позитивну роль і впливати на міцність, одночасно зменшуючи деформацію деталі, не змінюючи її форму.

Спосіб загартування під напругою і зменшення гартівних деформацій порожнистих циліндричних тіл обертання (підшипникових кілець, бандажів прокатних станів, втулок та ін.) полягає в застосуванні металевого розмірного калібру високої твердості, що уставляється в отвір деталі з моменту занурення її в холодне середовище.

У якийсь момент охолодження при загартуванні деталь, що прагне до усадки, сильно здавить вставлений у її отвір калібр, що викличе в деталі напруги, які розтягують.

У момент мартенситного перетворення ці напруги, переборюючи різко знижену міцність деталі, повертають її у вихідний стан. При цьому усуваються усадка й овальність деталі. Цей спосіб дозволяє піддавати загартуванню деталі з досить малими припусками або калібрувати отвір.

Дослідження впливу загартування під напругою проводили на кільцевих зразках-втулках висотою 55 мм, зовнішнім діаметром 60 і внутрішнім 32 мм з легованих сталей 40Х, 9ХФ й вуглецевої сталі 60. Після загартування і відпускання втулки розрізали на заготовки, з яких виготовляли зразки для випробувань на ударну в'язкість.

Аналіз результатів зміцнення досліджуваних сталей показав, що при загартуванні під напругою ударна в'язкість сталі 60 підвищується на 5,5%, сталі 40Х на 1,2 % і сталі 9ХФ на 6,2 %. Підвищення твердості становило 1-3,2 %.

Металографічні дослідження показали, що в сталі відбуваються зміни структури з утворенням дрібногольчатого мартенситу на відміну від мартенситу після класичного загартування.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.с. 517650 СССР. Способ термомеханической обработки стали и сплавов. – 1976.
2. Белицкий В.М., Гуревич М.Е., Ларионов А.Н., Моляр А.Г. Способ механико-термической обработки полых изделий и устройство для его осуществления // Бюллетень изобретений. – 1981. – № 1.
3. Поволоцкий В.Д., Журавлев Л.Г., Штейнберг М.М. Мартенситное превращение при деформации железо-никелевых сплавов // Металловедение и термическая обработка металлов. – 1977. – № 6. – С. 11-14.
4. Тартаковский М.Г. Способ термообработки кольцевых изделий // Бюллетень изобретений. – 1981. – № 28.
5. Фиргер И.В. О кинетике изменения пластичности стали в интервале фазовых превращений // Современные пути преодоления автодеформации при термической обработке металлических изделий. – М., 1974. – С. 148-150.

Изложены вопросы упрочнения закалкой под напряжением полых цилиндрических тел вращения (втулок, бандажей и др.). При закалке под напряжением снижается внутреннее напряжение, что ведет к повышению ударной вязкости и твердости. Предложенный способ нетрадиционной закалки может быть использован при производстве деталей типа колец.

*Федь А.М.
(м. Слов'янськ)*

НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОГО, ЛІТЕРАТУРНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ

Як згуртувати український народ в державницьку націю? Якщо для європейських країн і для тієї ж російської людності національна свідомість громадян була сформована державними інституціями і стала незаперечним фактом кілька століть тому, то для української спільноти, підвладній Росії чи Польщі, національне питання не мало свого вирішення, спроба ж довести свою своєрідність у вже незалежній державі викликає шалений спротив. А всі офіційні заяви на цю тему – на рівні гасла.

Мета статті – проаналізувати процеси, які відбуваються на тлі моральних катаклізмів, раціоналізації людських відносин і пошуки такого морального імперативу, за допомогою якого стало б можливим збагатити внутрішній світ кожної особи надбаннями культури попередніх років. Із крахом комуністичної ідеології на перший план у справі формування нової людини вийшла церква, стало модним вірити в Бога. Людство давно звернуло увагу: без ідеалу повноцінне життя нездійсненне. Релігія з її християнським космізмом вибудовує в людині особистість і сприяє перетворенню народу в державницьку націю. І через те ми повинні взяти до уваги і цей аспект, адже така гостра зацікавленість релігією характерна для періодів світоглядних криз та напружених пошуків мотивацій людського існування. Говорячи про те, що людина шукала себе, а знайшла Бога, ми тим самим пристаємо до положення Ф.Ніцше (“Народження трагедії”) про богопізнання, пошуки істини у самому собі, про те, що людина, знайшовши Бога, знаходить з Ним і постійний пошук. Але ця думка, вважають деякі філософи, не відповідає реаліям сьогодення. Один з них – Річард Рорті (Стенфордський університет, США), який свого часу запропонував оригінальний проект негайдеггерівської деструкції західноєвропейської філософії. На науковій конференції “Філософія моралі в контексті різноманітності культур” (Москва, 5-7 червня 2002 р.) він заявив: “Як вважав Ніцше, думка про те, що наше самопізнання є пізнання Бога, була у свій час великим творчим досягненням. А тепер корисність цієї

думки себе вичерпала” [3, с. 30-42].

Сьогодні проблема полягає у тому, “яка культура найкращим чином буде сприяти створенню і збереженню того клімату терпимості, який краще за все процвітає в демократичних суспільствах” [3, с. 39]. Як вважає Р.Рорті, “на ринку ідей” з’явилася література, “культурний продукт”, кращий за філософію і релігію тим, що “спроможний охопити єдиним баченням усі попередні плоди людської уяви” [3, с. 37].

До літератури, як до єдиного притулку людської духовності, завжди звертаються в похмурі, безплідні періоди розумової тривоги. М.Г.Чернишевський, визначаючи літературно-критичну діяльність Лессінга, писав: “Від початку діяльності Лессінга до смерті Шіллера... упродовж п’ятдесятьох років Лессінг визначав літературний рух. Участь усіх інших суспільних сил і подій у національному розвитку треба назвати незначною, порівняно з впливом літератури. Ніщо не допомогло в той час її добродійній дії на долю німецької нації, навпаки, майже всі інші відносини й умови, від яких залежить життя, не сприяли розвитку народу. Література одна вела його вперед, долаючи незліченні перешкоди” [4, с. 7]. Г.Сковорода, І.Франко, як і Лессінг, були філософами, але, як і він, мало писали про філософію. “Справа в тому, що не час був чистій філософії стати живим осередком німецького розумового життя – і Лессінг мовчав про філософію; розуми сучасників були готові оживитися поезією, а не були ще готові до філософії...” [4, с. 7]. Лессінг як і Г.Сковорода та І.Франко обрали мистецтво як найбільш прийнятну форму служіння своєму народові. “І якщо який-небудь “Лаокоон”, чи яка-небудь “Гамбурзька драматургія” приходить більш корисними для нації, ніж система метафізики чи онтологічна теорія, така людина мовчить про метафізику, з любов’ю розробляючи літературні питання” [4, с. 7].

У раціональному ХХІ столітті літературний дискурс повертається новими гранями, залучаючи сюди етичне і естетичне, наукове і художнє мислення, які за словом Г.Флобера, розійшлися у підніжжі, щоби зійтися на вершині. До вершини ще далеко, але вже сьогодні стало очевидним: без емоційного (естетичного) гальмується суспільний розвиток, демократичні засади держави, і просто нормальне спілкування серед людей. Отже, література дає більш ґрунтовні орієнтири у плані вибору, порівняно навіть із релігією: священники рідко обговорюють ті матерії, які цікаві і для віруючого, і для атеїста. Та не лише в цьому справа. Справа у тому, що у кожного письменника своя віра, свій Бог. І чим геніальніший письменник, тим його бог постає з виразнішими рисами: у Г.Сковороди він один, у Л.Толстого, у Ф.Достоевського він інший. Бог математика і філософа ХVІІ століття Блезя Паскаля аж ніяк

не схожий на бога Мігеля де Унамуно – іспанського письменника, філософа і поета XIX-XX століття.

З огляду на вище означене, релігійна ортодоксія не така вже й ортодоксальна. Вона була підірвана, вважає цитований Річард Рорті, тезами Апостола Павла про пріоритет любові і поступово усвідомлювала те, що релігія любові не може вимагати від усіх і кожного сповідувати один і той же символ віри.

Так, Бог у всіх різний, бо персоніфікована любов до нього. Тому поняття любові треба вимірювати етичними, естетичними, соціальними, а передовсім – художніми мірками, і тим самим не заперечувати жодної з форм суспільної свідомості, у тому числі й релігійної.

Наголошуючи про зв'язок літератури і вітчизняної філософії, ми закликаємо повернутися до осмислення реальної дійсності через слово як більш дієвий засіб формування в людині людини, Особистості, повернутися до тих положень, які порушував цитований нами М.Г.Чернишевський. Маючи особливе місце в суспільстві, література в Україні завжди була головною суспільною трибуною, творчим каталізатором національної самосвідомості. Видатні самобутні мислителі були одночасно і видатними письменниками... Література набуває універсальності саме завдяки поєднанню етичного й естетичного ("голова має виховувати серце" (Ф.Шіллер), у ній завжди присутня проблема ідеального і реального, яка від часів українського філософа і педагога Памфіла Юркевича (1826-1874) іменується як проблема кордоцентризму, дилема етичного-естетичного. Естетичне, яке у парі з етичним, будучи двома плечами одного важеля (Л.Толстой), крилами, без яких не піднесеться витвір мистецтва, є найбільш універсальною рефлексією, за допомогою якої стає можливим з певної точки зору дати оцінку людині та світові. Внутрішня єдність різновекторних сфер душі в умовах секулярної культури не тільки забезпечує внутрішню гармонію людського духу, а й наповнює ту внутрішню порожнечу, яка пов'язана із загальним занепадом духовного життя.

Дисгармонійність етичного й естетичного породжує сміх, за допомогою якого можна розкути свідомість, вивільнити дух. "В іронії, – писав теоретик романтизму Ф.Шлегель, – все повинно бути жартом і все повинно бути насправжки, все простодушно-відкритим і глибоко награним"[1, с. 68-69]. В українців сміх має іншу природу, він – спосіб виживання в екстремальних умовах, спосіб мислення. У Миколи Гоголя, наприклад, іронія правила на перемогу чорта. «Як чорта показати дурням», – це було основною метою письменника. «Вже з давніх часів я тільки й піклююся про те, щоби після мого твору

насміялася досхочу людина над чортом» (лист Шевирьову з Неаполя від 27 квітня 1847 року). На цьому прикладі очевидним стає те, що не так просто розвести етичне й естетичне навіть при застосуванні методу романтизму (термін романтизм – від прикметника “романтичний” – “як у романі, книзі”, а не як у житті: “Роман – це життя у формі книги” (Новаліс). У релігійному розумінні Гоголя, чорт є містична сутність із одного боку і реальна істота – з іншого. В реальній істоті і зосередилось заперечення добра, Бога, як безкінечного, начало і кінець усього суцього.

У світоглядних пошуках сьогодення великої ваги потребує історія, яка в Україні не вивчалася століттями, а якщо й вивчалася, то факти подавалися в перекрученому вигляді. Сьогодні, коли відкрилися шлюзи інформаційного простору, діла давні й не сьогочасні постають нерідко у суб’єктивному ключі вирішення. Прикладів, коли дослідник не став заручником фактів – безліч, ми ж зупинимось на такому, у якому порушується завжди дражливе питання відносин: Україна – Росія, і належність до цих різних і однакових країн їхнього сина – Миколи Гоголя.

Пошлемося на сучасного вченого, тим більше – філософа, тим більше – росіянина. І хоч він має українське прізвище, та, як засвідчують факти, більшість українців у Росії – неприкриті супротивники незалежності своєї батьківщини. Тут спостерігаємо щось інше. Ігор Яковенко – доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, професор культурології Державного гуманітарного університету в газеті “Дзеркало тижня” наголошував на тому, що Росія відбулася як держава, ставши спадкоємницею Золотої Орди, Україна ж виживала як нація, зберігаючи своє самовідчуття і намагаючись збудувати автономію. Назване положення Ігор Яковенко ілюструє таким прикладом: “Звернімося до біографії Гоголя і Шевченка та проаналізуємо мотивацію їхніх учинків. Микола Гоголь їде в Петербург, переходить на російську мову, оскільки мислить по-імперському, здобуває славу геніального письменника”. Підмічена І. Яковенком деталь – не якийсь виключний випадок. У листі до дядька Петра Петровича Косяровського, який залишає Малоросію назавжди, розкриває потаємне: “Із самих років майже нерозуміння я полум’янів незгасимими ревностями зробити своє життя потрібним для блага держави (зважте, не народу – держави, тобто російського самодержавства – А.Ф.), я кипів бажанням принести хоч найменшу користь”.

Які ж мотиви вчинків у Тараса Шевченка? “Це вже людина національно мисляча, – каже І.Яковенко. – Він обирає інший шлях, хоча

цей вибір приносить йому життєвих прикрощів. Людина по-імперськи мисляча і національно мисляча – це дві різні сутності. Пригадаймо російську літературу та публіцистику. Що потрібно росіянину? Його приваблює те, що лежить за обрієм, він прагне все підкорити. А як думає людина національно мисляча? Ось наш кордон, а за ним – їхні, а не наші проблеми. Ось моя сім'я, моя хата, мої близькі... І моя мета – облаштувати свій світ. Це зовсім інший тип свідомості” [2, с. 17].

Висновок. Шлях удосконалення суспільства лежить у площині формування особистісного “Я”, тільки вільні і незалежні люди спроможні сформувати демократичну державу через громадянське суспільство. Видається перспективним дослідження процесу народження нової людини, який зумовлений розвитком релігійної свободи, широкого літературно-художнього вибору, залежності історичної аргументації від думки, яка виникла на перетині неупереджених фактів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гулыга А.В. Шеллинг. – 3-е изд., испр. – М.: Соратник, 1994. – С. 68-69.
2. Дзеркало тижня. – 9 жовтня 2004. – № 40-41. – С.17.
3. Рорти Р. От религии через философию к литературе: путь западных интеллектуалов // Вопросы философии. – 2003. – № 3. – С. 30-42.
4. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. – Т. IV. – М., 1948. – С. 7.

Согласно концепции автора, религия и искусство составляют два плеча одного рычага, с помощью которого общество может поднимать большие тяжести: пробуждение в человеке Личности и превращение народа в нацию.

Федь В.А.
(м. Слов'янськ)

СПІЛКУВАННЯ У КУЛЬТУРНО-ЕСТЕТИЧНИХ ВИМІРАХ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Упродовж усієї історії культурно-естетичного розвитку суспільства спілкування було іманентним надбанням суспільної та індивідуальної свідомості, являло себе апостеріорі організації предметно-виробничої практики. Спілкування залишається тією цариною людського відношення до світу та до Іншого, що фіксується у великій кількості науково-теоретичних розробок. Саме тому класики

теорії спілкування М.С.Каган, Л.П.Буєва, Ю.Д.Прилюк, В.А.Малахов, В.П.Іванов у своїх наукових розвідках неодноразово вказують на міждисциплінарний характер осмислення проблеми спілкування, підкреслюючи при цьому загальнофілософське значення об'єкту дослідження.

Зазначимо, що при всій багатовекторності аналізу теорії спілкування, що стало предметом спеціального вивчення психології, соціології, лінгвістики, семіотики, культурології, педагогіки, етики на естетичний аспект дослідження проблеми спілкування серед зазначених класиків теорії спілкування вказує лише М.С.Каган [2, с. 5]. Автор розробляє загальнофілософську теорію спілкування: систему суб'єктно-об'єктних та міжсуб'єктних відносин, вивчає становлення спілкування в філогенезі та онтогенезі, виділяє види, різновиди, структуру, зміст, форму, функції спілкування, що є, безперечно, цінним науковим надбанням. Проте естетичний зміст спілкування у працях М.С.Кагана залишається нерозробленим.

Не обходячи увагою проблем естетики спілкування у передмові до збірки наукових праць “Шляхи та засоби естетичного виховання” (М., 1989), М.І.Киященко пише: “...проблема спілкування – традиційний предмет дослідження соціологів, етиків, психологів. Що ж стосується її естетичного аспекту, то він залишається фактично “білою плямою” у нашій літературі. Автори [І.С.Кулікова, А.М.Федь – В.Ф.] вперше здійснили спробу оцінити цей інструмент формування естетичної культури особистості та суспільства” [4, с. 4].

Серед літератури 90-х років ХХ ст. та літератури початку ХХІ ст. ми зіштовхуємося з науковою винятковістю (нерозробленістю) теми естетики спілкування. Натомість слід зауважити, що спілкування є не тільки цариною людського відношення в етичному аспекті цього слова, але й цариною естетичного відношення до світу та до Іншого. Отже, розгляд проблеми спілкування під кутом зору естетичної парадигми цінностей, як іманентної закономірності культурно-естетичного розвитку особистості, представляє актуальне та важливе завдання сучасної науки.

Об'єктом нашого дослідження є спілкування, його предметом – культурно-естетичні виміри спілкування.

Мета статті – дослідити культурно-естетичні виміри проблеми спілкування в епоху Античності та епоху Середньовіччя. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути драматичну форму осмислення світу як художньо-нормативного аналізу зв'язку людини та світу; 2) визначити наукові підходи до культурно-світоглядних та естетичних основ спілкування від софістів до риторики

римлян; 3) показати специфіку осмислення проблеми спілкування-взаємозв'язку не як теоретичного, але як світоглядно-духовного надбання за доби Середньовіччя; 4) довести, що мистецтво (музика) в церковній обителі відіграє роль посередника у спілкуванні *людина – Бог*.

Наголосимо, що специфікою нашої методології є доволі широке тлумачення терміна *спілкування*, який включає в себе не стільки питання міжособистісних відносин, скільки загальнофілософський контекст ставлення людини до Іншого (мікрокосм, макрокосм, трансценденція).

Дофілософський етап розвитку культури суттєво не відрізняв інтереси особистості та інтереси групи. Світ духів, тотемів, пізніше, зооморфних богів спрямовував ставлення колективного “Ми” до природного “Іншого”. На цьому етапі людського розвитку універсальний досвід спілкування ще не став надбанням усвідомлення родового цілого. Теоцентризм, родоцентризм та природоцентризм стають у подальшому визначально-світоглядним фундаментом східних традиційних суспільств.

В античному суспільстві, точніше, у його архаїчному періоді, внаслідок розмежування фізичної та розумової праці виникає поняття “село”, що має формотворчий зміст для подальшого розвитку культури. Поліс архаїки є центром, який політичними й економічними засобами підкорив собі навколишні землі (села). Соціальна нерівність рабовласницької формації утворює суспільний прошарок вільних громадян, що в силу своїх інтелектуальних здібностей зацікавлені у розвитку духовної культури суспільних відносин, у тому числі розвитку мистецтва та науки.

Одним із відправних пунктів самоідентифікації носія європейських цінностей виступала драматична форма художнього осмислення світу як одна з форм розвитку Логосу та нормативного зв'язку людини та світу. Драматична форма літературного відображення на відміну від епічної утверджує активний, але разом з тим трагічний стан відносин людини та світу. Спілкування, згідно драматичної форми осмислення, на нашу думку, визначається субстанційним поняттям *долі*, яка художньо “контролює” взаємовідносини людини та світу.

Трагічні герої, порушуючи закони гармонійного існування (ставлення) людини та *космосу*, людини та людини, ведучи підступну гру з долею, разом з тим приходять до хаосу, конфлікту, приречені на поразку та несуть страшну кару за свої вчинки. В якому б вигляді доля не повставала перед глядачем – реципієнтом катарсичного впливу – чи то в образах богів (“Прометей закутий” Есхіла), чи то у міфічному

образі оракула (“Цар Едип” Софокла), чи то в образах Сізіфа, Аксірія, Полікдета, Атланта та багатьох інших трагічних героїв, вона завжди виступає як сила непереможних обставин.

Можна стверджувати, що через трагедію європейська людина наближалася до психологічного усвідомлення природи своєї поведінки та спілкування. Людина розуміла, що її життя та, відповідно, спілкування визначається не тільки долею як силою зовнішніх обставин, але залежить від індивідуальних здібностей, характеру самих особистостей, які не повинні порушувати закони космосу (гармонії), налаштовувати свою продуктивну діяльність на суспільно значимі результати (культ Героя).

Окрім міфологічно-мистецького тлумачення спілкування як відношення людини до світу в досократівський період привертає увагу ще й так званий “псевдофілософський” або софістичний метод.

Смисловим вістрям науки цього часу залишався космос та природа. У працях Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена, Ксенофана, Піфагора, Геракліта, Емпедокла, Анаксагора фіксується ставлення (вивчення) макрокосму, натомість, проблема мікрокосму в їхніх працях звучить невиразно. Що, до речі, справляє враження на атомістичних матеріалістів часів Сократа – Левкіппа та Демокріта. При софістичному ж способі ведення дискусії естетичний зміст спілкування тлумачиться не як онтологічна закономірність культурно-естетичного розвитку особистості (з чим не можна погодитись), але, скоріше, як зовнішня форма промови, головною метою якої є примус визнання опонентом певних тверджень.

Важливість переконання як суспільного інструменту маніпулювання громадською думкою, або як праобразу сучасної політтехнології була зумовлена історично. У V ст. до н.е. політичну владу аристократії та тиранію заміняє рабовласницька демократія. Утворення нових інститутів управління (народної ради та суду) породило необхідність у підготовці висококваліфікованих фахівців політичної та судової риторики. Теоретичним підґрунтям та філософською реабілітацією необхідності переконання стало твердження Протагора: “Людина є мірою всіх речей: існуючих у тому, що вони існують, неіснуючих – у тому, що вони не існують”.

Естетичним наслідком софістичної діалектики стало застосування поняття краси по відношенню до спілкування оратора та слухача, що виробило певні нормативні принципи виступу перед аудиторією, заклало формальні передумови культури спілкування та виступило теоретичним підґрунтям подальших розробок риторики в усій історії філософії та культури.

Одним із відправних пунктів естетичного відношення, на нашу думку, є передумова визнання суб'єктивності не самого знання (що характерно для всіх софістів), але визнання за іншою людиною ознак суб'єктивності, яке виражається у відстоюванні ідеї рівності демократичних засад спілкування окремими софістами. Тому, при загальному релятивізмі софістської школи естетично та етично значимими для нас є раціональні зерна загальнофілософських та правових висновків софістів.

Нам імпонує демократична налаштованість багатьох софістів, погляди яких перегукуються: Протагор пише закони, що визначили демократичний образ управління, він висловлює ідею рівності вільних людей, Лікофрон доводить, що шляхетність є вимисел, Алкідамант – що люди народжуються вільними. З іншого боку не можна не помітити релігійний скептицизм Продіка, який трактував релігійні міфи як втілення сил природи.

Жорстким критиком поглядів Продіка та всього софістичного способу мислення виступив Сократ. Він не був філософом у академічному розумінні цього слова: народний мудрець вперше утверджував антропоцентричний характер філософії та діалектичну природу спілкування не у конкретних наукових розробках, але у практиці маєвтики, яка передбачає наявність та врахування особливостей іншої свідомості наділеної ознаками суб'єктивності.

Надпис над входом у храм Аполлона у Дельфах: “Пізнай самого себе” закликав до самозаглиблення, коли позиція “Іншого” стає іманентним надбанням свідомості, з якою кореспондується “Я”. Цей надпис став не стільки гаслом, скільки основою мислення античних мудреців. У платонівському “Бенкеті” Алквіад наводить цікавий епізод: під час облоги Потидеї Сократ, замислившись простояв на одному місці цілу добу. Та й сам Платон у своїх працях, зокрема, у вченні про пригадування душі, з ідеалістичних позицій європейця переосмислює східні ідеї реінкарнації та медитації. У працях “Протагор”, “Бенкет”, “Федр”, “Апология Сократа”, “Федон” та інших діалог складає вагомий частину філософського методу Платона.

І все-таки грецька людина завдяки діалогу ще не пізнала всієї глибини та витонченості суб'єктивного продовження антропоцентризму – індивідуалізму. Через естетичний риторизм та самозаглиблення у невтомному прагненні об'єктивації грек йшов від індивідуального до загального, аби відчувати естетичне задоволення від спільного, що притаманно кожній людині.

Космополітична ж свідомість елліна виступала всупереч суб'єктивно-індивідуальним особливостям світосприйняття особистості.

Прагнення досягнути світ як ціле через поширення грецької культури конфліктувало з окремими етнічними спільнотами і навіть потужний потенціал суворого грецького естетизму не здатний був задовольнити прагнення до пошуку атараксії – суб’єктивного душевного спокою елліна. Якщо грек ішов від внутрішнього Логосу до зовнішнього діалогу “живого з живим” і те було для нього благом, то благом для елліна був перехід “світового Логосу”, – центрального поняття стоїчного вчення, – із Логосу внутрішнього до Логосу зовнішнього. “Природно, – підкреслює специфіку такого переходу О.Ф.Лосєв, – що коли такий стоїк переводив свій погляд зі своїх суб’єктивних глибин на об’єктивне, він і тут продовжував бачити той самий суб’єктивний логос та той самий суб’єктивний етос...”[3, с.19] – у цьому головна відмінність засобу мислення елліна та моделі його спілкування від категорій мислення грека періоду класики.

Серед численних досліджень культури еллінізму близькою та значимою для нас є концепція О.Ф.Лосєва. У своїх монументальних томах “Історії античної естетики” видатний російський філософ зумів повністю розвінчати розповсюджений у радянській естетиці міф про культуру еллінізму як про явище оригінальне, але недосконале порівняно з попереднім періодом розвитку духовної культури. О.Ф.Лосєв переконливо показав потужний ірраціональний потенціал еллінізму, який у силу свого суб’єктивізму був невинувато забутий наступними поколіннями (у той час як у культурах Сходу активно розвивався), що схилило європейську науку до інваріантного по відношенню до себе, понятійного характеру періоду класики. “Платоново-аристотелівська логіка та діалектика, – пише О.Ф.Лосєв, – здавалася їм [стоїкам – В.Ф.] надто академічною, надто теоретичною й абстрактною, надто незграбною. Вони надавали перевагу не ідеям та поняттям, але *словам* [виділено нами – В.Ф.], оскільки всяке живе слово за своїм смисловим сенсом значно змістовніше всякого абстрактного поняття” [3, с. 17].

Логос стоїків має багато спільного з гераклітівським розумінням Логосу як вогняної субстанції. Однак “світовий Логос” стоїків ототожнюється в їхній системі мислення з поняттям долі [3, с. 116]. “Естетична свідомість стоїків є *amor fati*, – зазначає О.Ф.Лосєв, – закоханість у долю. Та ця доля є іманентною смисловою напруженістю тілесної дійсності, взятої у всій строкатості та у всьому її різноманітті. Це свідомість людей, котрі вже не вміють дивуватися. Немає нічого несподіваного для стоїчного філософа. Він вже все усвідомив та пережив...” [3, с. 174].

На нашу думку, найяскравішим зразком античного суб’єктивного

іманентизму у галузі спілкування є одна з трьох філософсько-естетичних шкіл доби еллінізму – скептицизм. Відомо, що скептик відповідає на питання життя мовчанням. Про яке спілкування тут може вестися мова? Чи можна назвати спілкування у рамках скептичної моделі нульовим?

Очевидно, йдеться про міру взаємовідносин людини та світу. Проблема осмислення міри розв'язувалася багатьма античними мислителями: “Міри у всьому дотримуй та діла свої своєчасно роби” (Гесіод), “Людина є мірою всіх речей” (Протагор), “Прекрасна відповідна міра у всьому” (Демокрит), “Для всього є міра” (Платон). Міра спілкування скептиків стає внутрішньою характеристикою особистості так само, як у софістів людина є мірою всіх речей. Тому ми погоджуємося з думкою О.Ф.Лосєва, коли він називає софістів зачинателями скепсису: “Ті були молодими, сильними, їх скептицизм був революцією. Скептики – старі, мляві, їх скептицизм – абсолютна монархія Олександра і римських цезарів” [3, с.388].

Скептики не вірили у силу слова, їхній Логос не зміг подолати тезу про розбіжність явища та думки про це явище, виходячи у сферу зовнішнього, вербального спілкування, їх спілкування залишалось іманентним. На відміну від софістів скептики заперечували цінність ораторського мистецтва. Не заглиблюючись у деталі, можна сказати, що цій проблемі присвячений трактат засновника скептицизму Секста Емпірика – “Проти риторів”.

При всій своєрідності філософсько-естетичної спадщини, скептицизм не відіграв вирішальної ролі у формуванні загальноантичних канонів спілкування. Оратор довгий час залишався чудотворцем, який із варварів робив еллінів. Сила переконуючого впливу вимовленого слова за доби пізнього еллінізму, культура якого пов'язана вже з історією Риму, значно зростає.

На нашу думку, загальноантичні канони монологічного спілкування у своїй найбільш зрілій формі були сформульовані у працях видатних риторів – Діонісія Галікарнасського, Деметрія, Псевдо-Лонгіна, Гермогена з Тарса, Цицерона, Квінтіліана, Тацита. Можна з впевненістю стверджувати, що кожен із цих авторів тією чи іншою мірою говорить про формально-технічні джерела естетичного у промові, попередньо розроблені ще у риторичі Аристотеля.

В античний період розвитку людської духовності навіть боги набували антропоморфних рис і поставали у свідомості грека, елліна та римлянина не тільки прекрасними та вічно молодими, але й злими, підступними, мстивими, порушуючи класичні канони калокагатії. Саме тому перелічені обставини культурно-естетичного розвитку античної

думки, у найбільш загальному своєму вираженні, проектують проблему спілкування на горизонталь *людина – людина*.

Епоха Середньовіччя продовжує осмислювати проблему спілкування-взаємозв'язку не як теоретичного, але як світоглядно-духовного надбання. Ця ідея не заплуталась у тенетах християнської ідеології, як вважалося раніше, але продовжувала розроблятися у нових світоглядних вимірах, переміщуючи акценти світосприйняття людини з античної горизонталі на вертикаль *людина – Бог*.

Сучасна людина не може дивитися на позначений період історії культури як на суцільний морок і забувати що багато дуже важливих відкриттів, наукові дослідження беруть свій початок у Середньовіччі. Саме тоді були відкриті університети, зародилося друкарство, з'явилися нові архітектурні стилі, відзначається новизною жанрова розмаїтість літератури.

Усе це стало можливим завдяки розвиткові економіки, що створила нові умови для цілеспрямованого і нецілеспрямованого естетичного формування. У цьому плані слід насамперед відзначити: християнство виступало за розрив рамок елітарності, що легітимізувала рабовласницький лад, та й освіта вже не була надбанням обраних.

Особливе значення для розвитку естетичного вдосконалення особистості в різні періоди Середньовіччя й у різних країнах мали розписи церков, красномовство проповідників, хоровий спів. Художнє багатство гармонійної єдності змісту та форми чи то готичного храму, чи то купольного (пізніше – багатокупольного) візантійського собору, було доступне широкій масі віруючих. Піфагорійський мотив гармонії знайшов своє широке відображення в теорії і практиці Середньовіччя. Гармонія розумілася як єдність різноманітного, тотожність протилежностей. Важливого значення для виховання естетичних почуттів у церковній обителі набувала музика.

Слід враховувати, що культура як західноєвропейського, так і візантійського варіанту Середньовіччя не припиняє естетичного вдосконалення особистості не тільки в силу специфіки вищезначених соціальних особливостей розвитку епохи, але, головним чином, через зміни акцентів світосприйняття та спілкування віруючої людини. На нашу думку, ці зміни формували світогляд епохи загалом, а вже потім фіксувались у здобутках матеріальної культури.

Досить поміркувати над біблійним висловом “Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово є Бог”, щоб зрозуміти всю глибину світоглядних змін християнина. Ця теза настільки змістовна наскільки й символічна. У будь-якому разі вона дозволяє судити про розгортання буття з Божеського Слова, підкреслюючи могутній (активний) та

сакральний зміст останнього. Саме тому слову і спілкуванню приділяється обґрунтовано багато уваги у зазначений період. Слово було не тільки засобом розв'язання житейських проблем, досягнення згоди, засобом впливу проповідництва та місіонерства як суспільних рухів, засобом виховання і навчання, але головне – засобом зв'язку іманентного й трансцендентного, людського і Божественного.

Аврелій Августин у “Сповіді” показав сутність зв'язку та спілкування *людина – Бог*, це – спокутливий активізм. “Я хочу пригадати, – пише Августин, – минулі мерзотності свої та тілесну зіпсованість душі моєї” [1, с. 74], це стає можливим, коли повністю відкривається душа та з'являється любов як вища форма спілкування: “...полюблю Тебе всіма силами, припаду до руки Твоєї від усього серця свого” [1, с. 68].

Ми погоджуємося з думкою М.С.Кагана, згідно якої любов та дружба отримали онтологічний зміст ще у Емпедокла, разом з тим, “...у філософії Платона ідея Еросу займає найвідповідальніше місце, мова тут іде ще не про любов людини до людини, але про... космічно-містичне устремління” і лише християнство розкриває моральний зміст спілкування [2, с. 11-12]. Хоча не можемо погодитися з тим, що людина “...скута загальним містичним уявленням про її залежність від божества” та думкою І.С.Кона про конфлікт людини часів Середньовіччя, який автор змалював у розділі “Індивід між громадою та богом” своєї праці [2, с. 12-13].

Наша концепція спілкування ґрунтується на позиціях релігійної філософії. Ми не бачимо протиріччя у тому, що принцип “Полюби ближнього як самого себе” формував ставлення до спілкування не як до мети, але як до засобу зв'язку з Богом, що так непокоїть М.С.Кагана. Його погляд на спілкування, у даному разі, є звуженим до рамок міжособистісної взаємодії. Важливішим, при аналізі об'єкту нашого дослідження, виявляється досвід самозаглиблення та спокути середньовічної людини.

Самозаглиблення виступало необхідною умовою активізму індивіда. Релігійний світогляд закликав особистість до вирішення своїх етичних проблем як необхідної умови очищення через звернення до своєї совісті, до своєї душі, до свого “Я”, тобто до самозаглиблення людини. З іншого боку, самозаглиблення як іманентизація діалогічної мови сприяла обмеженню знань про навколишній світ, занепаду емпіричного начала, що культивувалося церквою як “земне”, “тлінне”, у вигляді “суєти суєт” – “Будь-яке задоволення, що від тілесних почуттів, – пише Августин, – освітлене земним світлом, не варте не лише порівняння з радістю того життя, але й згадування поряд з ним” [1, с.

Іманентизація спілкування ставала необхідною умовою звернення до Бога через молитву, спокуту, сповідь, ікону, обряд, ритуал, церковну музику та інші види мистецтв. Це, фактично, типові приклади відречення людини від тілесного начала та розвиток духовного, бо кореспондуватись до Бога можна лише душею. Саме тому при молитовному актові слово, як одиниця мови, що представляло собою звуковий вираз (символ) поняття про предмет чи явище об'єктивного світу набувало значення символіки іншого, сакрального рівня. Середньовічне Слово несе той потужний трансцендентний зміст, що й античний Логос, проте воно більш відповідальне, вимагає етичного зросту віруючого, більш персоналістичне, та й напрямок його артикуляції вже інший – вертикальний.

У світському житті слово залишалось інструментом більше пізнання, у античному сенсі, ніж виховання у середньовічному. Була світська література, театр, музика, які також сприяли розвиткові художнього мислення особистості. Однак, коли йдеться про обряд, ритуал, ікону, то тут не тільки мова, але й усі види мистецтв набувають трансцендентного змісту відтворення абстрактно-мислительного та почуттєвого (стигмати) зв'язку сакрального та земного. Розкіш художнього оздоблення внутрішнього простору храму особливо виразно впливає на естетичну свідомість індивіда, але, разом з тим, налаштовує особистість на духовно-етичну модель поведінки та спілкування. Інтер'єр підкреслює пріоритет внутрішнього перед зовнішнім. Далеко не останню роль у формуванні естетичного смаку християнина грала музика, вона, заповнюючи художньо осмислений простір собору, викликала суб'єктивне почуття присутності в іншому світі, сприяла поєднанню естетичних та етичних пріоритетів у свідомості християнина.

Важливо мати на увазі, що мистецтво в церковній обителі відіграє роль посередника у спілкуванні *людина – Бог*. Воно несло не тільки інформацію про деякі ознаки культу, воно пов'язувало міф із реальним життям, показувало чудо Творця в конкретно-почуттєвій формі.

Переходячи до висновків, зазначимо: 1) драматична форма осмислення світу формує загальні нормативні принципи спілкування-ставлення (етична теорія катарсису); 2) антична думка ще не піднялася до усвідомлення проблеми спілкування (діалогу) як предмета філософії. Для античних мудреців ближчим було розуміння спілкування як методу пізнання та виховання. Як софісти, так і давньоримські риторичні окреслюють формально-естетичні підходи до спілкування, вони ставлять його в один ряд з іншими засобами (мистецтвами) естетичного

виховання особистості; 3) Слово за доби Середньовіччя несе сакральний зміст; 4) А.Августин у “Сповіді” показав сутність спілкування *людина – Бог* – спокутливий активізм; 5) необхідною умовою спілкування *людина – Бог* слугує поєднання етичних (іманентних) та естетичних (мистецьких) принципів світорозуміння.

Перспективою подальшого дослідження у цьому напрямку може стати культурно-естетичний аналіз творчої спадщини Діонісія Галікарнасського, Деметрія, Псевдо-Лонгіна, Гермогена з Тарса, Цицерона, Квінтіліана, Тацита. У їхніх працях сувора логіка естетичних засобів впливу оратора залишає місце розгляду онтологічних закономірностей естетичного у свідомості особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Августин А. Исповедь. Пер. с лат. М.Е.Сергеенко. Вступ. статья А.А.Столярова. – М.: Ренессанс, 1991. – 488 с.

2. Каган М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.

3. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. – М.: Искусство, 1979. – 815 с.

4. Пути и средства эстетического воспитания / Н.И.Киященко, Н.Л.Лейзеров и др. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

Рассмотрены культурно-эстетические особенности развития общения в эпоху Античности и Средневековья, определена специфика общения *человек – человек*, и *человек – Бог*, как двух основополагающих принципов мировоззрения.

*Абизов В.Є., Тямало В.В.
(м. Слов’янськ)*

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ЧАСУ В ПОЛІТИЧНОМУ МІФІ НА ОСНОВІ ЕТНОФІЛОСОФІЇ МІРЧІ ЕЛІАДЕ

Політичні міфи в релігійному чи світському варіанті визначали й спрямовували поведінку людських спільнот значну частину історії, незалежно від того, чи були вони відкриті науково як поняття. Більше того, неможливо уявити собі життя будь-якого суспільства в примітивній або сучасній культурі без певних програм усезагальної поведінки й стандартів, без надання сенсу існування взагалі, як повторення зразків, відновлення життєвих циклів, руху до мети і т.д., де міф виконував і продовжує виконувати функцію постійного

„реактуалізатора” сенсів світу. Саме тому, як явище життєвого світу, політичний міф уже актуальний у плані соціального й політико-сакрального існування, безвідносно будь-яких зусиль щодо його вивчення. Скоріше наука намагається наздогнати політичний міф і поспішає зрозуміти його соціальну онтологію.

На наш погляд, буде дуже актуально й перспективно підійти до вивчення політичного міфу через аналіз етнофілософської спадщини М. Еліаде.

Особливості тлумачення міфу, як позачасового феномена людського мислення й поведінки, дозволяють провести якісну докладну інтерпретацію структури й сенсів політичного міфу не тільки компаративну, відносно міфу у М. Еліаде взагалі, але і виявити політичний міф як наслідування, як такий, що виростає з міфів релігійних, як модернізацію, часто не рефлексивну, міфічних архетипів минулого в політичній поведінці сучасного суспільства.

Розгляд сучасних політичних міфів, а тим більше міфів „успішних”, тобто таких, що привели до влади певні ідеї, які моделюють поведінку мас, лише як сучасних технік маніпуляції, іміджмейкерства, управління або реалізації політично привабливих програм організації суспільства закриває від нас більш глибинні причини панування міфу.

Небезпідставно припустити, що політичне управління як система на своїх різноманітних рівнях реалізації постійно відтворює міфологічні структури відносин влади, навіть не замислюючись над справжніми причинами своєї ефективності чи навпаки. В той же час, методологічне рішення М. Еліаде дозволяє виявити давні структури живого сьогоdnішнього міфу, розтлумачити політичну поведінку не в категоріях наявного буття, а як неусвідомлений повтор життєво важливих і смислових зразків, якими керувався і в більшості випадків може керуватися певний індивід і суспільство в цілому. Наукова цінність такого підходу полягає в тому, що будь-який політичний міф потрібно досліджувати як соціально-релігійне явище, як чергову компіляцію культурних наративів, які створюються в „міфологічну епоху”, але постійно „відтворюються в пам'яті” всіх наступних поколінь. Навіть у граничному прагненні до раціоналізму суспільство безальтернативно міфологізує простір свого буття, визначає свою „золоту добу”, вводить нову сотеріологію (теорію спасіння), створює область сакрального, стверджує „несхитні” ритуали й процедури, створює Кумира і т.д. Найцікавіше те, що при цьому міф оголошується застарілим способом пояснення світу, що притаманний лише давнім або примітивним культурам.

М. Еліаде є одним із руйнівників цієї сучасної ілюзії. Слідом за ним повторимо, що хочемо дослідити „наслідки рішення, що приймає первісна людина на певному етапі своєї історії, постійно знову переживати кризи й трагедії свого міфічного минулого” [5, с.112].

Предметом дослідження цієї статті є соціально-релігійні міфічні образи минулого, успадковані й втілені в структурі сучасних політичних міфів, як процес створення сфери сакрального часу в політиці. При цьому, слід обговорити механізм такого наслідування міфічного політичним, де мова йде не лише про пряме раціональне або стихійне переймання деякої традиції, а про несвідоме відтворення широкого спектра архетипів міфологічного мислення як індивідуального й колективного повернення до „початкового часу”.

Обговорюючи дослідницькі задачі нашого тексту, зазначимо, що аналіз ряду ключових міфічних сюжетів М. Еліаде і пропоновані ним висновки знаходять свою модернізовану відповідність у змісті політичного міфу. Тому основне завдання полягає в доведенні можливого першочергового методологічного проекту аналізу політичної міфології через вияв базових, релігійних міфічних структур у політичних ідеях, текстах, діях і т.д., а в цій статті – час у політичному міфі.

Детальне аналітичне дослідження основних елементів структури міфів архаїчних суспільств Еліаде, перш за все викладає у своїх працях „Аспекти міфу” (1964), „Міф про вічне відродження (архетипи й повторення)” (1949), „Сакральне і профановане” (1965), „Народження містики” (1959), „Міфи, сни і таїнства” (1957), „Образи і символи” (1952), а також у ряді інших праць і статей. Хоча працю „Міф про вічне відродження (архетипи і повторення)” сам Еліаде оцінював як найважливішу, книга „Аспекти міфу” уявляє собою найбільш систематизований виклад матеріалу й висновків, які наведені в попередніх працях. Тут здійснено найбільш точне методологічне поєднання величезного етнологічного і релігієзнавчого матеріалу з психологічним і психоаналітичним тлумаченням міфу, що зближує „Аспекти міфу” із „Героєм із тисячею облич” Дж. Кемпбела. При цьому, якщо у Кемпбела психоаналіз пояснює, перш за все, поведінку героя й персонажів міфу, то для Еліаде психоаналіз – інструмент пояснення механізму наслідування за принципом „непрямої відповідності”, пояснення старіння міфу, чи навпаки, неочікуваного відродження в живий міф.

Особливо важливим психоаналіз для Еліаде постає в питанні „пізнання начал” світу в міфі, у космогонічному питанні про початок світу, тобто тієї сюжетної і смислової точки міфу, із якої, власне

кажучи, міф починає „окультурювання світу”. Космогонічний міф відкриває „таємницю” походження світу, причому такий міфологічний крок у пізнанні є характерним і для західної, і для східної культури.

Еліаде виходить із того, що несвідоме має структуру міфу, більше того, що несвідоме є міфологічним. Тому, кажучи про несвідомі начала психіки, психоаналіз починає розмову про міфологічне.

„Для психоаналізу, наприклад, істинний першопочаток є „людський першопочаток”, раннє дитинство. Життя дитини протікає в міфічному райському часі” [5, с. 99]. Тому для Еліаде, принципово важливою є ідея дитячого „раю” і „блаженства”. „Якщо використовувати поняття архаїчного менталітету, можна стверджувати, що в житті людини був „рай” (для психоаналізу він розповсюджується на період до народження або до відриву від грудей) і „втрата раю”, катастрофа (дитячі травми), і яким би не було ставлення дорослого до цих першочергових подій, вони мають визначальне значення для його існування” [5, с. 99]. Подібне блаженство витоків досить розповсюджене в первісних релігіях, а також в Індії, Ірані, Греції та в іудейсько-християнській традиції. Еліаде не стверджує при цьому, що психоаналіз має міфологічну структуру, або, що він запозичує архаїчні чи міфічні теми, „Єдине зближення, яке можна зробити між психоаналізом і первісним розумінням блаженства та досконалістю начал, пов’язане з тим фактом, що Фрейд виявив вирішальну роль „райського першого часу” раннього дитинства, блаженство перед падінням (тобто відривом від грудей), інакше кажучи, до того, як для кожного індивідуума час стає прожитим часом” [5, с.100].

Постійне внутрішнє відчуття втраченого блаженства, несвідоме бажання повернення до „раю”, трансформується в стійкий ментальний і поведінковий мотив, у жагу повернення.

«Що стосується другої ідеї Фрейда, що нас зацікавила (а саме ідеї „повернення назад”), за допомогою якої є надія реактуалізувати деякі вирішальні події раннього дитинства, то він також виправдовує наближення й аналогії з архаїчною поведінкою” [5, с.100]. М. Еліаде наводить приклади, які підкреслюють віру в реактуалізацію початкових подій, що описані в міфах, як успішні спроби колективного повернення назад. Початок світу автоматично пропонує ідею кінця, більше того, кінець і початок знаходяться в одній точці й практика колективного повернення виступає протидією кінця світу через відтворення початку.

Подібний висновок Еліаде щодо важливого структурного елементу космогонічного міфу є досить цікавим із методологічної точки зору в дослідженні космології політичних міфів. Причому в політичному міфі слід говорити про два плани початку: 1) початок, як

ідея й образ у структурі самого міфу; 2) початок реальний, як поштовх у міфічне творця або творців політичного міфу (наприклад, психоаналітичний аналіз біографії міфотворця, інтерпретація фактів його життєвого шляху як трансформованих характерологічних рис створеного міфотексту і т.п.).

У різноманітних етнорелігійних традиціях початок має образ сакрального небесного часу, часу до гріхопадіння (Час Творіння, Час ОНО, Міфічний Час, Час до Падіння і т.д.). Після гріхопадіння приходять профанований історичний час. Отже, Час ОНО – це час першотворінь, прообразів, першопредметів. Після деякої міфічної події „райський період” людства завершується.

Аналогічну схему мислення ми виявили в космогонії політичного міфу, причому Час ОНО постійно переміщується глибше й глибше в минулі століття, залежно від обговорюваного питання. Тобто Час до Часу функціонально розсіяний у минулому і може актуалізуватися як більшість прикладів різних епох. Наприклад, у науковій радянській літературі довго жив міф про „первісний комунізм”, тому що метод діалектичного спірального розвитку логічно передбачав деякий початок, який циклічно повинен був у процесі історії розвитку перетворитися в комуністичну формацію. Аналогічним шляхом, як міфічні предтечі соціалістичної революції, обговорювалися різні повстання рабів (державний, по суті, культ Спартака), антифеодальні повстання селян (жакерія), буржуазні революції і т. д. Більше того, у цей же список міфологічна свідомість із задоволенням заносить середньовічні релігійні війни (гуситські війни, спротиви єретиків) – усе це красиво завершувалося визнанням прогресивності ісламської революції в Ірані. Ідейні витoki прогресивної свідомості із задоволенням знаходимо в стихійному матеріалізмі давньогрецьких філософів (міф із „Філософських зошитів” Леніна), в утопічному міфі Т.Кампанелі, у французьких соціалістів-утопістів. Будь-яка ідейна течія минулого сортувалася на прогресивне своє і недобре експлуататорське. Усе це разом Маркс дуже точно в міфологічній традиції назвав „передісторія”, тобто взагалі не історія, „Час до Часу”, час до появи справжньої історії. Але разом з тим у такій безчасовості знайдемо точки для наступних актів міфологічного творіння, тобто точки початку.

Аналізуючи структуру політичного міфу, слід назвати в якості начала міфу „Час до Часу”. Використовуючи образи першочасу, М.Еліаде, наступний етап розвитку політичного міфу назвемо Час Творіння. Час Творіння наступає як етап заперечення попереднього світу. Створюється таке, що змінює всю світобудову, виникає смисловий стрижень міфу. В цей період міф розповідає про створення

головних предметів: в архаїчних культурах це може бути зерно, риба, худоба, ліки і трави, хвороби, дерева і т. д. Іноді міф про походження частково співпадає з міфом про початок.

Для політичної міфології Час Творіння не є точною, історично зафіксованою датою. Це завжди більш-менш довгий відрізок реального профанованого часу, лише з розвитком міфу цей час набуває образу космічності і сакральності. В цей відрізок входить перш за все життя, праця, дії творця або творців учення, головного тексту міфу та їх великі подвиги! Для арійського нацистського міфу це „Майн капмф” Гітлера і все життя фюрера; для комунізму – К.Маркс і В.І.Ленін та більшовистське продовження їхньої діяльності; Мао-Цзе-Дун для Китаю і т.п. Це період діяльності живого носія харизми, час, коли месія ще ходив по землі і все, до чого він торкався, де б він не бував стає священним. У цей час створюються головні священні тексти політичного міфу, кристалізуються основні ідеї, створюється образ нового майбутнього світу, за який слід боротися. Особливо важливим є образ нового героя-рятівника, який стає „рушійною силою” історії. Цей образ героя, як історичної сили, повинен концентровано персоніфікуватися в міфі-творцеві вчення, необхідна „космічна” позачасова єдність персони й маси. Маса буде називати себе іменем персони (від Христа – християни, від Будди – буддисти, від Маркса – марксистки, від Мао – маоїсти і т.д.). Герой-рятівник постає як герой-спокутник, який своїми стражданнями покликаний змінити онтологічний статус світу. „Маркс використав один із найвідоміших есхатологічних міфів середземноморсько-азіатського світу – міф про справедливого героя – спокутника (у наш час – це пролетаріат)...” [5, с. 195].

„І дійсно, безкласове суспільство Маркса і, як наслідок цього, зникнення історичної напруженості – дещо інше, ніж міф про золотий вік, який за чисельними традиціями характеризує і початок і кінець історії. Маркс збагатив цей міф елементами месіанської й іудейсько-християнської ідеології: з одного боку, сотеріологічна функція і профетична роль пролетаріату, з іншого боку – останній і вирішальний бій між добром і злом, який легко порівняти з апокаліптичним конфліктом між Христом та Антихристом, що закінчується перемогою першого” [5, с.195]. Для багатьох політичних міфів Час Творіння стає онтологічною інверсією, нове створюється як „повернення назад” (друга за значенням ідея для Еліаде у Фрейда), а точніше „повернення до витоків”, до міфологічного несвідомого „раю”, до блаженного дитинства. Образ героя політичного міфу сучасності виступає в якості „шляхетного” ідеалу з давніх національних запасів.

Еліаде наполягає, що на початку ХІХ ст. гіпноз „шляхетного походження” пробуджує в Європі жагу до ранньої стадії національної історії.

„Ми ведемо наш родовід із Риму”, – із пихою повторювали румунські інтелігенти ХVІІІ і ХІХ ст. Родовід від латинян означав для них певну містичну приналежність до величі Риму. Угорська інтелігенція виправдовувала і ґрунтувала давнину, шляхетність і історичну місію мадьяр у міфі про Гунора й Магора і в героїчній сазі про Арпада” [5, с. 194].

„Жага до „шляхетного походження” пояснює також періодичне повернення до расистського міфу про „арійців”, особливо в Німеччині... „Арієць” був, власне, моделлю для наслідування з метою досягнення расової „чистоти”, надбання фізичної сили, героїчної моралі, що панувала у достославні і творчі часи „начал” [5, с.194]. Арійський міф також поєднує в собі творіння й повернення, точніше сказати творіння через повернення. Героєм-рятівником у такому міфі виступає найвища раса, яка через горнило расової революції покликана „очистити” світ від другосортних людських рас.

Наступними важливими смисловими елементами структури політичного міфу слід вважати есхатологію і сотеріологію, які створені й розроблені в Час Творіння.

Практично в усіх відомих релігійно-міфологічних традиціях, включаючи й світові релігії, есхатологічна тема представлена яскраво і значуще. В есхатології поєднані відчаї і надії, глибокий песимізм і фанатичний оптимізм людей, неминучість смерті інтегрована в неминучість відродження, у сюжети всесвітнього Потопу, в близькосхідних і похідних від них міфологіях: ідея вічного зруйнування й розпаду чергового життєвого циклу в індусів, буддистів, давніх германців, як індоєвропейська лінія найдавнішого міленаризму; християнське очікування апокаліпсису, не кажучи вже про численні міфи первісних народів та примітивних культур про загибель світу. У той же час Еліаде відзначає, що „порівнянно з міфами, які розповідають про кінець світу в минулому, міфи, що розповідають про кінець світу в майбутньому, досить мало розповсюджені у первісних народів” [5, с.79]. Ряд досліджень стверджує, що це може бути пов'язане з тим, що в мовах багатьох примітивних культур немає майбутнього часу, тому важко з'ясувати пройшла певна подія чи вона відноситься до очікуваних. Проте есхатологія минулого, в усіх зазначених традиціях, розповідає про деяку заміну одного людства іншим, старого новим. Нові люди починають значно відрізнятися від тих, що загинули, перш за все, страхом перед загибеллю за гріхи, порушення табу, за те, що можуть

розгніввити богів і т.д.

Таким чином, у релігійному міфі маємо два основних есхатологічних пункти: один у минулому, наприклад Потоп, другий у майбутньому, наприклад Апокаліпсис. І в першому, і в другому випадку це веде до поновлення людства, до нових заборон, нових правил життя і нового ладу світу. Міфи про кінець світу й створення нового Всесвіту висловлюють одну давню і досить розповсюджену ідею про „прогресуючу деградацію” людства.

Політична міфологія, яка постійно експлуатує ідею деградації, автоматично породжує свою есхатологію, яка також має фазу Апокаліпсиса. Знову повторимо, що розташування цих фаз у політичних міфах не є актуально одночасним як у релігіях, оскільки в політичних ідеологіях завдання маніпулювання свідомістю можуть частково вплинути на Сакральний і Профанований час за розсудом ідеологів.

До фази Потопу в політичних міфологіях можна віднести розподіл людей на класи і появу приватної власності в марксистській міфології, загибель попередніх лицарських німецьких рейхів, поразка Німеччини в першій світовій війні для націонал-соціалістичного міфу; більш локальними можуть бути скарання короля в результаті Великої Французької революції як вторгнення в міфологію монархічної Європи, завоювання Єрусалиму турками й розвиток у Європі міфу про те, що зі смертю Єрусалиму земного буде мертвим і Єрусалим небесний, що порівнювали з Потопом у частині Християнського світу; міф частини українського політикуму про те, що Хмельницький договором з Москвою поховав Україну, міф російських слов'янофілів про Петра I, як того, хто знищив святу Русь, і т.п.

Відзначимо, що в політичних міфологіях фаза Потопу найчастіше має великий заряд розчарування, втрати, а не поновлення, на відміну від міфу релігійного. Мешканці в реальному, профанованому часі не можуть радіти втраті чи поразці, більше того, це фаза гріхопадіння й карі за гріхи. Фаза Потопу тут ще не є очищенням, у неї інша ідеологічна складова, вона є витокom горя, гніву, реваншизму, безпосереднього чи позачасового, відправна точка для руху до фази Апокаліпсису. Фаза Потопу є результат деградації, і тільки нова, значна революційна подія може поєднати в собі знищення деградації й створення нового світу.

Фаза Апокаліпсису в політичній міфології тісно поєднана з сотеріологією, тому, що міф повинен визначати коло нових керівників нового світу, які врятувалися, більше того, у політичному житті і врятованим, і володарем стає той, хто взяв на себе месіанську функцію створення профанованого земного Апокаліпсису. У свою чергу тема

політичного месіанства завжди вносила в набір ідеологічних сюжетів ключову ідею міфологічної антропології, ідею появи й виховання нової людини.

Фаза Апокаліпсису найбільш очевидного вигляду набуває в революціях (буржуазна, соціалістична, націонал-соціалістична, релігійна і т.д.). Революція дає яскраве відновлене почуття змін, якщо при цьому процес захоплення влади, певних новацій, впроваджених законів ще й поєднується з пролиттям крові, то картина дійсно набуває апокаліптичної масштабності. Месію міф давно обрав, оспівав, підготував, чи то арієць, пролетарій, нація, віруючий і т.д., – саме він стає головним персонажем нового світу, саме він і є врятованим за свої попередні страждання й жертви.

Апокаліпсис у політичному міфі розв'язує декілька задач: змінює перемогою поразку фази Потопу, зупиняє деградацію суспільства й людини, рятує достойних, встановлює новий порядок у новому світі. В апокаліпсис політичний міф переміщує ідею спокути гріхів, очищення й відродження.

Мета цієї статті – структура часу в політичному міфі – не дозволяє охопити ще одну цікаву тему – розвиток політичного міфу. Але необхідно зробити невеликій відступ, щоб показати, хоча б на одному прикладі, як може пестуватися і рости ідея міфологічного часу, а в результаті земного Апокаліпсису. Гносеологія політичного міфу вказує, що той чи інший ідеологічний продукт створюється не волюнтаристським шляхом миттєво чи за короткий термін, і не тільки політиками й фанатиками, а довгий період плекається і розвивається завдяки вченим, філософам, представникам художньої еліти і як ідея майбутніх зрушень набуває силу щоденного обговорення й збудження фантазії.

Композитор Ріхард Вагнер доклав зусиль щодо розвитку арійського міфу, саме апокаліптичної його частини. Вагнер вважав, що „... у часи Золотого Віку люди жили в первісній невинності на високогірних плато Азії. Вони були вегетаріанцями. Гріхопадіння почалося з убивства першої тварини; після цього, коли жага до крові прищепилася людському роду, почали множитися вбивства й війни... Христос – індійський чи арійський – намагався врятувати людей, вказавши їм шлях повернення до первісної вегетаріанської невинності. Але з євреями церква спростувала зміст його Послання, і людський рід продовжував вироджуватися, забруднювався плоттю тварин з одного боку, й отрутною єврейською кров'ю з іншого” [4, с. 334].

Єврей був „демоном занепаду людства”, і західну цивілізацію – „іудо-християнську суміш” – чекав близький Апокаліпсис. Існувала

тільки одна надія на порятунок: нове очищення, нове вливання крові, згідно ритуалам містерії Парсифаля – німецького спокутника” [4, с. 334-335].

Наведений текст є прекрасним зразком міфологічного очікування нового світу, коли ще не поставлені політичні задачі живуть життям релігійно-політичних образів, але всі основні теми бажаного політичного Апокаліпсису вже написані: фаза Потопу – гріхопадіння у відмові від вегетаріанства; індоарійський Христос – пророк і жертва; вороги – іудео-християни і євреї, месія – арійці, Апокаліпсис – туманні ритуали Парсифаля.

Фрейдистська несвідома туга за колись втраченим раєм матеріалізується в результаті в міфологізовану політичну ідеологію, де сама політика врешті-решт стає лише інструментом реконструкції нової інтерпретації старого етнорелігійного міфу.

Фаза Апокаліпсису в політичному міфі стає точкою нового творіння, шлях творіння необхідно викласти як неподільний ланцюг значних подій, тому щоб розтлумачити поставлене питання, необхідно розглянути ще один структурний рівень релігійних і політичних міфів – літургійний час.

Описуючи літургійний час, М. Еліаде має на увазі „періодичне відтворення *illud tempus*, „витоків”, начала” [5, с.182]. По суті справи, мова йде про циклічний міфологічний час, який перекладено на хронометр часу історичного. Відбувається „повтор зразків сценарію, прорив земного часу, який упадає у Великий Час...”. У будь-якій релігії календар звичайного земного року розписано на релігійні дати й події, вся історія релігії запакована як череда сакральних подій в один історичний земний рік.

Основний зміст літургійного часу – нагадування й повторення для імітації життя бога й інших головних персонажів релігії. Повторення міфу ритуалами земного життя – це і є сутність „міфологічної поведінки”, характерної споконвічно для первісних товариств.

Політичний міф містить у собі літургійний час усе з такою ж метою – нагадування, імітація й повторення. Це ряд пам'ятних дат, свят, днів скорботи і т.п. Літургійний час виконує функцію з'єднання кінця й початку світу, і якщо для релігії – це з'єднання очевидне, то для політичних міфологій тема кінця є неприйнятною. Сакральний космічний кінець світу не припускає його безпосереднього знищення, а історичний профанований час жадає від політичного міфу іншої відповіді. Якщо для літургійного часу релігії всі дати розташовано раз і назавжди, то літургійний час політичного міфу постійно поповнюється новими датами земної історії, що проходять виборчу сакралізацію.

Для розуміння змісту феномена часу в релігійному й політичному міфі необхідно розібратися ще з таким поняттям як відчуття часу.

Тему часу як відчуття обговорює Ентоні Авені у своїй відомій роботі „Імперії часу”. „Час не йде вперед і вперед, як це розуміє геометрична лінійна метафора. Прожитий нами час не є чистою послідовністю історичних періодів, і, насамперед, не є якась зовнішня стосовно нас річ, що тільки і чекає, поки її розберуть по кісточках. Скоріше ми творимо його своїм відчуттям інтервалів між подіями нашого громадського життя й імітацією того зразка, що знаходимо в природі, – зразка, що, як ми переконалися, характерний для всього живого” [1, с. 75]. Мова йде про суб'єктивне переживання часу, про утворювану суб'єктивність часу в міфі, де відчуття й емоційна наповнюваність задають часу особливий нелінійний смисловий зміст.

Дуже часто революційна міфопоетика вживає для тимчасової характеристики ситуації вислови типу „вітер змін”, „прокинувся віну”, „зволікання смерті подібне”, „розбудити народ” і т.д. Подібні риторичні трюїзми не випадкові, вони укорінені в давній міфології часу, що назавжди збережена у колективному несвідомому, як відчуття часу. Для дослідження даного питання розглянемо одну важливу архаїчну пару понять „сон і смерть”.

„Оскільки Гіпнос є братом Танатоса, то можна зрозуміти, чому в Греції, як і в Індії й у гностиків, „пробудження” має сотериологічне значення (у широкому розумінні слова)” [5, с.144].

Сон, у певному сенсі слова, є випадінням із часу, переходом у стан, наблизений до смерті. Відоме радянське „Ворог не спить!” відбиток давнього ставлення до сну, не тільки як до безтурботності, але як до можливої смерті. Тема сну й смерті широко подана в казках і легендах, де один із поширених елементів сюжету – сон і бадьорість богатиря в чеканні ворога. Тому бадьорість – не тільки подолання фізичного, але й ще більш високий духовний стан. Про це свідчить і іудео-християнська традиція, де „залишатися „бадьорим” – це значить володіти повною мірою своєю свідомістю, бути присутнім у світі духу” [5, с. 149].

Ісус постійно говорив своїм учням про бадьорість і, саме нездатність до бадьорості разом з Ісусом зробила ніч у Гетсиманському саду такою трагічною. „Душа моя несе смертельну скорботу, побудьте тут і будьте бадьорими разом зі мною” (Матфей, XXVI, 38).

У політичній міфології ми виявляємо повну смислову відповідність цих понять змістам релігійних міфів. Коли є рух „в ногу”, „на штурм”, „на каторгу”, „на демонстрацію” і т.п., тобто стан активної бадьорості, де час стає підконтрольним і підвладним, виникає ілюзія

керування часом та історією. „Весь світ насилля ми зруйнуємо, до основи, а потім (плани про час) ми наш, ми новий світ побудуємо...”. У політичній міфології сон і смерть близькі буквально: Наполеон проспав Ватерлоо, Чапаєв проспав напад білих, радянський народ мирно спав 22 червня 1941 року і т.д. Вислів „заснути вічним сонном” якнайкраще передає профановане відчуття єдності сну й смерті.

Прояв відчуття часу в політичному міфі можна досліджувати і на інших поширених образах-поняттях. Наприклад, у таких парах понять, як заповіт – виконання: ми народилися, щоб казку зробити дійсністю; минуле-майбутнє: майбутнє світле й прекрасне, «наше майбутнє в наших руках» і т.п.

Але пара – сон-смерть, на думку авторів, дуже архетипічна і характерологічна для розкриття змісту такого структурного елемента часу міфу, як відчуття часу. Завдяки наявності відчуття часу реципієнти міфу переносяться в іншу реальність, в іншу змодельовану історичну систему координат. Відчуття часу по суті справи тотожне сприйняттю міфу, це основний емоційний простір міфу, прийнявши який, реципієнт готовий до прийняття міфу в цілому. Відчуття часу міфу – основна властивість міфологізованої свідомості.

Для релігійного міфу відчуття часу відкриває іншу велику можливість – подорожі в часі.

У буддизмі є спеціальна техніка в Йога-сутрі, що називається „повернення до витоків” і передбачає остаточне знищення циклу Карми. Необхідно прожити минулі життя і „спалити” свої гріхи й помилки, тим самим зміститися до початку Часу. У Хатха-йозі використовують метод „руху назад”, „проти течії”, щоб досягти стадії „до Творіння”. У даосизмі „повернення до витоків” здійснюється за допомогою „ембріонального дихання” тай-цзи. У мусульманському містицизмі подорожі в часі і просторі спроможні здійснювати суфії „зоряні мандрівники”. У християнстві широко практикувалися, особливо в середньовіччя, видіння, тобто зустрічі віруючого з релігійними персонажами, де відвертість і послання вищих сил вкладені у вуста того, хто говорить і т.д. Саме тема подорожі в часі закладається біографіями релігійних месій, а потім стає предметом наслідування. Прийняття ідеї подорожі в часі – результат незаперечної віри в можливість даної релігійної міфосистеми і властивих їй психотехнік, як таких, що відкривають небачені обрії.

Очевидно, що політична міфологія не може запропонувати такої безпосередньої індивідуальної подорожі, тим більше якщо вона атеїстична або коли її містичні вишуканості не виносяться для загального огляду. Хоча єретичні й містичні політичні ідеології

середньовіччя, імановані в християнство, були доповнені прикладами подібних подорожей (розенкрейцери, Ді, Кельє і т.д.). Проте ідея подорожі в часі миттєво з'являється в найбільш шалених фазах розвитку деяких відомих політичних міфологій. Як і у випадках релігійних подорожей у часі, мова йде не про буквальну цілісність перенесення тіла й душі, не як у фантастичній машині часу, скоріше, про подорож душі або астрала, образу або вищої сутності.

„Ленін жив, Ленін живий, Ленін буде жити!” – затягане часом заклинання, зміст якого в переконанні щодо позачасового існування вождя. За однією з версій, бальзамування Леніна було пов'язане з популярною в більшовицькій верхівці філософською ідеєю Федорова про те, що досягнення науки воскресять усіх гідних і, відповідно, першим хотіли ошчасливити Леніна.

Повсюдна присутність вимогливого духу й ока Великого Вчителя – характерний міф усіх тоталітарних систем. Корені подібного ставлення до політичного вождя варто шукати в ряді релігійних культур, де володар стає земним втіленням божественного і його земна смертність – це тільки заміна форми, а сутність безсмертна й вічна.

Подібне заміщення релігійних традицій сприйняття влади завжди на руку політичному міфу, де він плекає свою міць в ототожненні вигнаного бога зі своїм манна-лідером. В'язні міфу, за висловом К. Юнга, „переживають контакт із своїм колективним несвідомим”, а прогресуюча „психічна інфляція” масової людини веде до приписування мана-лідерові всіляких чарівних і фантастичних властивостей. „Боги, що викликали колись трепет, не зникли, вони лише змінили імена: тепер вони римуються на -ізм” [3, с. 47]. Тому, якщо наслідувати юнгіанську лексику, „масова психічна епідемія” від відчуття часу міфу спроможна приписувати новому богові подорож у часі, більше того, вимагати виконання цієї спроможності як обов'язку.

Завершальним важливим елементом структури часу в політичному міфі є Майбутнє. Політичний міф завжди націлений на майбутнє, особливо в поясненні сьогоднішніх подій. Майбутній час виступає мірилом усього минулого і дійсного, у ньому зосереджений щирий зміст усього зробленого й вища історична справедливість. Будь-яка політична міфологія переконана, що майбутнє дасть їй чудову оцінку, оскільки ототожнює майбутнє із собою і зі своєю владою. У сконструйованому майбутньому міф бачить, як він вважає, свою сутність, а все попереднє подається як процес передіснування, тому майбутнє абсолютно сакральне. Можна припустити, що в рисах майбутнього частково подане минуле – Золота Доба світу без протиріч.

У націонал-соціалістів це був час колишніх німецьких рейхів і

арійського панування, у комуністів – первісний комунізм без класів і приватної власності, у мусульманських екстремістів – час ісламських завоювань і імперій і т.д. Але таке розуміння майбутнього в політичному міфі було б недозволеним спрощенням проблеми. Уява майбутнього визначається і детермінується всім попереднім життям міфу, усіма його ідеологічними трансформаціями, втратами й перемогами і насамперед тією філософсько-ідеологічною теорією, яка є ґрунтом саме цього міфу.

Майбутнє в політичному міфі варто досліджувати як деякий систематизований набір пророцтв і марень. Причому створення пророцтв – це функція месій, теоретиків, adeptів міфу. Створення й переживання марень – функція, в основному, мас, профанів, реципієнтів міфу.

Кращим підтвердженням релігійних міфів, насичених всілякими пророцтвами про майбутнє, є тексти Біблії. Задача пророцтва – визначити зміст майбутнього часу і частково описати правила шляху до нього. Пророцтво підтверджує безсумнівне майбутнє даної релігійної ідеї і як підтвердження вносить заборону (табу) на будь-які сумніви. Пророцтво проголошує очевидну телеологію земних процесів у відношенні переможного фіналу релігійної ідеї. Майбутнє в такій схемі стає не наслідковим явищем, тобто воно не є результатом причинно-наслідкових зв'язків, не детермінованим явищем, а навпаки, теперішнє відбувається тільки тому, що майбутнє вже відбулося і надсилає в теперішнє звістку про себе, дає теперішньому право на існування. Пророцтво – результат божественної відвертості, яка вкладена у уста обраного і в цьому сенсі є першопочатковим. Пророцтво є не теоретичним, а феноменальним. Лише за наслідками теологія намагається підставляти пророцтво в раціональні теоретичні схеми. І в міфологічному сенсі пророцтво – ключ від майбутнього в теперішнє.

У політичній міфології роль пророцтв виконує ідеологізована політична теорія, незалежно від її реальної якості, науковості й ступеня об'єктивності. Основне завдання – наукове прогнозування «неминучого» майбутнього з опорою на факти теперішнього. У цьому варіанті майбутнє є можливим за причинно-наслідковою схемою, за тими чи іншими теоретичними модифікаціями. Якщо бути точнішими, то варто говорити про образ Майбутнього в політичній ідеології, наприклад, про те, як буде влаштоване суспільство в результаті перемоги певної революції, що буде з ворогами, як буде забезпечуватися загальне щастя, як буде виглядати людина майбутнього і т. п. Повторимося, що Майбутнє в будь-якому політичному міфі завжди має витoki у деяких релігійних міфах і, відповідно, світський

варіант розвитку релігійних ідей минулого.

Марення – другий структурний елемент передбачення Майбутнього в міфологічному житті соціуму. Марення – це спрямовані міфічною традицією ще й посилені пророцтвом мрії тих, хто не входить у коло adeptів міфу, це породження профанованої культури. Спочатку – це усна народна культура. Вона яскраво подана як народний, релігійний фольклор, що є характерним, наприклад, для європейського Середньовіччя. Для міфології архаїчних товариств такого поділу не існує в жорсткому варіанті тому, що немає ще письмової й усної культури, але за даними Еліаде в шаманських культурах існує нагляд за, так би мовити, оповідальною й екстатичною „самодіяльністю” одноплемінників із боку шаманської касты (шаманізм).

У суспільствах із писемною культурою взаємодія з усним профанованим світом здійснюється як система контролю (покарання й заохочення) і, у той же час, як підживлення, заповнення емоційних лакун заперечної культури відповідними народними, релігійними переживаннями. А.Я.Гуревич у книзі „Середньовічний світ: культура безмовної більшості”, чудово формулює прояв марень як поєднання ідеологічного тиску і протонародного світовідчуття: „Людина середньовіччя всім ладом культури буде схильна бачити світ іншим, і його сни і гарячкові відіння неминуче фарбувалися у відповідні відтінки. Він бачив у своїх мріях і мареннях те, що нав'язували йому як фольклорна традиція, так і релігійна ідеологія, і у своєму інтимному містичному досвіді знаходив образи і ситуації, про які йому тлумачили прихідський священник і мандруючий проповідник, яких він бачив зображеними в церкві й соборі” [2, с. 163]. Письмова культура із задоволенням записувала різноманітні відіння простолюдинів і це навіть вилилося в окремий жанр середньовічної літератури.

Марення про Майбутній час містять у собі відіння, мрії, розмови, переживання, художні твори (література, музика, живопис, скульптура, кіно, театр і т.д.), вчинки й подвиги, як результат впливу тих, хто живе в середині міфу. Марення – це психологічна енергія віруючих, масове підтвердження „правильності” пророцтв і теорій.

Образ Майбутнього в політичному міфі виявляється як поєднання офіційної політичної теорії і масових марень, як об'єднуюча ідея порятунку від усіх проблем і хвороб світу, зрештою, це черговий варіант Царства Божого на землі.

Зроблений опис структури часу в політичному міфі зобов'язує припустити деяку загальну схему цієї структури і побудувати її як компаративну паралель релігійного й політичного. Така схема не є вичерпним тлумаченням часу політичного міфу, оскільки за межами

тексту цієї статті залишилася значна кількість супутних тем, наприклад, циклічність і лінійність часу міфу, вирахування часу в різних давніх культурах, деградація й руйнування міфу і багато чого іншого, що складає зміст подальших досліджень.

Основні елементи структури часу політичного міфу, на думку авторів, варто розмістити в такий спосіб:

	I	II	III	IV	V	VI
Релігійний міф	Час до часу	Початок, Час Творіння	Гріхопадіння (Потоп)	Час Сну-Смерті	Час пробудження (Апокаліпсис)	Царство Боже
Політичний міф	Виникнення й розвиток соціальних протиріч	Створення політичної теорії, поява організацій і особистостей, готових до боротьби	Перші поразки й жертви	Деградація суспільства, підготування до реваншу	Революція, вирішальний бій	Новий світ після перемоги, влада обраних

Нагадаємо, що всі компоненти цієї схеми в складі політичного міфу досить рухливі і багатозначні, наприклад, може бути безліч Потопів до переможного Апокаліпсису, або на новому етапі розвитку політичного міфу Час Сну-Смерті заміщує першу фазу Час до Часу і т.д. Весь цей шлях охоплений створенням літургійного часу в межах розвитку політичної культури даного міфу, а співвідношення сакрального і профанованого часу регулюється завданнями політичної ідеології й глибиною її вторгнення до приватного життя суспільства, а також психічною енергією реципієнтів міфу, їхньою особистою готовністю до відчуття часу міфу.

Зробимо висновки:

- Здійснено спробу побудови методології дослідження політичного міфу на основі етнофілософії М.Еліаде як поєднання компаративного підходу до релігійних і політичних феноменів, і як звернення до психоаналітичного розуміння міфу як несвідомого прагнення психіки до початкової, цілісної, „райської” насолоди, стану з вирішеними протиріччями;

- Описано і визначено основні структурні елементи часу в політичному міфі, що підпорядковані правилам розгортання поведінки і мислення індивіда і суспільства в сфері міфічного, у створенні сакрального й у визначенні правил його розвитку;

- Досліджено проблему відчуття часу в міфі, як добровільне перенесення реципієнта в час міфу з профанованого світу й присутність в області священного з наступною психічною інфляцією членів віруючого соціуму;

- Сформульовано методологічні положення і визначено основні напрямки подальшого дослідження політичного міфу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авени Э. Империи времени. Календари, часы и культуры. Перевод с англ. / Дм. Палец. – К.: София, 1998. – 384 с.
2. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
3. Одайник В. Психология политики. – С.-Пб.: Ювента, 1996. – 383 с.
4. Поляков Л. Арийский миф. – С.-Пб.: Евразия, 1996. – 355 с.
5. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Академический проект, 2001. – 240 с.

Статья посвящена исследованию временной структуры политического мифа. Методологическая основа работы соединяет психоаналитический анализ религиозного мифа у Мирчи Элиаде с сопоставлением религиозных и политических феноменов, что позволяет подойти к пониманию успеха светской политической идеологии как результата актуализации массового бессознательного сакрального в развернутые общественные политические программы. Описаны и определены основные структурные элементы времени в политическом мифе, исследована проблема ощущения времени в мифе как вовлечения индивида и общества в область «священного», определены основные направления дальнейшего исследования политического мифа.

*Федь І.А.
(м. Слов'янськ)*

ФІЛОСОФСЬКО-МЕДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'Я У ТРАДИЦІЙНІЙ КИТАЙСЬКІЙ ЕСТЕТИЦІ Й СУЧАСНА НАУКА

Найбільш актуальним питанням в Україні є шляхи реалізації кожною людиною своєї сутності, що спричинить розвиток національної свідомості і громадянської активності. З цією метою дослідники звертаються до стародавнього Китаю, у якому народилися ідеї, що послуговують і сучасному науковому знанню. На Сході, незалежно від Західної Європи, була своя давнина і було відродження тієї давнини. Китайське Відродження бере початок із VII-VIII століття. Отже, у Китаї набагато раніше стали очевидними закономірності людської природи,

які не залежать від надприродних сил і розвиваються за законами людинолюбства і краси.

Для китайської естетики, як і філософії в цілому, характерним було звернення до людини як інструмента пізнання оточуючого світу. Бо ж їй "притаманні якості землі і неба, у ній поєднуються світле і темне, зливаються дух і душа" [1, с. 106]. Як бачимо, наведений погляд не є специфічним тільки для Сходу, він швидше є відображенням фундаментального принципу стародавньої натурфілософії – уявлення про людину ("мікрокосмос") як елемент світу ("макрокосмос"). Через те усі більш-менш помітні наукові школи Китаю досить детально займаються вивченням людини. Якщо говорити про осередки науки і розповсюдження знань, то численні школи можна звести до двох напрямків: конфуціанського та даосько-буддійського. У той час, коли перша школа намагалася віднаходити істину за допомогою наукового підходу, то представники другої школи вважали, що пізнання взагалі має позафеноменальний характер.

Мета статті – проаналізувати діяльність даосько-буддійського спрямування, хоча відповідна увага буде приділена і "релігії вчених", як дехто з дослідників називає конфуціанство. Чому наш вибір зупинився на даосько-буддійській школі? При вивченні конкретного матеріалу китайської минувшини ми зустрічаємося з великими труднощами у визначенні естетичних дефініцій. Спроба чіткого тлумачення зупиняється перед дверима таємничості, за якими приховується реальна і містична природа прекрасного, його гармонійність, яку відчуває людина не стільки раціональним, скільки ірраціональним почуттям і до розуміння якої (природи прекрасного) завжди – у radoсах і бідах – прагнула людина і через те глибше пізнавала дійсність. Отже, на нашу думку, даосько-буддійські пошуки – це спроба людської думки з'ясувати явища, що не підлягають чіткості наукового аналізу, і все ж вони ближче стоять до істини, у чому ми переконуємося на початку ХХІ століття. Феномен людини в ученнях старокитайських мислителів аналізувався на основі фундаментальних філософських понять "ці" та "дао". Важливе значення мало вивчення людського тіла, душі, серця, почуттів, хвороб і т. ін. Як бачимо, класична китайська медицина користувалася такими ж поняттями, як і філософія та естетика.

Термін "ці" несе в собі велике смислове навантаження. "Великий тлумачевий словник китайських ієрогліфів" пропонує біля тридцяти його значень. В цілому ж під ним розуміється фундаментальна субстанція, що лежить в основі побудови Всесвіту, де все існує завдяки видозмінам і рухові "ці". Піктографічно, починаючи з епохи бронзи, "ці" зображується як дозріле зерно, що готове вилізти з землі. Розчепірена

оболонка зерна засвідчує уявлення китайців про розвиток життя і ритмічну циклічність природи" [2, с. 14].

Тлумачення цього терміну з точки зору медицини мало непересічене значення, бо здоров'я розглядалося як результат нормальної циркуляції "ці". Але знову ж таки медицина, перебуваючи в надрах філософії, на нашу думку, складала її ядро, бо кожна з більш-менш відомих шкіл мала свої власні засоби оздоровлення, так звані "ці-гун". Відомі конфуціанська, буддійська і даоська школи "ці-гун" [3, с. 17]. Загальнофілософська теорія "ці-гун", конкретизуючись у медицині, поширювалась на мистецтво. Якщо у стародавніх греків художній твір *наслідував* природу, то у китайців *відображав* навколишній світ і сприймався він лише здоровою людиною. "Якщо наповнюючи тіло (людини) "ці" не є нормальним, то серце її стає нездатним (до пізнання)" [1, с. 31]. Здавалося б, навіщо людині здоров'я для сприйняття художнього твору? На те, що акт художнього сприймання вимагає "вищої напруги твоїх же найтонших "ці" [1, с. 32]. Висловлена думка стосовно того, що здоров'я людини займало центральне місце у китайських філософських системах, підтверджується численними свідченнями. Про те, що здоров'я є найціннішим благом, відсутність якого ніщо інше не може замінити, писав Цзичжоу Чжифу: "Можна зробити мене правителем Піднебесної. Але я страждаю хворобою душевної турботи і потребую лікування. У мене не має часу, щоби правити Піднебессям" [1, с. 291].

Отже, суспільним ідеалом, а відтак і естетичним ідеалом, виступає не моральність, як ми бачили в греко-римській античності, не Бог, як ми бачили у Європейському середньовіччі, а *здоров'я*, тобто здорова людина; тільки вона може правити всім, навіть Піднебессям, як править Бог. Але здоровою людиною бути мало, треба бути здоровою людиною *довго*, або навіть *завжди*. Знайомлячись із текстами китайських філософів, ми постійно натрапляємо на пошуки секрету довголіття. Які можливості має людина, аби реалізувати даний природою розумовий потенціал? Більше того, школи даоської спрямованості кінцевою своєю метою вважали досягнення безсмертя – йти шляхом небесних, водяних і земних безсмертних [10, с. 212]. Керівники даоських шкіл розробляли системи естетичного удосконалення, гартування тіла. В основі цих систем було покладено вивчення природної сутності людського організму і на цій основі вже треба було будувати стратегію довголітнього життя. "Довголіття досягається, – читаємо в одному документі, – шляхом слідування (природному життю). Коли вчиняють наперекір (природності), це відбувається через (людські) пристрасті" [1, с. 28].

У стародавньому Китаї не було, та й не могло бути теорії катарсису. Але поняття "очищення" існувало, і більш ширше трактували його китайські мудреці, ніж Арістотель. Наприклад: Люй-Ши Чунь цю (III ст. до н.е.) виділяє як необхідні для очищення такі складові: приміщення, харчування, одяг, красиві речі, пісні, музику і т. ін. Усі названі зовнішні фактори мають впливати на внутрішній світ людини, вони повинні "заспокоювати свою душу й отримувати задоволення" [1, с. 28]. А задоволення, згідно з логікою китайських філософів, можна мати лише тоді, коли зовнішнє не протирічить, а навпаки, вступає в гармонійну єдність із людською природою. Із законів внутрішньої природи виходять і людські дії та претензії на високе службове становище. Людина повинна позбуватись пристрастей шляхом позбавлення амбіціозних планів: "Абсолютно мудрий обмежує свої бажання" [1, с. 28]. Зовнішній світ, внутрішня гармонія формують здорове тіло, яке впливає на свідомість. Як і свідомість впливає на зовнішній світ, внутрішню гармонію, здоров'я. Найбільш чітко такі погляди простежуються у Мо-Цзи і пізніх моністів (IV-III ст. до н.е.) "Життя, тіло і свідомість об'єднані разом" [1, с. 69]. І хоча моністи виступають за рівнозначність психічного і фізичного у справі підтримки здоров'я і довголіття, основна увага у них також була приділена вивченню людського тіла. У них також, як і в інших школах, людина мислилась як складова частина Землі і Неба, вбирала в себе елементи усієї картини світу і разом з ними складала цілісну систему Макрокосмосу. "Небо, земля і всі речі (нагадують) тіло людини. Це називається "загальною подібністю". У людини є вуха, очі, рот, ніс, (а небо спроможне народжувати) жару і холод, (земля) – різне збіжжя. Це називається "відмінна різнорідних" [1, с. 29].

Як і піфагорійці у стародавній Греції, мислителі стародавнього Китаю вважали, що фундаментальною основою всього оточуваного світу є *гармонія*. Джерелом такої гармонії, щоправда, є не число, а все життя людини як частини макрокосмосу: "Людина народжується, – вважає Гунсунь Лун (325-250 р.р. до н.е.), – завдяки тому, що небо дає їй найтонші ("ці"), що створюють духовне начало, а земля – тіло... Гармонія (оцих двох начал) утворює життя, а при відсутності в них гармонії, життя зникає" [1, с. 56]. Гармонія у китайських філософів має багатоплановий вимір, але вчення про тіло у ній набуває першочергової вартості: "Хто піклується про тіло, не наважиться відійти від (усталених у суспільстві) правил" [1, с. 254], – вважає Хань Фей (помер у 233 р. до н.е.).

Як відомо, велике значення для китайця має ритуал. Про нього можна говорити скоріше в етичному ключі. Але, як і у будь-якому явищі суспільного життя китайця, слід бачити і порушені нами

проблеми. По-перше, це розуміння тіла людини як складної просторово-часової реальності, вивіреної за допомогою понятійного апарату наукового мислення (зокрема, "ці"). По-друге, нерозривний зв'язок тіла і "ці". В медичному трактаті "Книга про внутрішнє" (основний текст відноситься до VIII ст. до н.е.) "князем тіла" вважається серце, а повітря – образний початок "ці". "Ці" змішується в організмі з іншими його частинами, і поруч з фізіологічними функціями воно виконує і психічні, моральні, естетичні функції. Воно "рухає думками", передбачає вимір, надає перевагу одній речі перед іншою. "Рухомі думки" містяться в серці, почуття – в печінці. Темперамент, який відіграє значну роль у естетичному відношенні, визначав у китайських медиків три типи людей: якщо переважала жовч, або кров – сильний, хоробрий, подібний до тигра; якщо переважало "ці" – неурівноважений, рухливий, подібний до мавпи; якщо переважала слизова – повільний, малорухомий.

Отже, і це по-третє, необхідна умова функціонування тіла і "ці" у їх русі. Так, наприклад, у трактаті "Люй-Ши чунь цю" (III ст. до н.е.) писалося: "Коли тіло людини нерухоме, тоді і найтонші ("ці" у крові) не циркулюють. Коли найтонші "ці" у (крові) не циркулюють, тоді (з них) утворюються клубочки. Поява оцих клубочків у голові викликає хворобу чжун і головні болі; у вухах – хворобу цзюй і глухоту" [1, с. 294]. Таким чином, хвороба розуміється з огляду натурфілософії, як такий процес, що пов'язаний як з тілом, так і з почуттями індивіда. Або ж, кажучи сучасною мовою, вищою нервовою діяльністю. До того ж, у визначенні здоров'я людини велику роль відіграє *міра*. "Переповнення душі почуттями,- пишеться у трактаті, – шкідливе для життя (людини)" [1, с. 294].

Вище ми висловили думку, що пізнання людського тіла складало ядро філософських учень. Китайська філософія, як ми побачимо нижче, відійде від такого трактування, як відійшли свого часу грецькі мудреці. До цієї ідеї звертаються філософи всіх часів і народів. Наприклад, М.Хайдеггер (1889 – 1976) мав також підстави стверджувати, що тіло людини – не просто один із об'єктів цього світу, а канал, через який людина пізнає світ, і через який встановлюються наші відносини з оточуючим середовищем" [6, с. 104]. Звичайно, родоначальник екзистенціалізму, що заклопотаний пошуками смислу "філософії життя", не міг не звернути свій погляд на Схід. Його, як відзначається в філософській літературі, приваблював дзен-буддизм, витoki цього вчення японців сягають у китайську культурну традицію. У цьому місці не прагнення відшукати китайську традицію в європейській культурі змусило нас звернутись до історичних паралелей. Нас привабив пошук системи зв'язку, яка б пояснила "чисте буття" як позачасову субстанцію. А це можливо тоді, коли теоретик виділяє окремі предмети оточуючого

світу і об'єднує їх в одній багатомірній групі. Установлення зв'язку між ними дозволяє моделювати поведінку системи зв'язку, не беручи до уваги сутність її морфологічного субстрату. Що стосується Китаю, то така система склалася і розповсюдилася в період Чуньцю-Чжаньго (8-3 ст. до н.е.) на думку інших дослідників (Ян-Юн-го) – в період Юнь, 14 – 11 ст. до н.е) і називалася вона У-Сін. Це основне з понять старокитайської філософії означає: п'ять першоелементів, або ж п'ять стихій, а точніше – п'ять рухомих начал. Стихії ці – вода, вогонь, дерево, метал і земля. Припускається, що названі елементи спочатку об'єднувалися поняттям у-цай (п'ять вихідних матеріалів, п'ять видів сировини), які сприймалися як визначення окремих речей [7, с. 707, 737]. Лише потім, в означений період, з'явилося філософське осмислення їх як сил і елементів, що беруть участь у створенні світу.

Як бачимо, тут домінуючу роль відіграє *гармонія*, яка мислиться, яка об'єднує різні об'єкти, котрі складають цілісну систему. Наприклад, у книзі "Промови царств" (Го Юй) історіограф Бо відзначав: "А гармонія фактично народжує у собі усі речі... Так стародавні мудреці змішували Землю з Металом, Деревом, Водою і Вогнем, створюючи завдяки цьому усі речі" [2, с. 10]. Найбільшого розвитку теорія У-Сін досягла у Ханську епоху. Звичайно, це стало можливим завдяки універсальності теорії. Її використовували у різних галузях людського пізнання, починаючи від медицини [5, с. 25-44] і закінчуючи історією [4, с.78]. І як будь-яка визначна теорія після періоду пошуку своєї визначеності, теорія У-Сін канонізувалася ведучими спеціалістами медицини (Хуан Ді та Хуа То) та історії (Сима Цян).

У подальшому виклад та тлумачення теорії У-Сін буде базуватися на медичних джерелах. Це пов'язано, по-перше, з тим, що названа теорія збереглася практично без змін до нашого часу в медичній теорії і практиці. Будь-який підручник з медицини (маються на увазі питання рефлексотерапії) викладає цю теорію в традиційній формі навіть тоді, коли автор ставиться до неї скептично. Зазначена обставина підкреслює її практичну невмирущість. По-друге, медичні джерела дозволяють нам судити про філософські та естетичні трактати, які не дійшли до наших часів: вони були свого часу спаленими, а їх автори були знищеними. У політичній боротьбі вижили лише лікарі і їх твори.

Так, А.М. Овечкін, прискіпливо вивчаючи документи китайської культури, зауважує, що теоретичною базою традиційної китайської медицини є даосизм. Він наполегливо радить лікарям, що взяли на себе складність вивчити предмет рефлексотерапії, обов'язково знайомитися з класичними текстами і, зокрема, "Дао Де Цзин" та "І Цзин" з метою більш глибокого розуміння механізмів лікувального впливу на організм. Нижче ми продовжимо дослідження теорії У-Сін на висновках робіт

А.М. Овечкіна.

У найзагальнішому вигляді У-Сін, як було сказано, проголошує, що всі явища у Всесвіті мають першопричину п'яти елементів. Разом з тим, названі елементи знаходяться в діалектичній єдності і мають динамічний, цілісний характер. Ці елементи вбирають у себе якщо не конкретні сили, то діючі начала, якщо не речовини, то з'єднання діючих реальностей. І хоча вони носять архаїчні назви, це врешті-решт, питання метафор і термінології.

Теорія У-Сін може застосовуватися в будь-якій галузі людського пізнання. Класичними вважаються описи природи (сторони світу, розвиток, колір, пори року) і людини (органи почуття, внутрішні органи, тканини, емоції). Для застосування в інших науках теорії У-Сін необхідно класифікувати це явище за допомогою такого наукового апарату, який дозволяє порівнювати його за аналогією властивостей П'яти елементів.

Ці властивості трактат "Шу Цзин" тлумачить таким чином: "Постійна природа води – бути мокрою і збігати вниз; постійна природа дерева – згинатись і випрямлятись; постійна природа вогню – горіти і підніматися угору; постійна природа Землі – приймати посів і давати врожай; постійна природа металу – підкорятися зовнішній дії і випрямлятись" [5, с. 25]. Головна мета наших схем-малюнків – спроба показати можливості системи координат, у якій гармонійно поєднуються різнобічні явища. Такий підхід дає підстави говорити про доцільність використання теорії У-Сін як чисто лінгвістичного "інструмента" при оперуванні емпіричними даними.

А тепер зосередимо увагу на тому, як теорія У-Сін дозволяє проводити аналогію між природою і людиною і як можна за її допомогою ілюструвати думку стародавніх мислителів про взаємовідносини мікро- і макрокосмосу. "Влітку пульс гачкоподібний, що відповідає серцю, Півдню, першоелементу "Вогонь". (Влітку) все в цвітінні та розкоші. (У рослин) гілки вільно спадають, а листя стає розлогим. (Гілки з листям) вигинаються донизу, на зразок гачка. (У цей час) пульсова хвиля починається швидко і сильно, а закінчується повільно. Ось чому (про такий пульс) кажуть, що він "як гачок" [2, с. 98]. Так проводиться пряма паралель між природою (цвітінням дерев) і пульсовою діагностикою людини (пульс "як гачок"). Про те, що це не просто поетична метафора, свідчить те, що названі явища належать до одного першоелемента – Вогню, а це вже природно-наукова концепція. Справді, в теорії У-Сін закладена думка про матеріалістичність світу, взаємодії і взаємозв'язку природи і цілісності організму, його саморегуляції і системності, реакції на зовнішні подразники.

Теорія У-Сін визначається рефлексотерапевтами всього Східного і Західного світу, а не лише розповсюджується на теренах колишнього Радянського Союзу. Науково-технічний розвиток надає можливості, так би мовити, модернізувати названу систему. Так, була спроба провести аналогію з роботою комп'ютера. Доводилася тотожність понять китайської медицини двоїчному кодові ЕОМ з абсолютно конкретним морфологічним субстратам (ц – АМФ і ГМФ). Названа робота дає можливість моделювати засобами теорії інформації традиційні естетичні проблеми через призму базових понять китайської естетики. Принципову можливість такого підходу визнають теоретики "описової" школи інформаційної естетики (М.Бензе).

Розглянемо положення Д.Хейнсла, який пропонує оригінальну модель взаємозв'язку між кібернетикою і традиційною китайською медициною. Як найважливіше позитивне значення теорії У-Сін названий автор вважає її здатність моделювати людину без детального дослідження функції органів. Це дозволяє робити правильні висновки навіть при відсутності усіх необхідних даних. Функціонування і взаємозалежність китайських концепцій пояснюється за допомогою системи автоматичного контролю з негативним зворотнім зв'язком. Робиться висновок про можливість перекладу понять елементів на мову сучасної науки. Демонструється близькість китайського мислення лінійно-казуальному мисленню класичної фізики і хімії.

А тепер знову повернемося до людського тіла. На підставі попередніх роздумів більш чітко вимальовується відповідь на запитання: чому даосисти закликали укріплювати його? Це відбувалося тому, що без здоров'я було неможливо спрямовувати свої духовні сили в одне русло... Щоб вони йшли на благо усього суцього [1, с. 313], – писав Сима Цянь (145-86 р.р. до н.е.). А те, що духовні сили вважалися нероздільними з тілом, ми вже довели вище.

Такими засобами формувався естетичний ідеал особи, біологічна сторона була важливим чинником такого формування, більше того, вона була передумовою розвитку естетичного сприйняття. У трактаті "Гуань цзи" (VII ст. до н.е.) зазначається, що коли тіло людини в нормальному стані і "ці" в його крові спокійні, тоді і думки у нього зосереджені в один бік, а очі і вуха у нього не відволікаються сторонніми речами. Тоді далекі речі стають для нього близькими. Цей вислів про важливість здоров'я людини можливо застосувати для будь-якого сприйняття й естетичного зокрема. Він пояснює вибірковість естетичного відношення, особливий характер зосередженості, вимогу високої сенсорної культури. Естетичне сприйняття здорової людини завжди творчо активне.

Згідно з дослідженнями медиків, при будь-якій хворобі у

відповідь на подразник формується функціональна система, що об'єднує органи, тканину і фізіологічні системи з метою захисту організму від негативної дії [9, с. 7-9]. Вона у свою чергу може стати патологічною. Патологічна функціональна система виникає завдяки формуванню домінантних осередків збудження в корі головного мозку. Цілком зрозуміло, при наявності таких осередків неможлива повноцінна робота мозку у всіх видах вищої нервової діяльності (сприйняття, мислення і т. ін.).

В історії медицини усі застосовувані терапевтичні і хірургічні методи лікування засновані з метою знищення патологічної функціональної системи (порочного кола) шляхом переривання потоку імпульсів із периферії або ж ліквідації патологічного осередку. Та сучасна нейрофізіологія теоретично обґрунтувала ще один можливий механізм – створення перешкод патологічній системі шляхом включення складових частин системи в штучні функціональні системи, а також пригнічення домінанти шляхом створення ще більш сильного осередку збудження. Таким чином, нейрофізіологічно підтверджується можливість лікувальної дії естетичними засобами за умови виконання вищезазначеної вимоги.

Західна естетична думка використала в основному метод "шоку", або створення ще більш міцного осередку імпульсації. Прикладом може служити екзистенціальне розуміння страху як потрясіння і на цій основі "прозріння людини" (Хайдеггер).

Східна естетична думка, зокрема, китайська, вважала більш перспективним інший шлях – структурування патологічної домінанти і залучення її складових частин у знову створювані функціональні системи. На це був спрямований позафеноменальний характер усієї китайської культури, найбільш повно відображений у чань (дзен) буддизмі. Звичайно, такий шлях проходив через досконале вивчення людського тіла не лише в раціоналістичних, але і з позицій людської чуттєвості, глибокого філософського узагальнення, а також отриманих практичних результатів. Як вже відзначалося, базою для такого підходу була теорія У-Сін із закладеними в ній механізмами самовдосконалення і саморозвитку (наприклад, правило "елемент в елементі").

У висновках зазначимо: здоров'я людини у стародавньому Китаї розглядалося з біологічної, соціальної і естетичної точки зору. Здорове тіло було умовою адекватного сприйняття естетичних цінностей. Природа людини (сін) досліджувалася також та послідовниками Конфуція (Кун-Цзі). Ними була порушена проблема співвідношення вродженого і набутого в людській природі. Ми не аналізуємо названу точку зору не лише через те, що вона достатньо розроблена в європейській культурі, а через те, що неможливо охопити усі проблеми

китайського мудреця.

Повернення українського суспільства до витоків не лише своєї культурної спадщини, а й до культурної спадщини інших народів має свою перспективу. Всі відомі школи Стародавнього Китаю вважали основою пізнання оточуваного середовища людину, її внутрішню сутність. Ось чому вивчення її тіла і її почуттів ставало універсальним засобом дослідження Всесвіту. Якщо ж траплялося, що якась школа нехтувала такий засіб пізнання, це вважалося серйозним недоліком. Про це свідчить Сима Цянь. Говорячи про вчення номіналістів, він зауважував: "...Зводячи усю справу лише до назви, вони зовсім не рахуються з людськими почуттями" [8, с. 39].

ЛІТЕРАТУРА

1. Древнекитайская философия: Собр. текстов. В двух т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – 384 с.
2. Дубровин Д.А. Трудные вопросы классической китайской медицины. – Л.: Аста-пресс, 1991. – 286 с.
3. Китайская цигун-терапия / Пер. с англ. – М.: Энергоатомиздат, 1991. – 246 с.
4. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Глав. ред. вост. лит., 1972. – 496 с.
5. Овечкин А.М. Основы чжень-цзю терапии. – Саранск: Голос /Саранский филиал СП "Норд"/, 1991. – 482 с.
6. Тексиду О. Сценічна скульптура: Беккетівське тіло // Всесвіт. – 1991. – № 10.
7. Философский энциклопедический словарь / Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983.
8. Цянь Сыма. Избранное / Перевод с китайского. – М.: ГИХЛ, 1956. – 234 с.
9. Шевага В.Н., Беседин В.Н. та ін. Практикум по рефлексотерапії. – Львів, 1990. – 256 с.
10. Этика и ритуал в традиционном Китае. – М.: Наука, 1988. – 324 с.

Все известные школы Традиционного Китая считали, что гносеологический процесс будет одновременно онтологическим. Поэтому изучение тела человека (да ти) через его чувства есть универсальный способ познания.

*Глущенко В.А.
(м. Слов'янск)*

**О.О. ШАХМАТОВ ПРО ВЗАЄМОДІЮ
ВОКАЛІЗМУ І КОНСОНАНТИЗМУ
В ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Видатним представником слов'янської філології кінця XIX ст. – 20-х рр. XX ст. був російський учений Олексій Олександрович Шахматов (1864-1920). Мовознавець, текстолог, дослідник давньоруських літописів, історик слов'янства, він створив низку праць, що увійшли до золотого фонду світової науки. Роботи О.О.Шахматова з історичної фонетики східнослов'янських мов (російської, української і білоруської) – одна з найбільш значних частин його багатой творчої спадщини. Можна без перебільшення сказати, що в мовознавстві XX ст. немає жодної праці із слов'янської історичної фонетики, у якій не були б використані результати досліджень О.О.Шахматова. Це стосується, зокрема, розробки О.О.Шахматовим однієї з центральних проблем історичної фонетики слов'янських (зокрема східнослов'янських) мов – проблеми взаємодії вокалізму і консонантизму.

Ця проблема є надзвичайно актуальною для сучасної компаративістики.

Різні сторони шахматовської концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських, зокрема східнослов'янських мов, відбилися в роботах Р.І.Аванесова [1], Н. ван Вейка [63], А.Мартіне [57], Л.Е.Калнинь [23], А.Фурдаля [53; 54], В.К.Журавльова [12; 16; 17; 19], В.В.Колесова [24], В.В.Мартінова [29], В.В.Іванова [21], В.М.Чекмана [36] та ін. Ми досліджували цю концепцію в лінгвоісторіографічному аспекті. Результати дослідження представлені в наших публікаціях: у роботах [7] і [8] докладно розглянуто погляди О.О.Шахматова на палаталізацію приголосних і V-депалаталізації в історії східнослов'янських мов, у роботі [6] стисло викладено

твердження О.О.Шахматова про лабіалізацію приголосних і V-делабіалізації. Щодо шахматовської концепції в цілому, то вона висвітлена нами у своїх основних рисах [9, с. 157-165].

Пропонована стаття узагальнює результати цих досліджень. Її актуальність зумовлена 1) актуальністю проблеми взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов для сучасного мовознавства, 2) значущістю внеску О.О.Шахматова в дослідження зазначеної проблеми.

Метою статті є вивчення поглядів О.О.Шахматова на взаємодію вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов, визначення внеску вченого в розробку відповідного кола питань, оцінка висунутих О.О.Шахматовим тверджень з позицій сучасної компаративістики.

Поставлена мета зумовлює такі завдання: 1) виявити джерела шахматовської концепції; 2) розкрити погляди О.О.Шахматова на відповідні явища й процеси з урахуванням еволюції думок ученого; 3) показати принципову новизну шахматовських тверджень, що зберігають свою значимість для сучасного мовознавства та потребують подальшого поглиблення й розвитку; 4) розкрити можливі протиріччя концепції О.О.Шахматова; 5) простежити долю ідей О.О.Шахматова в дослідженнях його сучасників і мовознавців наступних поколінь.

Відповідно до мети й завдань дослідження в роботі застосовано актуалістичний метод.

З розумінням системного характеру фонетичних змін була пов'язана вимога О.О.Шахматова "розглядати однорідні явища, що залежали у своєму походженні від однієї спільної причини та виникли в один і той же час, не поодиноці, а разом, у зв'язному викладі" [46, с. 35].

Отже, О.О.Шахматов ставив завдання реконструкції системи однорідних (паралельних) фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови. Практичним утіленням цієї вимоги й стала насамперед його концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

Як паралельні фонетичні закони, що діяли в "передісторії" східнослов'янських мов, О.О.Шахматов реконструював закон палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та закон лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду. Відтворення останнього стало оригінальним внеском О.О.Шахматова в компаративістику. Зазначивши паралелізм цих законів, О.О.Шахматов увів в історичну фонетику слов'янських мов поняття акомодатії приголосних наступним голосним [6, с. 38; 9, с. 157].

Одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття П.Ф.Фортунатовим

першої та другої палаталізації задньоязикових приголосних [34, с. 398-400, 413-416], а І.О.Бодуеном де Куртене – третьої палаталізації задньоязикових у спільнослов'янській мові [2, с. 14-17]. Здійснення в спільнослов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових у позиції перед голосними переднього ряду (а у випадку третьої палаталізації – після голосних переднього ряду) примусило П.Ф.Фортунатова висунути припущення, що спільнослов'янські губні та передньоязикові також пом'якшувалися перед передніми голосними, але палаталізація була неповною (до ступеня "напівм'якості") [33, с. 18].

Цю тезу О.О.Шахматов обґрунтовує в багатьох своїх працях [45, с. 149; 38, с. 13-16; 59, с. 225; 37, с. 149; 41, с. 15; 43, с. 59-60; 40, арк. 23].

Розробляючи її, О.О.Шахматов підкреслює одночасність палаталізації всіх приголосних (губних, передньоязикових і задньоязикових) перед голосними переднього ряду в спільнослов'янській мові: "Голосні переднього ряду, асимілюючи собі попередні приголосні, змінювали їх у напівм'які. Особливо різко позначилося це на задньопіднебінних: *k, g, x* у позиції перед голосними переднього ряду, втрачаючи притаманну їм лабіалізацію, переходили у відповідні напівм'які середньопіднебінні приголосні; ці приголосні тут же при самому своєму виникненні змінювалися в найдавнішу епоху життя спільнослов'янської прамови в *č, ž, š*, напр. **kędo* перейшло в *čędo*, **gena* в *žena*, **xestǔ* в *šestǔ*, **styxite* в *styšite*; у пізнішу ж епоху життя спільнослов'янської прамови, що характеризувалася зміною дифтонга *o i* в монофтонг переднього ряду, *k, g, x* переходили перед цим монофтонгом в *č, ž, š*: **ko i na* перейшло в *č'öna*, звідси *č'hna*, **go i o* в *žö to*, звідси *žhlo*, **duxo i* наз. мн. в **dušö*, звідси **dušh* й далі *duši*» [43, с. 59-60].

Реконструюючи спільнослов'янську напівм'якість приголосних перед голосними переднього ряду, О.О.Шахматов спирався на дані сучасних слов'янських мов у сукупності їх говорів. Палаталізація губних і передньоязикових приголосних у спільнослов'янській мові не спричинилася до зміни місця їх творення, тому, як відзначав О.О.Шахматов, "про напівм'якість зазначених приголосних у спільнослов'янській прамові перед голосними переднього ряду ми можемо тільки здогадуватися, указуючи на підтвердження такого здогаду на пізніші явища окремих слов'янських мов, зокрема руських (тобто східнослов'янських – В.Г.) і західнослов'янських, що розвинули напівм'які приголосні в м'які" [там же, с. 60].

Новим словом у компаративістиці стала гіпотеза О.О.Шахматова про лабіалізований (лабіовеляризований) характер приголосних спільнослов'янської мови у позиції перед голосними заднього ряду. Разом з тим вона є закономірним узагальненням мовного матеріалу, накопиченого мовознавством протягом ХІХ ст. Ідея О.О.Шахматова була підказана дослідженнями з фонетики індоєвропейських (зокрема слов'янських) мов, що встановили наявність у деяких з них (у тому числі в російській) лабіалізованих приголосних [62, с. 543-559; 32, с. 95-96, 109; 52; 35, с. 99]. Фонетисти відзначали паралелізм явищ палаталізованості та лабіалізованості приголосних [61, с. 105; 32, с. 109-111; 35, с. 99]. Ці факти вимагали історичної інтерпретації. Її можливість підкріплювалася реконструкцією в спільноіндоєвропейській мові лабіалізованих задньоязикових (гутуральних) приголосних, які, на думку ряду мовознавців, збереглися без зміни в індоєвропейських діалектах групи *centum* і втрачені в діалектах групи *satəm* [47; 34, с. 395-401; 49, с. 234-236; 58, с. 264-265; 50, с. 542-586, 616-621; 51, с. 3-34; 60, с. 114-135].

Важливо відзначити, що ознаку лабіалізованості (лабіовеляризованості) приголосних спільнослов'янської мови О.О.Шахматов тлумачив як самостійну, позиційно не зумовлену. Цією ознакою, на думку вченого, приголосні характеризувалися не тільки в позиції перед лабіалізованими голосними заднього ряду, а й перед нелабіалізованим голосним заднього ряду *ā* (з індоєвропейських *ā* та *ō*) [43, с. 2, 130]. По суті, тут ідеться про генералізацію ознаки лабіалізованості (лабіовеляризованості) всіх приголосних спільнослов'янської мови.

Доказ цієї тези О.О.Шахматов бачив, по-перше, у наявності лабіалізованих і веляризованих приголосних у сучасних слов'янських мовах, по-друге, у деяких явищах історичної фонетики слов'янських мов, зокрема в лабіалізації *ь* (та подальшій зміні сильного *ь* > *o*, рос. *сънь* > *сон*) під впливом попередніх лабіалізованих приголосних і в переході *e* > *o* в східнослов'янських, польській, верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах після м'яких приголосних під впливом наступних лабіалізованих (рос. *жены* > *жѣны* [*жоны*], *шьль* > *шѣл* [*шол*], *лицьмь* > *лицом*, *вель* > *вѣл* [*в'ол*], *льнь* > *лѣн* [*л'он*]) [43, с. 60-62, 130-132].

Поряд з регресивною акомодациєю приголосних О.О.Шахматов реконструював і прогресивну палаталізацію та лабіалізацію приголосного *r* у "дифтонгічних сполученнях" *er*, *ьr*, *or*, *ьr* [43, с. 35, 44, 47-48, 62-63; 40, арк. 22 зв.].

Відзначимо, що в ранніх своїх працях О.О.Шахматов

хронологізував процеси палаталізації та лабіалізації губних і передньоязикових приголосних не спільнослов'янською, а спільноруською (спільносхіднослов'янською) епохою (для західнослов'янських мов – епохою „західнослов'янської єдності”) [39, с. 5-12, 27-35; 44, с. 571; 46, с. 52-55, 64].

З викладеного випливає, що фонетичні закони палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) О.О.Шахматов об'єднував як такі, що мають спільну причину – вплив голосних переднього або заднього ряду на приголосні в межах складу.

Паралельними в інтерпретації О.О.Шахматова є й такі реконструйовані ним фонетичні закони, як $\epsilon > \ddot{a} > a > a$, $e > \ddot{o} > o$, $\text{ь} > \text{ь} (\ddot{i}) > o$, $e > \ddot{a} > a$, $\bar{e} > \ddot{a} > a$. Не зачіпаючи питання про хронологію цих процесів, їх етапи, відзначимо, що їх об'єднано як V-депалаталізації, в основі яких лежить спільна причина – "дисиміляція" з попередніми м'якими приголосними, що стали м'якими саме внаслідок впливу голосних переднього ряду ϵ , e , \bar{e} , ь , тобто в результаті дії закону палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду [44, с. 571; 39, с. 21-23, 29-30, 34-35, 38, 44-45; 42, с. 16-18, 44-45; 43, с. 117-119, 126, 134, 136].

Як вважав О.О.Шахматов, перехід "напівм'яких" приголосних у м'які, що відбувся в спільноруській (спільносхіднослов'янській) мові, викликав зміни у вокалізмі. Вони були зумовлені тим, що звукосполученням "м'який приголосний + голосний переднього ряду середнього або низького підняття", на відміну від сполучень "м'який приголосний + голосний переднього ряду високого підняття", була властивою неоднорідність артикуляції приголосних і голосних. Такі фізіологічно неоднорідні звукосполучення в спільноруській мові змінювалися. Це стало продовженням спільнослов'янської тенденції і дало ті ж результати, а саме зміни в артикуляції голосних невисокого підняття. Головна відмінність даного процесу в спільноруській мові від подібного в спільнослов'янській полягає в тому, що в спільноруській він відбувся після "вторинно пом'якшених" приголосних [44, с. 571; 39, с. 21-24; 42, с. 16-17; 43, с. 126].

На думку О.О.Шахматова, артикуляція голосних змінювалася двома шляхами залежно від того, чи взаємодіяли голосні з наступними приголосними. У цю взаємодію не вступали звуки ϵ та \ddot{a} (завдяки носовому призвуку), а також голосний e , якщо він знаходився в кінці слова (ь сильний у такій позиції не вживався). У сполученнях $t'\epsilon$, $t'\ddot{a}$, $t'e$ (де t' – будь-який "вторинно пом'якшений") відбувалася "дисиміляція" голосних і приголосних. Унаслідок її виникли зміни в артикуляції голосних: $t'\epsilon > t'\ddot{a} > t'a$ (змінилися підняття та ряд), $t'\ddot{a} > t'a$ (змінився

ряд), $t'e > t'ä$ (змінилося підняття) [44, с. 571; 39, с. 29-30; 42, с. 16-17; 43, с. 126, 136].

Наслідки взаємодії голосних переднього ряду з наступними приголосними в різних працях О.О.Шахматова оцінено по-різному. Спочатку вчений припускав, що така взаємодія була як перед м'якими, так і перед твердими приголосними. Перед м'якими приголосними звуки e та $ь$ сильний асимілювалися їм, набуваючи закритого характеру (\hat{e} та $\hat{ь}$). Звук \ddot{a} в позиції перед м'якими приголосними не змінювався; перед твердими він переходив в a [44, с. 571; 39, с. 34-35, 38, 44-45; 42, с. 18, 44-45]. Пізніше О.О.Шахматов змінив свій погляд. Перехід $e > \hat{e}$ він реконструював для східноруського та північноруського наріч давньоруської мови; в обох цей процес здійснювався незалежно [43, с. 345]. Звук \ddot{a} в спільноруській мові в будь-якій позиції змінювався в a [там же, с. 117-119].

На думку О.О.Шахматова, перед твердими приголосними голосні e та $ь$ сильний зазнавали впливу як попередніх приголосних (здійснювалася "дисиміляція"), так і наступних (відбувалася "асиміляція"). Унаслідок цього e змінювався в \ddot{o} (лабіалізований голосний переднього ряду), а $ь$ – у $\hat{ь}$ (лабіалізований $ь$) або " \ddot{u} ірраціональний" (u переднього ряду) [44, с. 571; 39, с. 35, 44-45; 42, с. 18; 43, с. 134].

О.О.Шахматов вважав, що лабіалізація приголосних у спільнослов'янській мові відбулася до переходу \ddot{u} в u та $\hat{ь}$ в $ь$ – нелабіалізовані голосні середнього ряду [43, с. 60]. Це дозволяє зробити висновок: у концепції О.О.Шахматова імпліцитно міститься припущення, що лабіалізація приголосних перед голосними заднього ряду була викликана делабіалізацією голосних [6, с. 43; 9, с. 159].

Отже, депалаталізація та делабіалізація голосних у концепції О.О.Шахматова виступають як процеси паралельні, однорідні [9, с. 159].

Таким чином, О.О.Шахматов розробив твердження про характерну для спільнослов'янської та спільноруської мов тенденцію до однорідності звуків у складі з погляду передньої або непередньої артикуляції. Тим самим, як відзначає В.В. Мартинов [29, с. 51], було висловлено ідею складового сингармонізму (хоча сам цей термін пізнішого походження).

Оригінальним внеском у компаративістику стало твердження О.О.Шахматова про перерозподіл тембру між голосними і приголосними в межах складу, про передачу тембру від голосних попереднім приголосним (процеси палаталізації та лабіалізації приголосних, депалаталізації та делабіалізації голосних) і від приголосних сусіднім голосним (процеси лабіалізації голосних і

делабіалізації приголосних) у різні періоди „передісторії” та історії слов'янських мов. Ця теза поширилася в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві. Вивчення слов'янських V-депалаталізацій із широким залученням типологічних даних дозволило істотно уточнити подану О.О.Шахматовим хронологію цих процесів. Було встановлено, що V-депалаталізації в слов'янських мовах пов'язані з виникненням м'яких (палаталізованих) приголосних фонем, тобто із становленням кореляції приголосних за м'якістю – твердістю, що виникла після занепаду редукованих голосних.

У концепції О.О.Шахматова імпліцитно міститься трактування V-депалаталізації та V-делабіалізації як показників самостійності ознак палаталізованості та лабіалізованості (лабіовеляризованості) приголосних.

У роботах О.О.Шахматова фактично йдеться про те, що в східнослов'янських мовах ознака палаталізованості закріпилася за приголосними, а в голосних ознака ряду стала позиційною. Якщо в спільнослов'янській і спільноруській мовах мала місце акомодация приголосних попереднім (а в деяких випадках – і наступним) голосним переднього ряду, то в російській мові в результаті змін у системах вокалізму і консонантизму розвинулася акомодация голосних сусіднім палаталізованим приголосним і *j* (*i*). Таким чином, О.О.Шахматов заклав основи твердження про яскраво виражений консонантний характер сучасної російської мови, придбаний нею внаслідок еволюції вихідної системи з пануванням вокалізму [8, с. 27].

Вивчення праць сучасників О.О.Шахматова свідчить, що тезу про акомодацию приголосних наступним голосним прийняли тільки односторонні вченого М.М.Дурново, Є.Ф.Будде, С.М.Кульбакін і Б.М.Ляпунов [10, с. 99-101, 156; 4, с. 89-97, 111, 115; 5, с. 197-204; 26, с. 53-56; 28, с. 64]. Лише в працях учених Московської школи можна знайти в зазначений період і посилання на шахматовські V-депалаталізації [10, с. 157-161; 4, с. 91; 26, с. 54-56]. Проте в пізніших узагальнюючих працях М.М.Дурново та С.М.Кульбакіна про лабіалізацію приголосних взагалі не йдеться, а окремі V-депалаталізації розглянуто як процеси невзаємопов'язані, ізольовані [11, с. 151-152, 170, 203; 27, с. 27-28, 30-32].

Подальшого поглиблення шахматовська концепція не одержала, що можна пояснити гіпотетичністю, сміливістю її тверджень (джерелом цієї концепції стали майже виключно сучасні діалектні дані).

Отже, сучасники О.О.Шахматова недооцінили його концепцію взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

По-справжньому її було оцінено лише з фонологічних позицій.

З виникненням історичної фонології твердження О.О.Шахматова про дуже ранню (періоду відносної єдності спільнослов'янської мови) акомодацию (не тільки палаталізацію, а й лабіалізацію) приголосних голосним у межах складу підтримав ряд лінгвістів [55, с. 8, 20-23; 57, с. 356; 19, с. 33-45; 17, с. 3-8; 12, с. 7-12; 29, с. 32-42, 168]. Воно, "як зерно, принесло свої плоди в цілій серії нових найвизначніших узагальнень і відкриттів" [16, с. 468]: Р.О.Якобсон, переписавши цю тезу в термінах фонології, прийшов до висновку про наявність тембрової кореляції складів і складового сингармонізму в спільнослов'янській мові [55, с. 8, 20-23] (як відзначає В.К.Журавльов, тезу про відмінність твердих і м'яких складів у спільнослов'янській мові висунув І.О.Бодуен де Куртене [48, с. 69], проте Р.О.Якобсон сформулював її незалежно від І.О.Бодуена де Куртене [16, с. 468]). Виникає термін *силабема* [1, с. 41-57]. Введення поняття групового сингармонізму [30] дозволило висунути й обґрунтувати тезу про трансформацію групового сингармонізму в складовий у спільнослов'янській та пов'язати це з дією закону відкритого складу [17]. Повна реалізація цього закону (першим велику роль закону відкритого складу для спільнослов'янської мови показав Г.А.Ільїнський [22, с. 349]) спричинилася до руйнування сингармонізму, до розпаду групофонем і – пізніше – силабем. Це викликало занепад редукованих [15; 20; 13; 14; 16, с. 483-484], який сприяв формуванню кореляції приголосних за м'якістю – твердістю. З виникненням у частині слов'янських мов цієї кореляції й пов'язані слов'янські V-депалаталізації [63, с. 27-33; 56, с. 480-483; 54, с. 47-55; 53, с. 15-24; 23, с. 19-20; 29, с. 31, 52-55; 36, с. 72-78]. У пошуках вихідного пункту зазначених явищ процес лабіалізації приголосних і зв'язані з ним процеси делабіалізації голосних і виникнення протетичного *и* пов'язують із сатемовою палаталізацією та генезисом слов'янського *х* [18; 16, с. 484].

Отже, у дослідженні глобальних процесів історії фонетичних систем східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов історична фонологія пішла по вказаному О.О.Шахматовим шляху пошуку єдиних пояснень для ряду фонетичних змін, який дозволяє експлікувати історію фонетичної (фонологічної) системи як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів. Цікаво відзначити, що В.І.Постовалова ілюструє цю тенденцію розвитку історичної фонології саме "спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах – палаталізації, збігу *о* з *а* та закону відкритих складів" у студіях В.К.Журавльова [31, с. 171].

Свою актуальність для сучасної компаративістики зберігають як концептуальні твердження О.О.Шахматова, так і спостереження вченого

над конкретними явищами. Окремі недоліки досліджень О.О.Шахматова, пов'язані з розкриттям механізму та хронологізацією мовних процесів, не знижують значення робіт ученого для лінгвістики. Завдання сьогодні полягає в поглибленні шахматовської концепції, в усуненні її протиріч і в розв'язанні завдань, поставлених О.О.Шахматовим, з урахуванням досягнень сучасного мовознавства.

Перспективи подальших лінгвістичних розвідок ми вбачаємо в детальному розкритті шляхів дослідження вокалізму і консонантизму слов'янських мов у генетичному й типологічному аспектах упродовж ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р.И. Из истории русского вокализма: Звуки *i* и *y* // Вестник Моск. ун-та. – 1947. – № 1. – С. 41-57.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Два вопроса из учения о "смягчении", или палатализации, в славянских языках // Отд. отт. из Уч. зап. Юрьевск. ун-та, 1893. – № 2. – Юрьев, 1893. – 30 с.
3. Брок О. Очерк физиологии славянской речи // Энциклопедия слав. филол. – 1910. – Вып. 5.2. – 262 с.
4. Будде Е.Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г. – Казань, 1907. – 253 с.
5. Будде Е.Ф. Лекции по истории русского языка. – 2-е изд. – Казань, 1913. – 364 с.
6. Глущенко В.А. А.А.Шахматов и проблемы русской исторической фонетики // Филол. науки. – 1987. – № 3. – С. 38-45.
7. Глущенко В.А. А.А.Шахматов о палатализации и депалатализации согласных в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2003. – Вып. XI. Ч. 1. – С. 3 – 25.
8. Глущенко В.А. А.А.Шахматов о переогласовке гласных переднего ряда в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2004. – Вып. XII. – С. 3-32.
9. Глущенко В.А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
10. Дурново Н.Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907-8 ак. г. в Московском ун-те. [- Литограф. изд. – М., 1907-8]. – 208 с.

11. Дурново Н.Н. Очерк истории русского языка. – М.; Л.: Госиздат, 1924. – 376 с.
12. Журавлев В.К. Генезис группового сингармонизма в праславянском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1965. – 28 с.
13. Журавлев В.К. Генезис протезов в славянских языках // Вопр. языкознания. – 1965. – № 4. – С. 32-43.
14. Журавлев В.К. Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка // Исследования по фонологии. – М.: Наука, 1966. – С. 79-96.
15. Журавлев В.К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода // Вопр. языкознания. – 1963. – № 2. – С. 8-19.
16. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В.А.Дыбо и В.К.Журавлева. – М.: Прогресс, 1987. – С. 453-493.
17. Журавлев В.К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке: Опыт диахронической фонологии. – Минск: Изд-во АН БССР, 1963. – 46 с.
18. Журавлев В.К. Реконструкция праславянской системы шумных согласных древнейшего синхронного состояния // Изв. на Института за български език. – 1967. – Кн. 14. – С. 23-42.
19. Журавлев В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания. – 1961. – № 4. – С. 33-45.
20. Журавлев В.К. [Рец.:] A. Furdal. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego. – Wrocław, 1961 // Вопр. языкознания. – 1963. – № 1. – С. 131-135.
21. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка: Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. "Рус. яз. и лит."- 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.
22. Ильинский Г.А. [Рец.:] O.Huger. Uvod do dějin jazyka českého. Praha, 1924 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1926. – Т. 31. – С. 349-352.
23. Калнынь Л.Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 136 с.
24. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. школа, 1980. – 215 с.
25. Колесов В.В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / Отв. ред.

А.В.Десницкая. – Л.: Наука, 1984. – С. 163-199.

26. Кульбакин С.М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909-10 уч. ак. г. [- Литограф. изд. -] Харьков, [1909-10]. – 115 с.

27. Кульбакин С.М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. – Харьков, 1919. – IV, 104 с.

28. Ляпунов. Б.М. Памяти академика А.А.Шахматова: Обзор его лингвистических трудов // Отд. отт. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1923, 1924, т. 28, 29. – Л., 1925. – С. 214-258, 56-104.

29. Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. – Минск: Наука и техника, 1968. – 182 с.

30. Петрович Э. О некоторых сходствах между румынской и славянской фонематическими системами // Slavia. – 1959. – Roč. 28. Seš. 1. – S. 12-19.

31. Постовалова В.И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа. – М.: Наука, 1978. – 203 с.

32. Путята А. К теории индоевропейского вокализма. – М., 1881. – VIII, 200 с.

33. Фортунатов Ф.Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1957. – Т. 2. – С. 3-256.

34. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков: Краткий очерк // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 199-450.

35. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 21-197.

36. Чэ́кман В.М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці – мяккасці ў беларускай мове. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 152 с.

37. Шахматов А.А. [Рец.:] А.Е.Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. М., 1907-8 // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135-174.

38. Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики. – Варшава, 1893. – 317, II с.

39. Шахматов А.А. К истории звуков русского языка: Смягченные согласные // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1901. – Т. 67. № 7. – 49 с.

40. Шахматов А.А. Краткий очерк истории русского языка: Лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1918-19 уч. г. – Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 334, арк. 1-43.

41. Шахматов А.А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908-9 уч. г.): Введение. – 2-е [литограф.] изд. – СПб., 1910-11. – Ч. 1. – 407 с.

42. Шахматов А.А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909-10 уч. г.): Очерк истории звуков русского языка. [- Литограф. изд. – СПб., 1909-10.] – Ч. 2. – 797, 5, 13 с.

43. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – М.: Индрик, 2002. – XXVIII, II, L, 369 с.

44. Шахматов А.А. Русский язык // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 564-581.

45. Шахматов А.А. Русский язык: Лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890-91 ак. г. [- Литограф. изд. – М., 1890-91]. – 179 с.

46. Шахматов А.А. [Рец.:] J.Gebauer. Historická mluvnice jazyka českého. Díl. 1. V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1900. – Т. 66. № 6. – С. 17-105.

* * *

47. Ascoli G. Corsi di glottologia: Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino. – Torino e Firenze, 1870. – V. 1.

48. Baudouin de Courtenay J. Dzieła wybrane. – Warszawa, 1976. – Т. 3.

49. Bezzenberger A. Die indogermanischen Gutturalreihen // Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. – 1890. – Bd. 16. – S. 234-260.

50. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1897. – Bd. 1. – XLVII, 1098 s.

51. Fick A. Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. – Göttingen, 1873. – VIII, 432 s.

52. Finck F.N. Zwei russische Märchen in phonetischer Schreibung // Phonetische Studien. – 1895-96. – Bd. 9. – S. 1-12.

53. Furdal A. O przyczynach zmian głosowych w języku polskim. – Wrocław, 1964. – 146 s.

54. Furdal A. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego. – Wrocław, 1961. – 114 s.

55. Jakobson R. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves // Travaux du Cercle linguistique de Prague. – 1929. – Т. 2. – 118 s.

56. Mareš F.V. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanske jazykové jednoty // Slavica. – 1956. – Roč. 25. Seš. 4. – S. 443-495.

57. Martinet A. *Èconomie des changements phonétiques: Traité de phonologie diachronique.* – Berne, 1955. – 369 p.

58. Osthoff H. *Labiovelare Media und Media aspirata im Keltischen // Indogermanische Forschungen.* – 1894. – Bd. 4. – S. 264-294.

59. Schachmatov A. *Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging // Archiv für slavische Philologie.* – 1903. – Bd. 25. – S. 222-238.

60. Schmidt J. *Zwei arische a-laute und die palatalen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen.* – 1881. – Bd. 25. – S. 1-179.

61. Sievers E. *Grundzüge der Lautphysiologie.* – Leipzig, 1876. – X, 150 s.

62. Sweet H. *Russian pronunciation // Transactions of the Philological Society.* 1877-78-79. – London, 1879. – P. 543-559.

63. Van Wijk N. *La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves // Slavia.* –1937. – Roč. 15. Seš. 1. – S. 24-42.

Исследованы взгляды А.А.Шахматова на взаимодействие вокализма и консонантизма в истории (и "предыстории") восточнославянских языков, определен вклад ученого в изучение соответствующих историко-фонетических процессов, оценены положения А.А.Шахматова с позиций современного языкознания.

*Овчаренко Н.І.
(м. Слов'янськ)*

ТЕРМІН У РЕКЛАМНОМУ ТЕКСТІ

У сучасному українському суспільстві реклама виступає одним із головних засобів системи маркетингових комунікацій. Подаючи спеціальну інформацію про особу чи продукцію, яка розповсюджується в будь-якій формі, із допомогою будь-яких засобів, призначена для невизначеного кола осіб, реклама формує або підтримує зацікавлення та сприяє реалізації товарів [13, с. 48] і покликана оптимально реалізувати закладені в неї комунікативні настанови. Мета комунікативного акту безпосередньо пов'язана з добором мовних засобів, використовуваних при складанні рекламного звернення.

Зацікавлення рекламою, що виникло у нашій країні, виявилось у збільшенні кількості навчальної та популярної літератури, присвяченої цій темі (див. роботи В.В.Волкової, Т.І.Лук'янець, В.Л.Музикант, Є.В.Ромат [1, 6, 7, 10], пор. також [2, 3, 9, 11] і праці ряду інших

вітчизняних авторів), з'явилися перекладні видання зазначеної тематики (автори Д.Огієві, Р.Рівз, Ф.Котлер, Г.Картер, Ч.Сендідж та ін.). Однак аналізу особливостей мовних характеристик у цих працях надається порівняно небагато уваги. Якщо й розглядається реклама з погляду специфіки мови, то це, здебільшого, праці на російськомовному матеріалі (див. монографію Т.М.Лівшиць [5]) або ж фрагментарні дослідження окремих аспектів проблеми [4, с. 9]. Наша стаття присвячена виявленню особливостей використання термінологічних одиниць у рекламних текстах.

У мові спостерігається помітна тенденція до збільшення кількості термінів у текстах усіх стилів. Не становлять виняток і рекламні звернення.

Термін позначає професійне поняття і призначений для задоволення специфічних потреб певної професії (наукової, технічної, виробничої, управлінської), проте можна виділити дві галузі функціонування терміноодиниць: власне наукову, фахову та галузь зовнішніх зв'язків науки. Питання про роль терміна в рекламі, з одного боку, є частковим щодо багатоаспектної проблеми інформації про наукові досягнення, а з іншого – торкається проблеми структурного рівня й індивідуального мовлення.

Відомо, що функції реклами зводяться до однієї мети: формування попиту та стимулювання збуту товарів, послуг тощо. У зв'язку з цим реклама виконує ряд завдань: інформування (формування знань про новий товар, подію, фірму і под.); умовляння (послідовне, поступове формування відповідного сприйняття споживачем образу фірми чи окремого її товару, переконування покупця зробити покупку і т.д.); нагадування (утримання в пам'яті споживачів інформації про товар або місце, де його можна придбати, у проміжках між покупками тощо); позиціонування товарів чи фірми; утримування покупців, лояльних до рекламованої марки і створення "власного обличчя" фірми, відмінного від образів конкурентів [10, с. 123].

У практиці реклами можна бачити принаймні два способи введення термінологічних одиниць у текст. До першого з різновидів належать рекламні звернення, у яких термін не пояснюється. Таких рекламних текстів більшість. Примітно, що цим способом вводяться в рекламу терміни, осмислювані аудиторією в загальних рисах, переважно з досить розмитими семантичними межами, термінологічний елемент семантики лишається поза увагою, оскільки цьому не сприяє ні контекст, ні комунікативна настанова читача (слухача, глядача) реклами. Пор., "Лікування дітей і дорослих в Німеччині: унікальні успіхи в онкології, безопераційне знищення пухлини і метастазів мозку

й печінки, лікування поширеного метастазування; новітні досягнення в кардіохірургії і кардіології та при захворюваннях судин, найсучасніші методи лікування захворювань нервової, ендокринної, сечостатевої, травної, кістково-м'язової та інших систем і органів" [Натали. – 2004. – №1]; "INGOBANK. Відповідальність, інновації, зобов'язання" [Бізнес. – 2001. – 5 листопада]; "Не дозволяйте, щоб нестабільність курсів валют впливала на Ваші накопичення" [ТВ плюс. – 2002. – 26 грудня]. Такий спосіб введення терміна в рекламний текст-звернення доцільний у тому випадку, коли термін є загальнозрозумілим, з високою частотністю вживання або в разі призначення реклами вузькому колу фахівців.

Іншу групу становлять рекламні звернення, що містять тлумачення спеціальних термінів, які чи то нагадують дефініції, чи схожі на формування нетермінологічного елемента значення: "Якщо у Вас *парадонтит*, тобто неприємних запах з рота, рухливі зуби, запалення ясен, виділення з них гною, то всього цього можна позбутися, пролікувавшись у нас"; "Медичний центр INTERCONO. *Зaplіднення IN VITRO* (в пробірці). Програми донації ооцитів. Програми ICSI "; "Ми допоможемо Вашій шкірі набути ніжності та краси. *Лазерна епіляція*: безконтактний вплив на шкіру; найефективніший метод видалення небажаного волосся; безболісна процедура; абсолютно безпечно для Вашої шкіри; безкоштовна консультація лікаря. Олександритовий лазер останнього покоління "Arogee 62000" виробництва "Synosure Inc" (США)" [Натали. – 2003. – № 12].

Реклама часто буває тим джерелом, із якого широкий загал дізнається про новий медичний препарат, засіб лікування, косметології, побутовий прилад тощо, тому термін у рекламному тексті повністю реалізує свою номінативну функцію, якщо буде зрозумілий, пояснений (напр., "Сильний біль у горлі? Зверніться по допомогу до Стрепсілс Плюс, сучасних ліків від сильного болю в горлі. Висока ефективність Стрепсілс Плюс обумовлена комбінацією анестетика, лідокаїну, який швидко полегшить біль у горлі, та двох антибактеріальних компонентів, які ефективно борються з інфекцією. *Strepsils Plus*. Якщо у горлі пекло" [Натали. – 2003. – № 1]. Незважаючи на зростання освітнього рівня наших співвітчизників та інтелектуалізацію суспільства, адресат реклами має бути психологічно підготовлений до сприйняття такої інформації.

Для формування ефективної комунікації рекламісти повинні з самого початку чітко уявляти мету, правильно визначити аудиторію та передбачити можливу реакцію на рекламу.

Рекламний текст на лексичному рівні включає в себе в першу чергу назви тих предметів, процесів, що рекламуються, їх властивостей,

якостей тощо. Термінологічні номінації (а вони зустрічаються переважно серед назв предмету реклами), таким чином, стають "головними" словами в рекламному зверненні.

Мета рекламного впливу спонукає творців реклами уникати слів із негативною семантикою, як от: *невигідно, втрати, збитки, дорого, завтра* і под., аби уникнути настороженого, недовірливого сприйняття з боку адресата звернення. І, навпаки, номінації з позитивним асоціативним рядом (*вигідно, дешево, добробут, сьогодні, насолода* тощо) збільшують силу впливу на споживача. Випадки ж поєднання в тексті реклами малозрозумілих термінів зі словами, що мають негативний "підтекст", можуть звести нанівець наміри рекламодавця.

У сучасній рекламі сформувався також шар так званих "ключових" слів, які вживаються найчастіше, становлять собою складники незвичайних (реklamних) словосполучень. Мета вживання подібної лексики – наголосити на перевагах рекламованого товару, послуг тощо. У такій функції фігурують і терміни. Пор., економічний термін *ціна* в ряді рекламних словосполучень: *смішні ціни, низькі ціни, найнижчі ціни, помірні ціни, спеціальні ціни* та ін. Ці та інші словосполучення з означуванним іменником *ціна* підкреслюють низьку вартість предмета реклами.

Як і класичні художній та публіцистичний тексти, рекламні звернення, крім власне номінативної (пізнавально-інформативної) функції, створюють умови для використання термінів у переносно-метафоричному й алегорично-асоціативному планах. У природньому науковому контексті термін як виразник наукового поняття підкоряється вимогам точності, семантичної окресленості, функціонує в тексті в одному значенні, навіть якщо є полісемічним тощо. Потрапляючи поза термінологічний контекст, терміноодиниця виходить за межі термінологічної системи і в поняттєвому, і в знаковому розумінні (прикладом цього може служити реклама фільтрів Instapure: "Людина на 70% складається з води. Фільтруєш?", де *фільтрувати* вживається не в звичайному для слова значенні "використовувати фільтр", а в розумінні "міркувати". Отже, можна говорити не так про реалізацію одного зі значень нетермінологічного характеру в семантичній структурі слова, як про набуття словом контекстуального значення. Такі зміщення мовних зв'язків виявляють переважно іншомовні за природою терміни.

У рекламних текстах зустрічаються й інші засоби актуалізації лексики: каламбури, усі види тропів (наприклад, метафора, уособлення, гіпербола), використання неологізмів (у тому числі авторських, пор., "снікерсуй"), зіставлення антонімів, повтори. Таких виділень на

лексичному рівні інколи зазнають і терміни, що говорить про їх цілковиту адаптацію в чужорідному за стилем тексті ("Multitabs. Розумні вітаміни" [Натали. – 2003. – № 4]; "Купівля-продаж. Оренда. Нежитловий фонд. Безкоштовні консультації. Квартури в кредит" [Прем'єр дайджест. – 2004. – № 5] та ін.).

Не останню роль у формуванні рекламного повідомлення відіграє національний менталітет, тобто притаманний певному народові спосіб бачення, сприйняття й відображення світу. Система елементів національного менталітету (мова, історія, мораль, міфотворчість, релігія, культура тощо) виробляється протягом усієї історії існування нації. Навіть коротке рекламне звернення може активізувати підсвідомість, змусить актуалізувати попередній досвід, тому формування послань з урахуванням характеристик національного менталітету є передумовою ефективної рекламної комунікації.

Отже, термінологічні одиниці в рекламних текстах відбивають ситуацію спілкування, їх вживання зумовлене функціональною доцільністю та контекстом. Вивчення особливостей використання термінів у рекламних зверненнях дозволить виявити лінгвістичні й позамовні чинники та тенденції цього явища, що є передумовою вироблення практичних рекомендацій авторам рекламної продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова В.В. Дизайн реклами: Учеб. пособие. – М.: Книжный дом "Университет", 1999. – 144 с.
2. Дайновский Ю.А. 505 приемов бизнеса: маркетинг, менеджмент, реклама, торговля, производство, налоги, стимулирование труда. – К.: А.С.К., 1998. – 272 с.
3. Коган А.Р., Шапошникова Н.Н. Реклама в малом бизнесе. – Харьков: ИМП "Рубикон", РИП "Оригинал", 1994. – 80 с.
4. Лесняк О. Психологические и языковые аспекты рекламы// Персонал. – 2001. – № 9. – С. 56-59.
5. Лившиц Т.Н. Реклама в прагмалингвистическом аспекте. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 1999. – 212 с.
6. Лук'янець Т.І. Рекламний менеджмент: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1998. – 276 с.
7. Музыкант В.Л. Теория и практика современной рекламы. – М.: Евразийский регион, 1998. – 400 с.
8. Непийвода Н.Ф. Мовні ігри та гумор у рекламному тексті// Укр. мова та література. – 2001. – 12 березня. – С. 9-11.

9. Реклама в бизнесе: Учеб. пособие / Сост. Т.К.Серёгина, Л.М.Титкова / Под. общ. ред. Л.П.Дашкова. – М.: ИВЦ “Маркетинг”, 1996. – 212 с.
10. Ромат Е.В. Реклама: Учебник для студ. специальности “Маркетинг”. – К., Харьков: НВФ “Студцентр”, 2000. – 480 с.
11. Учёнова В.В., Старых Н.В. История рекламы. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 304 с.
12. Чубко О. Правове регулювання реклами// Зеркало реклами. – 2002. – № 1. – С. 48-51.

Рассматриваются отдельные аспекты функционирования терминоединиц в текстах рекламных обращений как средства системы маркетинговых коммуникаций. Автором прослеживается связь между коммуникативными установками рекламы и подбором языковых единиц для ее оформления, анализируются способы введения терминов в рекламный текст.

Маторина Н.М.
(г. Славянск)

К ВОПРОСУ О СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ГНЕЗДЕ В ПАРАДИГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ (на материале СГ *делать*)

В лингвистической литературе справедливо отмечается, что, несмотря на интенсивность изучения в последние годы словообразования и на некоторые успехи в решении ряда теоретических и практических вопросов, связанных с описанием и квалификацией конкретных материалов, в целом проблемы дериватологии требуют дальнейшей разработки.

Одним из недостаточно изученных вопросов в области дериватологии является вопрос об исследовании формирования, развития и функционирования словообразовательных гнезд как комплексных единиц словообразовательной системы языка. К сожалению, несмотря на важную роль, которую играют словообразовательные гнезда в системной организации словообразования, исследования **конкретных** словообразовательных гнезд, без которых историческая и описательная дериватология вряд ли может успешно развиваться, едва только начинается.

В этой связи следует назвать лингвистические изыскания Н.Ю. Авиной, Т.Л. Берковича, М.П. Белоуса, Л.П. Бирюковой,

Л.П. Борисовой, Е.И. Державиной, Н.С. Дмитриевой, Л.М. Новиковой, Н.А. Павленко, Л.А. Рыжковой, Е.В. Ситниковой, Л.А. Телегина, А.Н. Тихонова, Г.Я. Томилиной и др.

Таким образом очень важно, чтобы словообразовательное гнездо как одна из форм организации словообразовательного материала русского языка стало предметом разноаспектного описания в лингвистических исследованиях по словообразованию.

Словообразовательное гнездо (СГ) характеризуется следующими основными признаками:

- 1) СГ – это **совокупность** слов, минимальное гнездо может состоять из двух слов; одиночные слова к гнездам не относятся;
- 2) СГ составляют однокоренные слова, характеризующиеся **живыми** смысловыми связями в языке;
- 3) объединение слов в СГ носит **иерархически упорядоченный характер**.

Словообразовательные гнезда правомерно исследуются в синтагматическом (гнездо как совокупность словообразовательных цепочек) и парадигматическом (гнездо как совокупность словообразовательных парадигм) аспектах, поскольку полное структурно-семантическое описание словообразовательного гнезда невозможно без изучения таких его элементов, как словообразовательная цепочка и словообразовательная парадигма.

В данной статье предлагается анализ парадигматического устройства¹ современного словообразовательного гнезда с вершиной *делать* (выбор отглагольного гнезда обусловлен фактом значительного влияния его механизмов на деривационную систему русского языка: словообразовательные гнезда, образуемые глаголами, максимально велики количественно и наиболее разнообразны по деривационной семантике производных по сравнению с гнездами других частей речи).

Словообразовательная парадигма (СП) – одна из форм проявления деривационных отношений. Термин появился еще в начале 60-х годов XX в., теоретическое и практическое изучение СП началось в 70-е годы XX в. В настоящее время наличие парадигматических отношений в словообразовательной системе языка представляется очевидным и признается большинством исследователей, но сам термин **словообразовательная парадигма** определяется по-разному. Ряд исследователей (Манучарян Р.С., Кубрякова Е.С., Соболева П.А., Яценецкая М.Н. и др.) рассматривают СП в отвлечении от

¹ Парадигматическое устройство словообразовательных гнезд исследовали Н.Е. Грушко [4], Е.А. Земская [5], Н.А. Латов [6], А.Г. Лыков [7], Т.С. Морозова [10], Е.В. Ситникова [11], Т.В. Чиканцева [13] и др.

словообразовательного гнезда, т.е. независимо от семантики конкретного производящего. Другие ученые (Тихонов А.Н., Морозова Т.С., Земская Е.А., Яруллина Т.С. и др.) понимают под словообразовательной парадигмой набор производных, имеющих одну и ту же производящую основу и находящихся на одной ступени словообразования. В статье принято последнее, более распространенное определение словообразовательной парадигмы.

В основу современного гнезда с вершиной *делать* положено соответствующее гнездо из «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н. Тихонова [12], состоящее из 341 производного (вместе с вершиной). Дополнительно введены слова, полученные в результате сплошной выборки из современных толковых и других лингвистических словарей русского языка, периодической печати, телевизионных программ, рекламы, живой разговорной речи, из различных научных статей, диссертаций, монографий последних лет, словарей новых слов и др.

В процессе работы была составлена картотека, содержащая почти 900 карточек, состоящая из слов, структурно и семантически связанных с глаголом *делать*.

Таким образом, словообразовательное макрогнездо, составленное автором, объединило 895 дериватов (без исходного слова), т.е. превысило объем СГ А.Н.Тихонова в 2,6 раза (приведем примеры дериватов, не представленных в словаре А.Н. Тихонова: *работнеделание, киноделец, порноделец, теледелец, узкоделаяческий, киноделяга, делово, псевдоделовой, джентельменски-деловой, документально-деловой, суховато-деловой, деловито-серьезный, деловар* и мн. др.).

Производящая база современного СГ *делать* – 224 деривата, т.е. в роли производящих в гнезде выступают 25% производных. Соответственно гнездо включает 224 словообразовательные парадигмы: 107 субстантивных СП, 44 адъективных СП, 59 глагольных СП, 12 ричастных СП и 2 наречных СП (в зависимости от принадлежности исходного слова парадигмы к той или иной части речи).

Парадигмы имеют следующие характеристики:

1. Субстантивные СП. Из 478 существительных гнезда в роли производящих выступают 107 существительных (22%): на I словообразовательной ступени из 104 С¹ в роли производящих выступают 26 С (25%), на II – из 214 С производящими являются 56 С (26%), на III – из 116 С словообразовательную активность проявляют

¹ В статье приняты следующие условные сокращения: С – имя существительное, П – имя прилагательное, Г – глагол, Н – наречие.

19 (16,4%) и на IV – из 36 С словообразовательно активны 6 С (16,7%). От имен существительных в гнезде образуются оценочные существительные (20 производных), имена лиц (69), другие существительные (26), прилагательные (71), наречия (5), приставочно-суффиксальные именные образования (34), глаголы (17) и сложные слова (93). В целом в гнезде представлено 335 десубстантивов. По объему субстантивные парадигмы объединяются в следующие группы: а) одночленные – 62 СП (2 открытые – 60 закрытых – 0 смешанных); б) вухчленные – 16 СП (0 – 15 – 1); в) трехчленные – 12 СП (0 – 8 – 4); г) четырехчленные – 5 СП (0 – 3 – 2); д) пятичленные – 4 СП (0 – 1 – 3); е) шестичленные – 2 СП (0 – 0 – 2); ж) семичленная – 1 СП (смешанная); з) восьмичленные – 2 СП (0 – 1 – 1); и) 1 СП содержит 13 членов (смешанная); к) 1 СП содержит 16 членов (закрытая); л) 1 СП содержит 101 член – самая развитая парадигма существительного *дело* (смешанная). Всего в гнезде 2 открытые СП, 89 закрытых СП и 16 смешанных. Среди парадигм преобладают гомогенные парадигмы (84 СП): 59 СП с субстантивным блоком, 21 СП с адъективным блоком, 2 СП с глагольным блоком и 2 СП с наречным блоком. Гетерогенных парадигм в СГ 23: 16 СП с субстантивно-адъективным блоком, 4 СП с субстантивно-адъективно-глагольным блоком, 1 СП включает адъективно-глагольный блок, 1 СП – субстантивно-глагольный блок. Парадигма существительного *дело* является четырехблочной, в ней представлены производные всех основных частей речи – существительные, прилагательные, глаголы и наречия;

2. Адъективные СП. Из 221 прилагательного СГ в роли производящих выступают 44 (19, 9%): на I ступени из 24 П производящими являются 6 П (17, 6%), на II – из 60 П в роли производящих выступают 17 П (28, 3%), на III – из 103 П словообразовательным потенциалом обладают 21 П (20, 4%), на IV ступени имена прилагательные словообразовательной активности не проявляют. От имен прилагательных в гнезде образуются субстантивированные прилагательные (4 деривата), формы оценки прилагательных (2), бесприставочное прилагательное (1), наречия (18), существительные (35), приставочные прилагательные (15), глаголы (2) и сложные слова (50). Всего в СГ представлено 127 деадъективов. По объему адъективные парадигмы объединяются в следующие группы: а) одночленные – 23 СП (5 – 18 – 0); б) двухчленные – 8 СП (1 – 7 – 0); в) трехчленные – 3 СП (0 – 3 – 0); г) четырехчленные – 5 СП (0 – 1 – 4); д) пятичленная – 1 СП (закрытая); е) 1 СП включает 13 членов (смешанная); ж) 1 СП включает 11 членов (закрытая); з) 1 СП включает 14 членов (смешанная); и) 1 СП включает 16 членов (закрытая). Таким

образом, среди адъективных парадигм представлены 6 открытых СП, 32 закрытых СП и 6 смешанных СП. 29 СП из 44 парадигм являются гомогенными: 12 СП включают адъективный блок, 11 СП – субстантивный и 6 СП – наречный. 15 адъективных парадигм являются гетерогенными: 5 СП с субстантивно-адъективно-наречным блоком, 3 СП с субстантивно-наречным блоком, 4 СП с субстантивно-адъективным блоком, 1 СП с адъективно-наречным блоком. 1 СП является четырехблочной – парадигма прилагательного *деловой*;

3. Глагольные СП. В роли производящих выступают 59 глаголов из 157: на I ступени – 24 из 35, на II – 33 из 67, на IV – 1 из 4 (не проявляют словообразовательной активности глаголы III словообразовательной ступени; в число производящих глаголов входит также исходное слово гнезда). От глаголов в гнезде образуются возвратные глаголы с *-ся* (37 производных), глаголы несовершенного вида (38), имена действия (69), имена лиц (40), другие существительные (11), причастия (12), прилагательные (15), приставочные, приставочно-постфиксальные и приставочно-суффиксальные образования (61), сложные слова (127). Гнездо включает, таким образом, 410 девербативов. По объему глагольные СП объединяются в следующие группы: а) одночленные – 11 СП (1 – 10 – 0); б) двухчленные – 12 СП (0 – 10 – 2); в) трехчленные – 12 СП (0 – 8 – 4); г) четырехчленные – 5 СП (0 – 2 – 3); д) пятичленная – 1 СП (смешанная); е) шестичленная – 1 СП (смешанная); ж) семичленные – 2 СП (0 – 0 – 2); з) восьмичленные – 10 СП (0 – 0 – 10); и) девятичленные – 2 СП (0 – 0 – 2); к) 1 СП включает 10 членов (смешанная); л) 1 СП включает 12 членов (закрытая); м) самая развитая парадигма в гнезде – СП исходного глагола *делать* – включает 174 члена (смешанная). Преобладают в СГ гетерогенные парадигмы – 38 СП: 27 СП с субстантивно-глагольным блоком и 11 СП с субстантивно-адъективно-глагольным блоком. 21 СП – гомогенные парадигмы: 18 СП с глагольным блоком и 3 СП с субстантивным блоком. Гнездо содержит 1 открытую глагольную СП, 31 закрытую СП и 27 смешанных СП;

4. Причастные СП. Все 12 причастий гнезда проявляют словообразовательную активность. От причастий образуются субстантивированное причастие (1 производное), наречия (2 производных), существительные (4), приставочные образования (7), сложные слова (7), всего 21 производное. По объему причастные СП объединяются в 4 группы: а) одночленные – 8 СП (4 – 4 – 0); б) двухчленная – 1 СП (закрытая); в) трехчленные – 2 СП (смешанные); г) пятичленная – 1 СП (сметанная). В целом в СГ представлено 4 открытых, 5 закрытых и 3 смешанных СП. 9 из 12 парадигм являются

гомогенными: 6 СП с адъективным блоком и 3 СП с субстантивным блоком. 1 СП содержит субстантивно-адъективный блок, 1 СП – адъективно-наречный и 1 СП – субстантивно-адъективно-наречный;

5. **Наречные СП.** Словообразовательную активность проявляют 2 наречия из 27. Наречные парадигмы являются одночленными, закрытыми, гомогенными (с наречным блоком).

Современное СГ *делать* включает 13 открытых, 159 закрытых и 52 смешанных СП. Преобладают парадигмы закрытого типа, словообразовательный процесс в которых замыкается. Среди парадигм гнезда представлено 106 одночленных СП, 37 двухчленных, 29 трехчленных, 15 четырехчленных, 7 пятичленных, 3 шестичленных, 3 семичленных, 12 восьмичленных, 2 девятичленных. Одна СП содержит 10 членов, 9 СП содержат более 10 членов (1 СП – 11 членов, 1 СП – 12 членов, 2 СП – 13 членов, 1 СП – 14 членов, 2 СП – 16 членов, 1 СП – 101 член, 1 СП – 174 члена). В парадигмах представлены 11 частеречных блоков из 15 возможных. В гомогенных СП преобладают субстантивные блоки (76 СП) и адъективные блоки (39 СП). Уступают им в количественном отношении глагольные (20 СП) и наречные (10 СП) блоки. В гетерогенных СП преобладают субстантивно-глагольные (29 СП), субстантивно-адъективные (21 СП) и субстантивно-адъективно-глагольные (15 СП) блоки. Остальные разновидности частеречных блоков гетерогенных СП представлены немногочисленными парадигмами: СПН – 6 СП, СН – 3 СП, ПН – 2 СП, СПНГ – 2 СП, ПГ – 1 СП.

Современное гнездо *делать* имеет открытую структуру, образование новых производных не прекращается.

Таким образом, развитие СГ *делать* в современном русском языке осуществляется, главным образом, за счет увеличения его ширины (прежде всего за счет регулярного пополнения сложными образованиями на всех шагах деривации), а также за счет увеличения словообразовательной активности производных II-IV словообразовательных ступеней.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альтман И.В. Особенности отглагольных гнезд в русском языке // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 245-257.

2. Волоцкая З.М. О разных аспектах изучения словообразовательного гнезда // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 96-98.

3. Гинзбург Е.Л. Проблемы теории словообразовательного гнезда // Словообразование и фразообразование. – М., 1979. – С. 27-29.

4. Грушко Н.Е. Деривационный потенциал глагола и его словообразовательная парадигма // Вопросы словообразования в индоевропейских языках: Форма и значение. – Томск, 1985. – С. 56-69.

5. Земская Е.А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1981. – С. 69-77.

6. Латов Н.А. Структура адъективного блока словообразовательных парадигм непроизводных глаголов, обозначающих деятельность // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С. 265-269.

7. Лыков А.Г. Разграничение словообразовательного гнезда и словообразовательной парадигмы // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 34-38.

8. Маторіна Н.М. Еволюція словотвірних гнізд з вершинами *делать* і *деять* в російській мові XI-XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 22 с.

9. Маторина Н.М. Эволюция словообразовательного гнезда с вершинным словом *дѣлати* // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. 1. – Донецк, 1994. – С. 22-27.

10. Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм глагола и ступенчатый характер русского словообразования // Проблемы структурной лингвистики. 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 162-174.

11. Ситникова Е.В. Словообразовательное гнездо с вершиной *есть* в парадигматическом аспекте // Вісник Донецького університету, сер. Б.: Гуманітарні науки, вип. 2. – 2003. – С. 26-32.

12. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – М.: Русский язык, 1985. – Т. 1. – 855 с.; Т. 2. – 886 с.

13. Чиканцева Т.В. Словообразовательные парадигмы непроизводных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1984. – 22 с.

У статті описано конкретні словотвірні парадигми сучасного словотвірного гнізда з вершиною *делать*, що є ілюстрацією словотвірного потенціалу вихідного слова гнізда.

Ольшанский О.Е.
(г. Славянск)

КАЛЬКИ С ИЗМЕНЕННОЙ МОРФЕМНОЙ СТРУКТУРОЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В имеющихся работах о лексических кальках в русском языке отражена история вопроса, рассмотрены некоторые теоретические проблемы калькирования, в частности вопрос о разграничении иноязычных слов и слов-слепков по иноязычной модели, определены разновидности калек, частично рассмотрены кальки различных источников [1]. Однако и в настоящее время точно не определен объем русских семантических калек, обстоятельно не изучены русские кальки различных периодов, не исследован вопрос о влиянии калькированных слов на словообразовательную систему русского литературного языка. Остается недостаточно изученным в этой большой и трудной проблеме вопрос об исторических изменениях морфемного строения лексических калек в русском литературном языке [2].

В данной статье рассматриваются некоторые особенности опрошения первоначального морфемного строения словообразовательных и семантических калек различных периодов развития русского языка.

Общепринятым является деление калек на лексические и фразеологические. В составе лексических калек исследователи выделяют две группы: кальки словообразовательные (*общество, предмет, восток* и др.) и кальки семантические (*влияние, надеж, утка* «ложное сообщение» и др.). К фразеологическим относят сочетания *синий чулок, детский сад, свобода мыслей* и др. Слова типа *телевидение, гуманность*, частично сохраняющие, частично переводящие иноязычную модель, ученые относят к так называемым полукалкам. Таких слов-полукалек в русском литературном языке сравнительно мало.

Русские лексические кальки неоднородны как по времени образования, так и по иноязычному материалу, который был использован для их оформления. Наиболее древними по образованию являются кальки общеславянской и древнерусской эпох. В русский литературный язык вошло сравнительно большое количество калек из старославянского языка. Исходным материалом для лексических калек в русском языке выступают слова из греческого, латинского, французского и немецкого языков.

Калькированные слова, получив «права гражданства в языке» [3, со временем могут изменить свое первоначальное морфемное строение,

в частности подвергнуться процессу опрощения, что можно наблюдать на материале словообразовательных и семантических калек в русском языке.

Словообразовательные кальки, в отличие от иноязычных слов, которые заимствуются в виде целых номинативных единиц, берут у чужого слова-модели только его содержание. Такое освоение иноязычных слов «с морфологической субституцией, т.е. с заменой иноязычных морфем русскими» [4], началось в русском литературном языке очень давно. К лексическим калькам общеславянской эпохи этимологи относят слова типа *воевода*, *витязь* и др.; к старорусским калькам – *правописание*, *денищик* и др. В русском литературном языке имеется большое количество словообразовательных калек из старославянского языка (*восток*, *бездна*, *маслина*, *величие*, *изречение*, *мнение*, *общество*, *наперсник*, *торжество*, *вдохновение*, *лицемер*, *сословие*, *совесть*, *собор* и др.).

Этимологическое и синхронное морфемное строение многих старославянских словообразовательных калек не совпадает. Опрощение простых слов и композитов иноязычного происхождения, как и калькированных слов, признается не всеми исследователями. На наш взгляд, явление интеграции морфем распространяется и на эти пласты лексических калек в строе русского языка.

Нечленимую основу в результате опрощения имеют старославянские кальки: *тождество*, *торжество*, *совет*, *совесть*, *естество*, *собор*, *наперсник* и др. Пережили опрощение и старославянские кальки-композиты типа *виноград* [5].

Однако многие словообразовательные кальки старославянского происхождения сохранили первоначальное морфемное строение: *мужеств-о*; *без-дн-а*; *мал-о-верю* и др.

Во второй половине XVIII столетия сокращение лексических заимствований восполняется лексическим калькированием.

К этому периоду исследователи относят такие словообразовательные кальки французских, латинских и других моделей, как *предрассудок* (французское *préjugé*), *впечатление* (французское *impression*), *насекомое* (латинское *insectum*) и др.

В составе неологизмов XVIII столетия пережили опрощение кальки типа *предмет*, *водород*, *насекомое*, *обстоятельство* и др. Кальки типа *впечатление* отразили явление не опрощения, а переразложения. Многие кальки XVIII века сохранили исконный морфемный состав: *предрассудок* (пред-рас-суд-окØ), *белешвейка* (бел-о-швей-к-а), *дневник* (дн-евн-икØ) и др.

Количество случаев калькирования в XIX столетии значительно сокращается. К этому периоду относят словообразовательные кальки *землеведение, мировоззрение, развитие, определение* и др.

Одни из них сохранили первоначальный морфемный состав (земл-е-вед-ени-е, не-забуд-к-а, мир-о-воз-зр-ени-е), другие пережили переразложение основы (*образование* «обучение» – образова-ни-е – соединение морфем на границе корня и суффикса; *развитие* – разви-ти-е – соединение морфем на границе приставки и корня. Словообразовательные кальки XIX века, отраженные в этимологических словарях, процесса опрощения не пережили.

В лексическом запасе русского литературного языка имеются кальки, созданные в строе других языков. Среди них многочисленные старославянизмы – *маслина, мнение, общество, вдохновение, собор, сословие* и др.

Отличительная особенность этих калек – точность замены греческой модели.

Этимологическая и синхронная морфемная структура указанных калек не совпадает. В этом отношении обращают на себя внимание прежде всего слова с опрощенной основой (*торжество, тождество, совет, собор, пророк, естество* и др.).

Собор заимствовано из старославянского языка, в котором является словообразовательной калькой греческого *synagōgē*). Интеграция морфем основы (на границе префикса и корня) – семантического происхождения. Ср. опрощенное слово *собор* с исторически однокоренными словами, в котором корневые варианты (алломорфы) вычлениются: *соборØ, собор-н-ый, со-бр-а-ни-е, вы-борØ, вы-бир-а-ть, от-борØ* и др. Неоднородна морфемная структура калек и из других языков. Немотивированную основу в результате опрощения имеют кальки типа *апельсин, легавый*, связанный корень вычленился в калках типа *подданный* (поддан-н-ый), первоначальный состав сохранился в калке *золототысячник*.

Слово *апельсин* заимствовано в Петровскую эпоху из голландского языка, в котором – словообразовательная калька французского *potte de Chine* (*potte* «яблоко» передается в голландском языке словом *appel, Chine* «Китай»- *Sien*). Этимологическое сложение *апельсин* в русском и других восточнославянских языках является простым немотивированным и опрощенным словом.

Анализ словообразовательных калек в русском языке позволяет сделать такие выводы:

1. Калькирование обогатило русский язык не только новыми структурными группами, но и новыми корнями, возникшими в результате интеграции морфем (*совесть, собор, виноград* и др.).

2. На базе опрощенных словообразовательных калек в русском языке возникли новые ряды родственных однокоренных слов (*торжество – торжественный – торжественность; восток – восточный* и др.).

3. Изменение морфемной структуры словообразовательных калек не зависит от времени их возникновения.

При семантическом калькировании иноязычным является только лексическое значение чужой модели, однако структура и внешний облик слова остаются исконными; в этом случае происходит только процесс расширения семантики уже имеющегося в русском языке слова.

К семантическим калькам можно отнести слова: *глагол* (грамматический термин), *утка* “ложное сообщение”, *род* (грамматический термин), *вкус* “чувство изящного”, *среда* (окружающая, социальная), *правый* “консервативный”, *левый* “революционный”, “радикальный”, *звездика*, *влияние*, *трогательный*, *плоский*, *пошлый*, *живой* “подвижный”, “энергичный” и др.

Благодаря семантическому калькированию русский язык обогатился терминами типа *кислота, надеж, род, глагол, явление, опыт* и др.

Семантические кальки типа *влияние, надеж, вкус, трогательный* и др. в отличие от словообразовательных калек *общество, насекомое, бездна* и др. возникли на базе исконных русских слов вследствие появления в них (под влиянием иноязычного слова) переносного или дополнительного значения.

В смысловых кальках, как и в словообразовательных, в ряде случаев наблюдается изменение первоначального морфемного строения. Несомненно, первоначальным, неизменным остается морфемное строение семантических калек типа *черта, род, гвоздь* (программы), *левый, правый* и подобн., так как новое значение получили слова с непроизводной, нечленимой основой. Но в ряде случаев остается неизменной первоначальная морфемная структура слов с членимой основой: *человечный* (чело-веч-н-ый), *трогательный* (трог-а-тельн-ый), *утонченный* (у-тонч-енн-ый) и др.

Смысловым калькам, сохраняющим этимологическую морфемную структуру, можно противопоставить слова-слепки типа *надеж*, пережившие явление опрощения, и кальки типа *развитие*, пережившие явление переразложения.

Имя существительное *утка* “ложное сообщение” возникло в русском литературном языке как семантическая калька фр. *canard* “утка” (ср. выражение *donnerdes canards* “пустить утку”) – на базе собственно русского слова *утка* “птица”. В древнерусских памятниках встречается параллельная общеславянская форма *утица*.

Слово *утка* “птица” было образовано в русском языке посредством суффикса *-ька* (совр. *-ка*) от *уть* “утка”, имеющего соответствия в некоторых индоевропейских языках. В современном русском языке слово *утка* “птица” несмотря на исчезновение производящего слова, сохраняет членимость основы (ут-к-а). Ср. с *утиный* (ут-ин-ый), *утята* (ут-ят-а), *утенок* (ут-енок \emptyset). Древний корень *уть-* стал связанным и выступает только в сочетании с суффиксами *-ин-*, *-енок-*, *-ят-*.

Семантическая калька *утка* пережила явление интеграции морфем (опрошение), в результате чего имеет непроемную (нечленимую) основу: утк-а.

К.Флекенштейн считает, что русское слово *утка* “птица” и семантическая калька *утка* “ложное сообщение” “с самого начала стали функционировать в русском языке как омонимы” [6]. Однако с этим трудно согласиться.

Семантические кальки могут оформляться как омонимы, но только в результате распада полисемичного слова. Процесс образования омонимов при семантическом калькировании ничем не отличается от аналогичного процесса в словах иных словообразовательных групп (например, в словах типа *завод*).

Возникновение омонимов на базе многозначного слова, быстрота этого языкового процесса зависит от ряда причин. Важным фактором при оформлении таких омонимов является резкое смысловое различие, а также сфера и частота употребления слов с прямыми и дополнительными или переносными значениями. Однако омонимия не может возникнуть, как утверждает К.Флекенштейн, “с самого начала”, с момента появления семантической кальки, так как это противоречит самой природе смыслового слежка, созданного на базе слова, которое функционирует в языке. Следует отметить, что период жизни семантической кальки в гнезде многозначного слова может быть сравнительно непродолжительным. Это относится, несомненно, к семантической кальке *утка*. Таким образом, быстрый распад многозначного русского слова, оформление в языке слов-омонимов с ярко выраженной семантической структурой, смысловой и словообразовательный “отход” нового слова-кальки и определили изменение его морфемного состава – слияние суффикса с корнем (ут-к-а > утк-а).

В трудах ученых Казанской лингвистической школы, в работах по общему и русскому языкознанию [7] отмечается явление опрощения в существительном **вкус**. Однако это существительное в своем прямом значении “свойство пищи, возникающее при еде” и в функции семантической кальки “чувство изящного” процесса опрощения не пережило.

Слово **вкус** заимствовано из старославянского языка. Слияние приставки *в-* с корнем *-кус-* произошло не в отглагольном существительном, как утверждают ученые Казанской школы и авторы ряда пособий, а в производящей глагольной основе в результате переразложения (*в-кус-и-ти* > *вкус-и-ти*). Следовательно, калька **вкус** (с французского *goût*), появившаяся в конце 18 века, в отличие от калек типа **утка**, была образована на базе слова с нечленимой основой.

Аналогичное слияние префикса с корнем в базовой глагольной основе прослеживается при анализе деривационных и семантико-структурных особенностей *некалькированного* слова **ужас**.

Общеславянское слово **ужас** было образовано безаффиксным способом от глагола **ужасити** “устрашать”, производного с префиксом *у-* со значением усиления от **жасити** “устрашать”. Слияние префикса *у-* с корневой морфемой произошло в производящей глагольной основе **ужасити**.

От ряда семантических калек были созданы родственные однокоренные слова **вкус** – *безвкусица*, *левый* – *левизна*, *влияние* – *влиять* – *влиятельный*; *надеж* – *надежный* и др.

Анализ семантических калек в русском языке позволяет сделать такие выводы:

1. Семантические кальки, как и словообразовательные, в ряде случаев переживают изменение морфемного строения (*надеж*, *утка* и др.).

2. Семантическая калька **вкус** процесса опрощения не пережила. Слияние приставки с корнем произошло в базовой глагольной основе (*въкусити*).

3. Оформлению семантической кальки в самостоятельную лексему-омоним обязательно предшествует жизнь такого смыслового слепка в составе возникшего полисемичного слова. Образование омонимов обусловлено распадом оформившегося в языке многозначного слова.

4. Явление опрощения, как и переразложения, наблюдается в семантических кальках меньше, чем в словообразовательных калькированных словах.

5. Изучение типов исторических изменений морфемного строения семантических и словообразовательных калек имеет теоретическое и практическое значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. См.: Шанский Н.М. Лексические и фразеологические кальки в русском языке // РЯШ, 1955. – № 3; Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования // Вестник АН Казахской ССР, 1959. – № 5; Ефремов Л.П. Лексическое и фразеологическое калькирование // Труды Самаркандского ун-та. Новая серия, вып. 106, «Вопросы фразеологии», 1961. – С.117-124; Флекенштейн К. О некоторых теоретических проблемах калькирования // ЭИРЯ. – Вып. 5. – М., 1966. – С.148-171 и др.

2. См.: Ольшанский О.Е. Заметки о лексических кальках с опрощенной морфологической структурой в современном русском литературном языке // Этимологические исследования по русскому языку. – Вып. 8. – М., 1976. – С.116-128; Процесс освоения калькированных слов в русском языке // Язык и общество. Выпуск 3. – Саратов, 1974. – С.154-162; Опрощение основ имен существительных в русском языке. – Славянск, 1993. – С.163-175; Словообразовательные кальки с измененной морфемной структурой в русском языке // Вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в школе и вузе. – Славянск, 1996. – С.30-32; Опрощение лексических калек в русском языке // Очерки по историческому словообразованию. Учебное пособие. – Вып. 2. – Славянск, 2003.

3. Ефремов Л.П. Лексическое и фразеологическое калькирование // Труды Самаркандского ун-та. Новая серия. – Вып. 106. «Вопросы фразеологии», 1961. – С.118.

4. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – С.59.

5. См.: Ольшанский О.Е. Опрощение основ имен существительных в русском языке. – Славянск, 1993. – С. 168-169.

6. См.: Флекенштейн К. О некоторых теоретических проблемах калькирования // Этимологические исследования по русскому языку. – Вып. 5. МГУ, 1966. – С.155.

7. См., например: Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики, изд. 5. – М., 1935. – С.99; Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1965. – С. 235-236.

Автором розглянуто кальки із зміненою морфемною структурою в російській мові, відзначено, що етимологічна і синхронна морфемна структура таких калек не збігається.

*Овчаренко В.М.
(м. Слов'янськ)*

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

У сучасній науці про мову все більшої популярності набуває одна з її галузей „Комп'ютерна лінгвістика”. Невелика кількість спеціальної наукової літератури (навчальні посібники, словники-довідники, збірники праць та ін.) свідчить про те, що в Україні ця дисципліна потребує не тільки наукового розвитку, а й широкої популяризації, що і є метою статті. Мета статті передбачає розв'язання таких завдань, як: 1) висвітлити передісторію виникнення математичної (структурної), а згодом і комп'ютерної лінгвістики; 2) показати основні сучасні досягнення комп'ютерної лінгвістики в Україні; 3) оглянути сучасний стан „Комп'ютерної лінгвістики” як спеціальної навчальної дисципліни у деяких вищих навчальних закладах України; 4) розкрити перспективи застосування методів комп'ютерної лінгвістики у дослідженні мов.

У сучасному мовознавстві існує небагато праць, які висвітлюють ті чи інші аспекти комп'ютерної лінгвістики. У навчальному посібнику „Вступ до комп'ютерної лінгвістики” Є.А.Карпіловська дає таке визначення: „комп'ютерна лінгвістика (computational linguistics) – це широка царина використання комп'ютерних інструментів – програм, комп'ютерних технологій організації та оброблення даних – для моделювання функціонування мови в тих чи інших умовах, ситуаціях, проблемних галузях, а також сфера застосування комп'ютерних моделей мови не лише в лінгвістиці, а й у суміжних з нею дисциплінах”[4, с. 7].

Загальновідомо, що у першій половині ХІХ ст. зароджується та стверджується порівняльно-історичний метод мовознавства. Початок 50-х рр. ХІХ ст. характеризувався звільненням від ідей та ілюзій романтизму, посиленням ступеня науковості дослідницького методу, гіпотетичними спробами реконструювати індоєвропейську прамову, відмовленням від логіцистичного підходу, який припускав орієнтацію на незмінну й універсальну структуру мови і не давав пояснення її історичної змінності та розмаїтості форм [1, с. 12-22]. Мовознавці зверталися до наук, предметом дослідження яких була природа

мінливих явищ, – природознавства (біології), та до наук про духовну (психічну) діяльність людини.

Представники лінгвістичного натуралізму, натхненні успіхами дарвінізму, звернулися до природознавства, яке досліджувало генезис біологічних систем (організмів) та мало за мету відкрити регулярні закони біологічної еволюції. Упровадження в мовознавство принципу натуралізму означало поширення методів природничих наук на вивчення мови і мовної діяльності. Мова була визнана природним явищем, що розвивається незалежно від волі людей, еволюційним шляхом (подібно до росту кристала, рослини чи тварини) і існує в матеріальній формі, у вигляді звуків і знаків, які сприймаються органами слуху (чи зору). Була проведена чітка межа між мовознавством як природничою наукою, що досліджувала фонетичну і морфологічну будову мови, об'єктивні закони її розвитку, і філологією, що мала справу з текстами як явищами культури, як продуктами суб'єктивної, свідомої творчості людей і на основі лексичного та стилістичного аналізу давала їм естетичну оцінку. На озброєння були прийняті природничі методи спостереження, порівняння і систематизації, а також моделювання вихідних праформ [5, с. 9-33].

Методика моделювання конкретних генетичних відношень між мовами на індоевропейському матеріалі в компаративістиці другої половини ХІХ ст. призвела до виникнення моделі “родовідного дерева” А.Шлейхера (1860) [7; 8; 9], яка пояснювала походження мов індоевропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, і “хвильової” моделі Й.Шмідта (1872) [6], яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших та багатосторонність їх взаємозв'язків [5, с. 20].

Лінгвіст Г.Шухардт зазначав, що часто в одному й тому ж індивідуумі поєднується любов до двох, зовсім не пов'язаних між собою наук. Наприклад, у А.Шлейхера – любов до лінгвістики й до ботаніки; до першого – як до законної дружини, до другого – як до коханої. Однак, продовжує вчений, відносини між науками можуть будуватися й на рівних, наприклад – між лінгвістикою і математикою. Математичним духом були проникнуті філологи-мовознавці Л.Аве та Ф. де Соссюр. Про себе Г.Шухардт говорить: „Я також зі своїм прагненням до нюансів і переходів віддав у свій час данину математиці. І хоча мої лінгвістичні твори й не зберегли, можливо, ніяких слідів математичних захоплень, проте я не був зовсім далекий математиці. Ще в гімназії наш проникливий учитель, збуджуючи в нас спрагу до знань, відкривав час від часу той або інший куточок покриву, що приховував від нас вищу

математику... Прагнення до математичних знань ніколи не вгасало в мені; воно таїлося в мені, пробуджуючись час від часу” [20, с. 274].

У працях деяких українських мовознавців початку ХХ ст. спостерігається застосування нових методів для дослідження історії і походження мов, опису їх сучасного стану з використанням „хвильової” моделі Й.Шмідта (метод лінгвістичної географії) [2]. З утворенням молодшої української республіки розпочинає роботу Українська Академія наук (УАН). Українське мовознавство позбавляється ознак стихійності і набуває організованості та плановості у своєму розвитку [3, с. 48]. Серед багатьох питань активно досліджувалися проблеми історії української мови. Значним здобутком на той час є видання узагальнюючих праць, автори яких поряд з результатами власних досліджень з історії української мови підсумовували світові досягнення, – книга О.О.Шахматова та А.Ю.Кримського “Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників писемності староукраїнщини XI – XVIII вв.” (1922, перевидана 1924), П.О.Бузука, зокрема “Нарису історії української мови” (1927), який “в кінці 20-х – на поч. 30-х справді був основним підручником з історії української мови для студентів філологічних факультетів” [там само, с. 174]. У 1925 р. була опублікована праця К.Т.Німчинова “Український язик у минулому й тепер”, Є.К.Тимченка “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” та ін.

Спробу вираження теорії про походження мов за допомогою математичної функції здійснив український учений І.Свенціцький (1857-1956) – філолог, мистецтвознавець, музеєзнавець. У праці „Нарис історії української мови” (1921) учений пише: „...теорії про спільне походження мов можна виразити математичним образом, що стверджує функціональну залежність мови від первістків доосередних, об’єднуючих різні мови (C) і рівночасно чинних відосередних первістків індивідуальної окремішності даної мови (S)

$$\text{Мова} = f\left(\begin{matrix} C_1 C_2 \dots C_n \\ S_1 S_2 \dots S_n \end{matrix}\right) \text{” [12, с. 135].}$$

Дослідник стверджує, що „первістки початкової спільноти і окремішності” будь-яких мов можна визначити лише умовно в дуже загальних рисах, наприклад, укр. *очи* – санскр. *áksi*, укр. *зять* – санскр. *jamata*, укр. *ціна* – санскр. *kaena*, причому українські слова запозичено з історичних часів, не раніше за XI ст. – за допомогою старослов’янської, а „староіндійські майже на 30 віків давніші” [там само, с. 135-136].

Наступний період (після 30-х рр. ХХ ст.) в українському мовознавстві характеризується відсутністю досліджень (крім праць

Л.А.Булаховського), що зумовлено: 1) впливом “нового вчення” про мову М.Я.Марра, у якому порівняльно-історичне мовознавство засуджується як буржуазне і вороже “радянській науці про мову” та 2) адміністративним усуненням від активної наукової діяльності багатьох досвідчених працівників мовознавчої науки [3, с. 249].

У 40-50-х роках у європейському мовознавстві на зміну так званім „традиційним” методам приходять „структурна” парадигма вивчення мови, що оперує новими аналітичними методами, такими, як дистрибутивний аналіз, аналіз методом безпосередньо складників, трансформаційний аналіз тощо. Її метою проголошується послідовний та повний опис граматичної структури мови в той чи інший момент її існування виключно формальними методами. На відміну від традиційного погляду, мова перестає сприйматися як цілісне та конкретне явище.

Предметом дослідження стає внутрішня структура мови, а методи обираються такі, що мають забезпечувати проникнення у її глибинні сфери, сховані від безпосереднього спостереження. У ході дослідження мова начебто „розрізається” на складові частини – рівні (фонологічний, морфологічний, синтаксичний), які, на противагу традиційній граматиці, цілком відокремлені один від одного. Дослідження спрямоване від нижчого рівня (фонем) до найвищого (речень), оскільки передбачається, що опис високих рівнів спиратиметься на дані аналізу більш низьких рівнів мовної ієрархії, але не навпаки. Зазначені принципи структурного опису мов стали ідейним базисом структурного напрямку в мовознавстві, де поєдналися кілька наукових шкіл: американська, копенгагенська, празька, лондонська, які, однак, розрізнялися за методологією, концепціями, методами аналізу [13].

У 60-х роках минулого століття у Києві було створено структурні підрозділи, у яких займалися проблемами комп’ютерної лінгвістики. Це і група проф. Е.Ф.Скороходька в Інституті кібернетики, яка працювала над створенням формальної мови, RX-кодів для запису семантики слів, машинним перекладом на базі української мови; і відділ структурно-математичної лінгвістики під керівництвом проф. В.С.Перебийніса в Інституті мовознавства, який займався статистичними дослідженнями української мови, автоматизованими системами аналізу текстів; і кафедра структурно-математичної лінгвістики на факультеті кібернетики Київського університету ім. Тараса Шевченка (завідувач проф. Ф.О.Нікітіна). Професор В.М.Глушков висунув ідею підготовки спеціалістів вищої кваліфікації зі спеціальності 10.02.21 – „структурна, прикладна і математична лінгвістика” в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні та у лінгвістичному університеті. „Це дозволило

напрацювати в Україні теоретичний і прикладний досвід у галузі комп'ютерної лінгвістики та створити кваліфікований кадровий потенціал. Набутий досвід сприяв глибшому розумінню проблематики комп'ютерної лінгвістики, визначенню її змістових пріоритетів. У першу чергу це лінгвістика, а не кібернетика, ось чому в контексті кібернетики, де в навчальних планах матлінгвістів переважала математика, а не лінгвістика, це відділення не мало перспектив і в 1985 році було закрито. Однак маючи такий потенціал, Україна не могла опинитися на узбіччі магістральних наукових потоків, і в 1989 році з ініціативи філологічного факультету лінгвістичного університету та відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім О.О.Потебні рішенням Міносвіти на філологічних факультетах було відкрито спеціалізацію „Комп'ютерна лінгвістика” [21]. Зараз у вищих навчальних закладах України читаються такі спецкурси: „Вступ до комп'ютерної лінгвістики”, „Методи структурної лінгвістики”, „Лінгвістичні моделі”, „Лінгвістичні алгоритми”, „Лінгвостатистика”, „Формалізований морфологічний і синтаксичний аналіз мови”, „Комп'ютерна лексикографія”, „Навчальні комп'ютерні програми мов”, „Машинний переклад”, „Морфемно-словотвірний фонд української мови”, „Основи програмування на ПЕОМ”, „Основи штучного інтелекту”, „Морфемний сегментатор української мови”, „Прикладне термінознавство” та ін. До викладання дисциплін залучаються як викладачі філологічних факультетів, так і фахівці з різних галузей інформатики.

Одним з досягнень комп'ютерної лінгвістики є створення колективом співробітників Українського мовно-інформаційного фонду під керівництвом професора В.А.Широкова лазерного диску „Словники України”, перша версія якого вийшла у 2001 році. Інтегрована лексикографічна система „Словники України” призначена для надання користувачам лексикографічної інформації. Вона складається з п'яти словникових підсистем-модулів – парадигматичної, транскрипції, фразеології, синонімічної та антонімічної. Його словникова база вже налічує більше 180 тисяч слів і постійно оновлюється. Інформацію про роботу мовно-інформаційного фонду представлено в інтернеті [22]. Робота над створенням „Словника” супроводжувалася рядом публікацій В.А.Широкова та інших дослідників у журналі „Мовознавство” [10; 11; 14; 15; 17; 18; 19]. Великий внесок у справу створення цифрової словникової бази української мови зробив академік НАН України В.М.Русанівський, який є „хрещеним батьком” мовного інформаційного фонду, бо саме він запропонував для нього таку назву і постійно опікується його долею.

У монографії „Феноменологія лексикографічних систем” В.А.Широков робить висновки про існування лексикографічного ефекту, який покладено в основу визначення поняття і конструкції лексикографічного середовища, що використовується для розробки інтегрованих лексикографічних систем. Учений закликає до всеукраїнського лінгвістичного діалогу на основі української лінгвістичної мережі, що полягає в організації спільної праці над „Словником української мови” практично всіх основних мовознавчих кафедр українських університетів. „Зараз в Українському мовно-інформаційному фонді завершується розроблення онлайн-варіанта фундаментальної академічної лексикографічної системи „Словник української мови”. Опрацьовується системотехніка й порядок взаємодії між центральним і периферійними осередками цієї системи, а через певний час вона може бути інстальована на комп’ютерних системах мовознавчих кафедр з метою розподілу лексикографічної праці та організації скоординованого лексикографічного процесу” [16, с. 311]. Серед основних завдань створення „Словника”, на думку В.А.Широкова, є розширення та мовно-системна гармонізація реєстру; уточнення граматичних характеристик реєстрових рядів та системи граматичної семантики; удосконалення, уточнення та модифікація лексичної семантики; поглиблення фразеологічно-ідіоматичної підсистеми; розширення ілюстративної бази; розширення та уточнення діалектної підсистеми; удосконалення метамови „Словника”; модернізація та вдосконалення структури „Словника” як лексикографічної системи; уведення нових функцій та візуалізація мовно-системних відношень, відсутніх у наявному варіанті „Словника” або заданих імпліцитно; інтеграція інших словників та лексикографічних функцій до цифрової системи тлумачного (наприклад, етимологія, синонімія, орфоепія...). У майбутньому „Словник” буде споряджено акустичними функціями (засобами озвучення текстового матеріалу). Шляхом додавання медіафрагментів (графіки, анімації, відео тощо) буде розширено ілюстративну частину „Словника”. Розглядається можливість інтеграції „Словника” з геоінформаційною системою, що, зокрема, надасть йому рис цифрового діалектологічного атласу. Таким чином „Словник” перетворюватиметься на інтегроване, масштабоване лексикографічне середовище еволюційного типу. Інформаційно-лінгвістична система „Словники України” може використовуватися як дослідницька система (дослідження статистики мовних одиниць, функцій, відношень; вивчення різних аспектів таксономії, семантики та ідеографії; автоматизованої системи аналізу та синтезу словникових дефініцій;

автоматизованої побудови нових типів лексикографічних систем (на основі тлумачної); вивчення логічних та мовних аномалій; дослідження з комунікативної, когнітивної лексикографії та культури мови; побудова різних варіантів лексикографічних числень і т. ін. [там само, с. 312].

Перспективним видається застосування методів і прийомів комп'ютерної лінгвістики у дослідженні історії мови, зокрема, у розробці комп'ютерних моделей реконструкції (прогнозування) минулих станів мови (моделей комп'ютерної ретрогностики); комп'ютерних версій історичних та етимологічних словників; комп'ютерного дешифрування давніх писемностей та ін. Застосування комп'ютерної лінгвістики доцільне у дослідженні історичної та сучасної фонології, фонетики, акцентології, інтонології, морфемології, дериватології, що обумовлює створення комп'ютерних граматик, аналізаторів та синтезаторів усного мовлення та ін. [4, с. 12].

Отже, постає питання, чи в змозі мовознавчі кафедри філологічних факультетів вузів України відповісти на вимоги часу щодо організації всеукраїнської лінгвістичної мережі і взяти участь у „діалозі”, запропонованого В.А.Широковим? Безперечно, для цього необхідні кваліфіковані спеціалісти та відповідне технічне забезпечення. З огляду на вищезазначене та з метою модернізації наукового і навчального процесу у Слов'янському державному педагогічному університеті створено лабораторію „Історіографія мовознавства і методи лінгвістичних досліджень”, а в наступному навчальному році на кафедрі загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури буде запропоновано програму спецкурсу зі „Вступу до комп'ютерної лінгвістики”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Відп. ред. О.Б.Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

2. Глущенко В.А., Овчаренко В.М. Проблеми моделювання історії східнослов'янських мов на академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск: СГПУ, 2002. – Вып. X. Ч. 1. – С. 66-86.

3. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941) / Відп. ред. В.М.Русанівський. – К.: Наук. думка, 1991. – 260 с.

4. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики / Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 184 с.
5. Климов Г.А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А.Серебрянников. – М.: Наука, 1973. – С. 9-33.
6. Овчаренко В.М. “Хвильова” теорія в українському мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХ ст. // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Вип. 11. Ч. 2. – С. 371 – 379.
7. Овчаренко В.М. Біологізм та теорія “родовідного дерева” Августа Шлейхера // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – Вип. 4.- С. 120-124.
8. Овчаренко В.М. Модель “родовідного дерева” в працях учених Харківської лінгвістичної школи // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. – Славянск: СГПИ, 2001. -Вип. ІХ. Ч. 1. – С. 36-50.
9. Овчаренко В.М. Моделювання конвергентних історико-мовних процесів в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр.. ХІХ ст. Історія української лінгвістики: Зб. наукових праць. – Київ; Ніжин: Наука-сервіс, 2001. – С. 42-45.
10. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Широков В.А. Теоретико-лінгвістичні засади та інформаційно-комп'ютерне забезпечення україномовних лінгвістичних інтелектуальних систем // Мовознавство. – 1996. – № 4-5. – С. 3-8.
11. Русанівський В.М., Широков В.А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 7-48.
12. Свенціцький І. Нариси з історії української мови // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 120-137.
13. Сусов І.П. Введение в теоретическое языкознание: Электронный учебник. – <http://homepages.tversu.ru/~ips/LingFakl.htm>
14. Широков В. А. Всеукраїнський лінгвістичний діалог у контексті теорії лексикографічних систем // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 3-13.
15. Широков В.А. Гуманітарна традиція і технологічний статус мови // Мовознавство. – 2001. – 3. – С. 120-132.
16. Широков В.А. Феноменологія лексикографічних систем / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд; Наук. ред. В.М.Русанівський, О.В.Палагін. – Київ, 2004. – 328 с.

17. Широков В.А., Монако В.В. Організація ресурсів національної словникової бази // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 3-13.

18. Широков В.А., Рабулець О.Г., Костишин О.М. та ін. Технологічні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 49-86.

19. Широков В.А., Русанівський В.М., Чумак В.В. Українська лінгвістична мережа // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 21-26.

20. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. – М.: Изд-во иностр. лит., 1950. – 292 с.

21. <http://linguist.univ.kiev.ua>

22. <http://ulif.org.ua>

Представлены некоторые аспекты компьютерной лингвистики как новой учебной дисциплины, несущей в себе новый подход к изучению и описанию языка. Целью статьи является популяризация компьютерной лингвистики среди студентов и преподавателей высших учебных заведений.

*Радецкая М.М.
(г. Луганск)*

ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОБРАЗА А. МИЦКЕВИЧА В ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

В декабре 2005 года исполняется 150 лет со дня смерти великого поэта славянского мира Адама Мицкевича. Наряду с научной биографией польского поэта, ставшего «вечным спутником» человечества, существует «поэтическая биография» (В.Г.Белинский), которую сегодня невозможно представить без историко-биографических пьес. Их задача, как сказал Сент-Бев, один из знатоков этого жанра: о герое их: «...заставить его жить, говорить, двигаться, проникнуть как можно глубже в его внутреннюю жизнь и домашнюю обстановку, прикрепить его снова к земле, к реальному существованию» [14, с. 34].

Несколько аспектов проблемы делают её и сегодня актуальной для исследования. Во-первых, значительность личности великого польского поэта как объекта художественного изображения. Во-вторых, множественность субъективных концептуальных прочтений его образа как героя художественного произведения. В-третьих, сложность драматургического воплощения характера гения. В-четвёртых, в эпоху

тенденции к дегероизации образов «великих» Адам Мицкевич остаётся личностью, равновеликой своему поэтическому дарованию.

Насколько богата научная мицкевичана, настолько малоисследованной областью остаётся историко-биографическая драматургия, посвящённая поэту. Пиком её был 1955 год – «год Мицкевича», столетие со дня смерти его, когда в разноязычных литературах (в статье идёт речь о русской, польской, украинской) появились художественно значительные драматические произведения о поэте. Однако и по сей день, кроме предисловий к ним и нескольких рецензий, они не стали предметом обстоятельного научного разговора. Автор статьи своё видение материала изложил в публикации «Концепция образа Адама Мицкевича в советской драматургии» [12, с. 20-25]. За пределами её, к сожалению, остались известные русской публике в переводе с польского две пьесы о поэте, о которых пойдёт речь в данной работе, ибо в них в высокой степени раскрывается нравственно-эстетический потенциал образа автора «Пана Тадеуша» и «Дзядов».

Значительно больше работ, посвящённых разным жанровым аспектам драматургии о невымышленных героях-писателях. Вспомним книги А.А.Карягина «Драма как эстетическая проблема», И.Киселёва «Розвідники часу», Р.Юренева «Советский биографический фильм», статьи В.Жданова «Историко-биографическая пьеса», Вл.Саппака «Преодолевающая штампы», А.Пляченко «Митець як герой біографічної драми», Б.Лавренёва «Опыт драматурга»... Ключевые подходы к жанру «поэтических биографий» намечены в предложенных современным американским исследователем Г.Грабовичем терминах «символические биографии», «эквивалент биографий», в статье известного польского литературоведа Б.Бялокозовича «Адам Мицкевич в русской художественной литературе: образ и символ» [1, с. 11-45].

Цель нашей статьи – целостный анализ драматических произведений о пьесах «года Мицкевича». А также рассмотреть их жанровые дефиниции не как историко-биографических пьес вообще, а как по преимуществу психологических, лирических, с элементами романтизма «пьес для чтения». Наконец, остановившись на концептуальном решении образа героя их, определить его идейно-эстетический потенциал, делающий пьесы о Мицкевиче живым явлением современного литературного процесса.

Мощным толчком к развитию драматургической мицкевианы стал 1955 год, объявленный в Польше «годом Мицкевича». Новое, послевоенное прочтение его жизни и творчества через призму единства судеб славянских народов определило героическое и патетическое

начало в концепции его образа. При всех идейно-художественных издержках, присущих биографической драматургии 50-х годов, пьесы о Мицкевиче воссоздают образ польского поэта в драматизме его человеческой судьбы, мощи его творческого гения, последовательности его освободительных идеалов, глубине и богатстве жизни сердца. В них достигается синтез образа поэта и политического трибуна, пламенного любовника, обессмертившего имя возлюбленной, и стойкого защитника национальной и общечеловеческой свободы.

В работах по теории драматургии оптимальный вариант судьбы исторического героя усматривается в изображении переломных моментов, драматических коллизий в его жизни. В судьбе Мицкевича драматически переплелись безвыходность любви к чужой невесте и вызов несправедливому социальному устройству. Они стали фабульными коллизиями пьес о нём. Как заметил А.А. Карягин в книге «Драма как эстетическая проблема», «чтобы стать драматическим фактором, противоречие должно непременно касаться личности, захватывая сферу её мыслей, чувств, побуждений, иначе говоря, осознаваться как субъективное, личное» [7, с. 30].

Пьесы о Мицкевиче живут в эстетическом сознании читателя и вне сцены. В них отчётливо сказывается общая тенденция драматургии XX века, органически впитавшей в себя как следствие «бунта жанров» (И.Бехер) элементы эпоса и лирики. В пьесах о Мицкевиче «категория драматического» возникает как эстетическая форма осознания противоречий действительности невымышленным героем, столкнувшимся с неприемлемыми для него социально-этическими нормами своей эпохи. Ещё один феномен пьес о Мицкевиче – у разных авторов повторяются события и люди, но отнюдь не художественная их интерпретация. Как заметил известный автор исторических пьес Б.Лавренёв: «Дело в том, что, когда вы пишете историко-биографическую пьесу или сценарий, вы сталкиваетесь прежде всего с тем, что берёте какую-то большую фигуру нашей истории, о которой у каждого есть своё представление» [9, с. 168]. Мицкевич – одна из тех ярких гениальных и героических натур, в которых каждая эпоха и её художник-«биограф» находит «своё».

Одна из первых попыток нарисовать образ Мицкевича в драматургии сделана ещё в 20-е годы известным литературоведом и историческим романистом Леонидом Гроссманом в пьесе «Вторник у Каролины Павловой». «Сценами из жизни московских литературных салонов 40-х годов» назвал автор это произведение. И хотя Мицкевича нет среди действующих лиц, его личность, его поэзия ещё не забыты москвичами. Сделать поэта внесценическим образом и в то же время

одним из идейных центров пьесы – это та счастливая драматургическая находка, которая была подхвачена авторами пьес о других писателях. Авторский домысел у Л.Гроссмана сведён к минимуму: «Значительная часть речей главных героев этих сцен была действительно произнесена или записана ими» [4, с. 5].

Мицкевич присутствует в пьесе как «тень любви», которая легла на всю жизнь девушки, превратив её в большого и самобытного художника. Этой творческой индивидуальности не может простить Каролине муж-литератор, ждущий от неё участия и нежности, которые в его глазах лучше «женских стихов и женской прозы». Каролина же признаётся: «Мне кажется иногда, что это была только тень любви. Но любовь до того невыразимо восхитительная, что даже и тень её прелестна...» [4, с. 13].

Л.Гроссман, опытный художник-психолог, создал образ нового Пигмалиона, вдохнувшего душу в своё создание: «Невеста Мицкевича! Какая гордость, какая возможность счастья, какое будущее... Кажется, один такой день способен превратить мечтательницу в поэтессу» [4, с. 52].

Но в «сценах» намечена и тема Мицкевича – политического борца, «одинокого рыцаря-изгнанника». Предстает образ трагического и сильного в «парижском одиночестве» польского патриота: «В чужом Париже, с безумной женой, окружённый завистниками, он должен с радостью вспоминать дни своих московских триумфов. ...такие люди, как Мицкевич, не забывают своих сердечных увлечений...» [4, с. 13].

«Год Мицкевича» ознаменовался появлением нескольких пьес о нём, в которых характер его как поэта-бунтаря раскрыт через систему высказываний и поступков. Как заметил Ф. Гегель в «Эстетике»: «Действие является наиболее ясным раскрытием человека, раскрытием как его умонастроений, так и его целей. То, что человек представляет собой в своей глубочайшей основе, осуществляется лишь посредством действия» [3, с. 227].

Мицкевич как герой активного действия входит в киносценарий известного драматурга и теоретика кино А.В.Спешнева «Два поэта» [13, с. 95-109]. Сценарий посвящён «русскому периоду» жизни вождя польского романтизма. Концептуально эту полосу жизни своего героя драматург следом за известным польским исследователем Т.Бой-Желеньским осмысливает не только как ссылку, но и к своего рода освобождение, годы созревания личности и творца в атмосфере взаимопротяжения двух великих поэтов славянского мира.

Открывается сценарий строками Пушкина о Мицкевиче, «вдохновенном свыше» провидце, мечтающем о братстве народов. В

духе решения в 50-е годы проблемы великого человека и народа Мицкевич в эпизоде «Литва, 1823» освобождает избитого, привязанного к плугу мужика и грозит пистолетом его мучителям. Это последний жест юношеского бунта поэта. Молодой Мицкевич резок, гневен, саркастичен: он пережил крах любви и политических иллюзий. От самоубийства его спасает жажда воплощения колоссального замысла «Дзядов». Прощание поэта с Марылей, имя которой поэт клянётся обессмертить, озарено пожарищем: это спасённый им холоп поджжёт панскую усадьбу.

Другая грань личности Мицкевича раскрывается в общении с единомышленниками-филаретами. В интерпретации драматурга поэт идёт дальше их программы «служить нации и добродетели». Он ратует за уничтожение «постыдного рабства». Во время ареста и допросов он ведёт себя как талантливый конспиратор.

В «одесских» эпизодах сценария польский поэт в сознании окружающих – человек-легенда: «Высланный из Литвы революционист, великий поэт и необыкновенный импровизатор! Красив и богат, как лорд Байрон!» [13, с. 101]. С тонким юмором поэт, владелец «парнасской деревеньки», «без земли и холопа», отвечает любопытствующим на вопрос о числе душ, состоянии и чине: «...душа у меня только одна, поместье моё, увы, на Парнасе, а мой чин – в потомстве» [13, с. 101]. При этом Мицкевич у Спешнева – не жертва обстоятельств. Как его герой Конрад, он жаждет власти над человеческими душами. Он холоден и резок даже с могущественным генералом Виттом и его фавориткой Каролиной Собаньской. Импровизация «великого Мицкевича» о судьбе чёрного невольника заставляет торговца-пирата освободить своего раба-африканца.

В III эпизоде «Москва после казни декабристов» поэт расстаётся с ещё одной политической иллюзией, задаёт себе вопрос: «Как дальше жить?». Сценарист средствами кино передаёт как бы зеркальное отражение внутреннего состояния бессельности и растерянности Пушкина и Мицкевича. В то же время кульминационная вершина сценария – личная встреча двух поэтов: «Наконец, они встретились! Солнце русской поэзии и вождь польского слова!» [13, с. 106].

Мицкевич-поэт присутствует в сценарии и как автор лирики сердца, и как создатель пламенных гимнов филаретов, и как признанный всеми, активно переводимый творец «Крымских сонетов». Идейной кульминацией сценария становится спор Мицкевича с Пушкиным о «Медном всаднике» и о народе, который безмолвствовал не только в «Борисе Годунове», но и 14 декабря. При этом они осознают единство своих взглядов, возможно, и судеб. Пушкин говорит

польскому поэту: «А знаете, ведь только ссылка спасла нас обоих от каторги или верёвки... Наши виселицы стояли б рядом» [13, с. 109].

Сценарий «Два поэта» – профессионально написанное произведение, воплотившее ту концепцию великого поляка как личности и поэта-бунтаря, которая отражала уровень биографических и литературоведческих находок «года Мицкевича».

Год этот широко отмечался в Польше и подарил читателю ряд монументальных художественных произведений о поэте: «Повесть о Мицкевиче» К.Прушинского, «Наместник народа» Т.Лопалевица, «Рукопись для внуков» Г.Бояновского и полубеллетристическую книгу М.Яструна «Мицкевич», переведённую на русский язык, как и пьеса А.Малишевского «Баллады и романсы» (переводчики Я.Кротовская и Ф.Шейн). Публикация её была отмечена в обстоятельной рецензии Б.Ростоцкого «Образ молодого Мицкевича». В отзыве верно понят авторский замысел как романтический пролог к большой и яркой творческой жизни: «Ещё всё впереди. Корабль только распускает паруса. Но ... мы верим, что ему предстоит большой путь» [12, с. 134].

А.Малишевский события трёх лет жизни поэта «спрессовал» в сжатые сроки художественного времени. Драматурга привлекла эпоха написания «Баллад и романсов», эпоха романтического творчества, романтического бунта личности и романтической любви к чужой невесте. Эта уплотнённость времени и пространства придаёт динамизм и драматизм событиям. Нарушив хроникальную точность, А.Малишевский сохранил правду эпохи и характеров.

В пьесе переплелись три грани личности юного Мицкевича: молодого бунтаря-филарета, создателя гениальной лирики сердца, пылкого влюблённого, который хотел бы видеть в избраннице союзницу в борьбе с ханжеской моралью общества. В общении с единомышленниками Адам проявляет эрудицию, трезвый ум, широту кругозора, зрелость социальной мысли. Во время следствия над молодыми бунтарями он отказывается от побега, который дал бы свободу ему одному. Ясность взгляда сочетается в нём с могучим политическим оптимизмом. Узнав о заговоре в Петербурге, он сокрушается: ведь у дракона вырастает отсечённая голова. Но его радуют всходы вольности, он приветствует «раннюю зорьку свободы».

Подробные ремарки намечают внешний рисунок образа: «Адам, как всегда, полон внутреннего жара, быстрый, пылкий, говорит внушительно, горячо, но без пафоса» [10, с. 24]. Образ раскрывается через сравнения-символы. Мицкевич – высокая сосна, первая ощущающая вершиной приближение бури, первая встречающая зарю нового дня. О своих стихах, «строках, писанных кровью сердца», он

говорит, что стихи не о Марыле, а о любви. Его девиз: «Без поэзии нет жизни».

В психологической драме образ поэта раскрывается через непростые отношения с двумя любящими его женщинами: чужой невестой и чужой женой. Но Марыле, даже в минуты высшего душевного подъёма, мужества хватает «на один рывок». И в ожидании ареста он укладывает вместе два подарка от них: от Марыли томик Байрона с надписью «Будь сильным – будь великим». А от Каролины Ковальской – тёплое бельё с запиской – беречься от простуды. Пьеса А.Малишевского не только воссоздала события эпохи «Баллад и романсов», но и атмосферу эпохи, её аромат.

В «год Мицкевича» на сцене с успехом шла историческая драма польского профессора-литературоведа, театрального критика, драматурга Вацлава Кубацкого «Римская весна или последняя любовь» [8]. Русский читатель познакомился с нею в переводе М.Живова в 1957 году. Автор, знаток творчества поэта, у которого научная эрудиция сочеталась с глубоким психологизмом и изяществом стиля, обратился к событиям 1848 года, когда Мицкевича-поэта потеснил Мицкевич-общественный деятель. Об этом периоде его жизни после 1831 года Г.Вольпе писал так: «Эта внутренняя драма как бы делит жизнь Мицкевича на две части. Первая – бурное бытие романтического поэта-одиночки. Вторая – как бы искупление человека, добровольно взявшего на себя бремя поражения и вину за него и в поисках успокоения полностью отдавшего себя общему делу» [2, с. 4]. В пьесе остро поднимается проблема «связи времён», будущего, прорастающего из прошлого. В.Кубацкий так понимает этические возможности избранного им жанра: «Историческая драма должна ставить и по возможности разрешать большие проблемы культуры и нравов прошлого с точки зрения заложенных в них великих гуманистических идей и благородных основ человеческой морали» [8, с. 5].

«Римская весна» – не столько психологическая драма об интеллектуальном романе 50-летнего поэта с молодой американской писательницей Маргарет Фуллер. Название пьесы не столько символ весны любви, весны души, сколько – человеческой свободы, обновления, которые приветствуют герои.

Как родился замысел пьесы? В дневниках известного американского философа Эмерсона, с которым Фуллер была дружна, В.Кубацкий нашёл запись, будто Мицкевич собирался развестись с женой, чтобы жениться на духовно близкой ему женщине. В.Кубацкий постарался в «Римской весне» художественно и психологически

достоверно осветить морально-этическую проблему: почему Мицкевич отказался от своего намерения.

Не нарушая жизненную правду, драматург сгустил события до нескольких часов. В его распоряжении была изданная Л.Веллишем в 1947 году переписка Фуллер и Мицкевича, раскрывающая альтруистический подтекст этих сложных человеческих отношений: поэт более думал о счастье любимой женщины, а не о собственных радостях. Звучало в его письмах и чувство ответственности перед историей: «Мы живём в серьёзное время и наши отношения должны быть серьёзными» [8, с. 107].

Перед нами постаревший, седой, немного сутулый, духовно тонкий, но уже напоминающий строгого учителя моралист-наставник. Он видит в Маргарет ученицу, в жизни которой много книг и мало людей, а на пианино «слишком много Бетховена и слишком мало Россини» [8, с. 22]. «Поэзия знает всё», – говорит он ей, когда она удивляется его зоркости и проницательности. В её отношении к поэту больше преклонения, чем теплоты интимного чувства: «Вы открыли мне смысл жизни, вы воскресили меня», – говорит она поэту [8, с. 27].

В.Кубацкий так фокусирует факты, что «пучок» их высвечивает эпохальность масштабов Мицкевича как поэта и политического деятеля. Фуллер – женщина сильная, умная, талантливая – видит в Мицкевиче предтечу нового мира, новой эпохи, для которого весна свободы Европы важнее запоздалой весны любви. Сетуя, что в молодости в 1830-1831 годы он «проспал исторический час», Мицкевич готов принести даже жизнь «на алтарь отчизны».

Когда сотрудник американского посольства видит в нём поэта и мечтателя, Мицкевич говорит о себе в третьем лице: «Поэт и мечтатель организует легионы, ведёт переговоры с правительствами, пишет мемориалы и прокламации, хлопочет о белье и сапогах для своих солдат...» [8, с. 81]. Вместо стихов в альбом для Маргарет он вписывает одиннадцатый параграф своей политической программы: «Женщине... братство и гражданство, равные во всём права». А на свадьбе её с молодым маркизом д'Оссоли он поднимает тост за огонь, зажжённый итальянским вулканом, национальным освободительным движением. Талантливая и новаторская по материалу и концепции образа пьеса В.Кубацкого – одна из ярких страниц драматургической мицкевичианы.

«Годом Мицкевича» рождён напечатанный с благосклонным предисловием М.Рыльского драматический этюд учителя с Житомирщины П.Мельниченко «Спомин у Веймарі» [11, с. 34-38]. Уехав из России в Европу, Мицкевич отправился в Веймар на 80-летие Гете с письмом от приятельницы, будущей тёщи, великой пианистки

Марии Шимановской, которой немецкий поэт посвятил третью часть «Трилогии страсти», где воспето «двойное счастье звуков и любви». Драматическому этюду недостаёт свободы художественного дыхания, кое-где ощущается зависимость его от лирического цикла М. Бажана «Мицкевич в Одессе». Но в целом этюд – лирическая исповедь поэта-изгнанника о любви к народной речи, народной песне. Он рисует Гете свою модель социальной утопии:

«Щирий мир і дружба / встановляться навіки проміж нами, / і вже ніхто не зможе розпалити ненависті в народу до народу» [11, с. 38].

Последним по времени драматическим отголоском «года Мицкевича» стала историческая пьеса в трёх действиях Юрия Калугина и Александра Блинова «Под одним плащом» [6]. На сцене она не ставилась. В 1967 году польское издание «Kraj gad» опубликовал отрывок из неё «встреча Пушкина, Мицкевича и Соболевского». В основу пьесы был положен материал ранее опубликованный повести Ю. Калугина «Он между нами жил» московский актёр и режиссёр А. Блинов создал сценический вариант произведения. В нём Мицкевич-поэт и гражданин неразделимый. Уже в «Прологе» юный бунтарь только что вышедший из тюрьмы-монастыря, читает друзьям свои стихи. На прощальной вечеринке с ними он произносит тост против деспотизма, приветствует братство славян: «Царский кнут не разбирает ни русского, ни поляка ... Угнетённый поляк должен подать руку угнетённому русскому» [6, с. 18]. В задушевном общении с декабристами Мицкевич отказывается от шляхетского патриотизма и поддерживает тост Александра Бесстужева: «За нашу и вашу свободу!»

Мицкевич-поэт показан лишь через итоги поэтического творчества, читающим стихи. Творческий процесс в пьесе не раскрыт. Не случайно солдафон Витт грубо шутит, что они оба с палубы яхты видят море, но у него от впечатления в голове что-то вроде солдатской похлёбки, а у Мицкевича – «звучный сонет о морском просторе, о бурях, о чайках в небе» [6, с. 46]. Мицкевич как лирик огромной гражданской мощи раскрывается в пьесе, в общении с однодумцами: Пушкиным, Грибоедовым, Релеевым.

Среди типологических просчетов пьесы идеологизация образа, чрезмерное преклонение поэта перед стихийной мудростью народа. Но в целом во всех пьесах о Мицкевиче есть то, что определяет их нравственно эстетический потенциал, о котором Т. Бой-Желенский писал в предисловии к польскому изданию сочинений поэта: «Жизнь Мицкевича в основных чертах цельна, творчество прозрачно и прямолинейно, в нём есть чудесная простота великого художника».

Мы попытались проанализировать ведущий нравственно-политический и эстетический пафос пьес о великом польском поэте. Но остаются ещё вопросы, поставленные в работе С. Ермолинского о жанровой вольности, если речь идёт не о «документальной драме» и не о «монтаже писем», а о полноценной пьесе о великом художнике. Вопрос о нравственно-эстетическом потенциале сценического воплощения образа Адама Мицкевича остаётся актуальным и в канун 150-летия со дня смерти его как художественная проблема с открытым финалом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бялокозович Б. Адам Мицкевич в русской художественной литературе: Образ и символ // Третий международный конгресс преподавателей русского языка и литературы: Основные доклады и сообщения польской делегации – Варшава: Государственное научное издательство, 1976. – С. 11-45.
2. Вольпе Г. В России. – Литературная газета. – 1940, – 24 ноября.
3. Гегель Ф. Эстетика: В 4 т. – Т. 1. – М.: Искусство, 1968. – 312 с.
4. Гроссман Л. Вторник у Каролины Павловой: Сцены из жизни московских литературных салонов 40-х годов. – М.: Книгоиздательство издателей в Москве, 1922. – 52 с.
5. Ермолинский С. Синее море: Пьесы. – М.: Советский писатель 1973. – 392 с.
6. Калугин Ю., Блинов А. Под одним плащом: Историческая пьеса в 3 действиях. – М. : Отделение распространения драматических произведений ВУОАП, 1967. – 78 с.
7. Карягин А.А. Драма как эстетическая проблема. – М.: Наука, 1971. – 224 с.
8. Кубацкий В. Римская весна или последняя любовь. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 118 с.
9. Лавринёв Б. Опыт драматурга. – Вопросы литературы. – 1963. – № 3. – С. 159-171.
10. Малишевский А. Баллады и романсы //Звезда – 1955. – № 7. – 16-49 с.
11. Мельниченко П. Спомин у Веймарі // Жовтень. – 1956. – № 4. – С. 34-38.
12. Радецкая М.М. Концепция образа Адама Міцкевича в советской драматургии// Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1983. – С. 20-25.
13. Ростоцкий Б. Образ молодого Микевича // Театр. – 1955. – №7. – С. 134-136.

14. Спешнев А. В. Два поэта // Искусство кино. – 1955. – №10. – С. 95-109.

15. Юренъев Р. Советский биографический фильм. – М.: Госкиноиздат, 1949. – 287 с.

Стаття аналізує у єдності змісту та форми історико-біографічні п'єси про великого польського поета Адама Міцкевича, що з'явилися у 1955, ювілейному році поета.

*Рубан А.А.
(з. Славянск)*

ПРОБЛЕМА НЕОМИФОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ ТВОРЧЕСТВА Л.Н.АНДРЕЕВА

С первых шагов Л.Н. Андреева в литературе критика стала выделять в творчестве писателя непонятные и необъяснимые элементы в проблематике и структуре его произведений. В ряде работ последних десятилетий [2; 4; 8-10; 15 и др.] уже был обозначен круг вопросов, связанных со стремлением писателя «запечатлеть не наружную сторону действительности», а «углубленный показ психологических реакций, вызываемых ею в героях» [9, с. 6]. Ключом такой трактовки сюжетно- и структурообразующих элементов многие критики видят в многоплановости и многозначности художественной структуры произведений вообще. Соглашаясь с предложенными концепциями многоплановости различных образов и произведений Андреева в целом, считаем возможным углубить эти интерпретации на основе анализа жанрообразующей роли в произведениях писателя мифопоэтического начала.

Вопрос о неомифологии в творчестве Л. Андреева связан с изображением центральной в прозе писателя коллизии «Человек и Рок». Наиболее ярко и глубоко – в различных ракурсах (трагическом, ироническом) – эта коллизия воплощена в разных жанрах позднего периода творчества Андреева.

Обращение Андреева к «вечным» вопросам бытия, к решению проблемы «Человек и Рок», влиянию судьбы на жизнь простого человека (обязательно на что-то претендующего, выдвигающего свои требования к этой жизни) позволяет предположить, что неомифологизм играет концептуальную и структурообразующую роль в творчестве писателя. Развитию мифопоэтических элементов в творчестве Андреева способствовала и «связь» автора с русскими символистами [5; 7 и др.].

Прежде чем приступить к анализу андреевских неомифологических текстов, необходимо обозначит саму проблему мифотворчества конца XIX – начала XX века.

«Миф не кончается ранним детством человечества, а сопровождает его и в более зрелом возрасте» [5, с. 137]. Мифотворчество присуще человеку как всякие другие творческие процессы. «Как в былые времена, – писал А. Веселовский, – он произвел богатство языка, так он продолжает творить и в века позднейшие на других почвах, отправляясь уже не от первичных впечатлений и непосредственного знания, а от того богатства объективного знания, которое накопилось в человечестве веками» [15, с. 137]. Те или иные мифы живут в сложном общественном организме всегда, но бывают эпохи, особенно стимулирующие мифотворчество. Это эпохи общественных сдвигов и коренной перестройки массового сознания, когда меняются самые широкие представления о мире и возникает необходимость смены «мифологической парадигмы», построение новой картины мира. Именно таким был конец XIX – начало XX века.

Кардинальные социальные сдвиги и научные открытия коснулись всей планеты, обострилось восприятие самой Земли не только как обители человечества, но и как части бесконечно более великого целого – Вселенной, Космоса. Это эпоха, когда будущее стремительно надвигалось на человека и даже вторгалось в настоящее. В подобных условиях обществу оказались необходимы некие механизмы адаптации к поразительно быстроменяющейся среде. Одним из таких механизмов и явилась «неомифология», с помощью образных аналогов пытающаяся объяснить непознанное и предложить новую модель мироздания.

В конце XIX века в литературе и философии появляются произведения, которые можно назвать «новыми» мифами. Но к таким современным мифам отношение было далеко не столь доброжелательное. Выдвигались разные причины в доказательство того, что на современном этапе просто абсурдно говорить о мифотворчестве [15, с. 139]. В отличие от древней мифологии, создававшейся коллективным творчеством народов, они имели одного автора. Неомифология XX века порождена индивидуальным сознанием с его рефлексией и авторским свободным отношением к изображаемому. «Миф нового времени – это построенная с помощью авторской фантазии моделирующая «вторая действительность», взятая в метафорическом плане или превращаемая в фантазмагорию, за которой может стоять содержание, так ли иначе относящееся к реальной истории. С этим связана и символическая природа современного мифа»

[5, с. 6]. «Новый» миф позволил писателям XX века перейти к макроисторическим масштабам осмысления и воссоздания действительности.

Характеризуя древнюю мифологию, О.М. Фрейденберг писала, что «миф – система осмысления действительности, где восприятия – восприятие времени в виде вещи, причинности в форме тождества причин и следствий – облечены в слово. Миф не есть какой-то жанр» [14, с. 28]. Исследователи же неомифологии [1; 5-7;14; 15 и др.] показали, что «новый» миф – это особая жанровая структура, отличающаяся многоплановостью и многозначностью. З.Г. Минц определила такую структуру неомифологических текстов. «Их «первой» сюжетно-образной художественной реальностью оказывается, как правило, современность или история. Мифологические образы и ситуации могут занимать в тексте большее (один из основных сюжетно-образных планов повествования; вставная новелла) или меньшее (отдельные символы – намеки на миф) место. В любом случае, однако, прямые отсылки к мифу (вернее – к мифам и мифологемам) играют здесь совершенно особую роль; ... план выражения здесь задается картинами современной или исторической жизни или историей лирического «я», а план содержания образует соотнесение изображаемого с мифом. Миф, таким образом, получает функцию «языка», проясняющего тайный смысл происходящего» [7, с. 93-94]. Важнейшая особенность символического неомифологического текста – сложная «полигенетичность» (Жирмунский), гетерогенность образов и сюжета. Полисемантичность символического текста обнажается в его внутренней структуре как осознанная поликультурность.

Но мифология конца XIX – начала XX века вырастает из научного знания в той области, где точное знание кончается. Ее сфера – это область догадок и художественных «прозрений». Проблематика такого литературного мифа родственна «классической». Это проблемы космического бытия человека, природы человека и скрытых сил, тающихся в глубинах его организма и др. Однако если прежний миф был ориентирован в прошлое, то новый миф включает в себя «третью действительность» – будущее и ориентирован на нее. «В литературном неомифологизме на первый план выступает идея вечной циклической повторяемости первичных мифологических прототипов под разными «масками», делаются попытки мифологизации обыденности» [7, с. 89]. «Такое «возрождение» мифа в литературе конца XIX – XX вв. отчасти опиралось на новое апологетическое отношение к мифу как к вечно живому началу, провозглашенное «философией жизни» Ф. Ницше, А. Бергсона, на уникальный в своем роде творческий опыт Р. Вагнера,

на психоанализ З. Фрейда и особенно К.Г. Юнга, а также на новые этиологические теории» [6, с. 8]. Глубинными причинами обращения писателей «рубежа веков» к мифотворчеству было осознание кризиса буржуазной культуры, воспринимаемого как кризис цивилизации в целом, что вело к разочарованию в позитивистском рационализме и эволюционизме.

Среди тех, кто внес значительный вклад в развитие неомифологии, был и Л. Андреев.

Если принять точку зрения выше указанных исследователей [5; 7], что миф – это не столько жанр, сколько особая жанровая структура, отличающаяся многоплановостью структуры и многозначностью проблематики и образов, то можно с уверенностью говорить о мифе как особой жанровой структуре в творчестве Л. Андреева.

Значительная часть произведений писателя может быть охарактеризована как «неомифология», ибо эти тексты во многом отвечают канонам данной жанровой структуры:

- проблематика почти всех произведений Л. Андреева затрагивает «вечные вопросы»: проблемы земного и внеземного (можно сказать, космического – А.Р.) бытия человека; вопросы о природе человека и скрытых силах, таящихся в глубинах его организма; проблемы влияния и противоборства Человека и Рока и т.п.);

- почти все произведения Л. Андреева (при внешнем своем пессимизме) ориентированы на будущее, а не в прошлое, как классический миф;

- тексты писателя отличает полисемантичесность, которая обнажается в их внутренней структуре как осознанная поликультурность;

- в некоторых произведениях Л. Андреева на первый план выступает идея «вечной циклической повторяемости первичных мифологических (и библейских – А.Р.) прототипов под разными «масками», делаются попытки мифологизации обыденности» [6, с. 8] (очень ярко это проявится в «поздней новеллистике писателя» – «Ослы», «Чемоданов», романе «Дневник Сатаны», многих драмах).

Так как важной особенностью неомифологических текстов является изображение и анализ «природы человека и скрытых сил его организма» [15, с. 141], то на первый план при изучении этой проблемы выходит проблема психологизма. «Психологизм – способ художественного отражения действительности – не может рассматриваться вне связей с философско-эстетическими взглядами писателя, с его концепцией личности, стилем, жанровым своеобразием, другими компонентами его художественной системы. Уровень

психологизма в искусстве во многом определяется типом взаимоотношения человека с обществом, значимостью самосознания личности» [9, с. 9].

Творчество Л. Андреева оценивалось не только разными исследователями и критиками неоднозначно, но и сам он неоднократно говорил, что его нельзя «вписать ни в какие рамки» [3; 12]. Интерес к «человеческой структуре» изменяется у Андреева с течением времени: от конкретной личности к «человеческой структуре» вообще, внимание автора сосредотачивается как на внешних проявлениях характера, так и на внутреннем мире человека: Андреев делает попытки осмысления человека во всей сложности и противоречивости (осмысление происходит как внутри себя – познать себя как человека, так и во внешних проявлениях – во взаимосвязи и противоборстве с другими людьми, обществом, жизнью и, что очень важно для Андреева, с «космическими» силами: Роком, Судьбой, Смертью. «Психологизм для Андреева – это художественное выражение авторского сознания через психику героя с учетом уровня сознания читателя и с целью воздействия на него» [9, с. 20].

На эволюцию андреевского психологизма, а, следовательно, и «неомифологизма» серьезное влияние оказал быстро меняющийся взгляд на человека в эпоху «рубежа веков» и авторский взгляд на эту ж проблему. Продолжая традиции Ф. Достоевского, В. Гаршина и обобщая достижения предшествующей русской и европейской классической литературы, Андреев идет от глубокого исследования внутреннего мира личности к созданию образа «общечеловека», равно как и сверхчеловека, богочеловека. Но и на этом исследование человеческой природы у Андреева не прекращается. Создав свой «новый» миф о современном человеке и его бытии, писатель возвращается к глубокому исследованию этой конкретной «сверхличности», но «на новом уровне: вне социально-исторического контекста, через самопознание. Этот новый виток писательского внимания к глубинным психологическим процессам вылился в литературу «потока сознания». Андреев прошел в своем творчестве все три этапа художественного познания личности» [9, с. 21-22]. Так как характер психологизма в разных андреевских текстах неодинаков (а мы определили психологизм как главенствующий проблемный и структурообразующий принцип «неомифологизма» Андреева), то и «мифы» в творчестве писателя в зависимости от периода творчества, их жанрового воплощения разнообразны.

Можно сказать о таких разновидностях неомифологических текстов у Андреева:

1. Характеристика «мифов» по проблематике:

– постановка проблемы богоборчества (чтобы создать нового Бога, нужно отвергнуть старого; это невольно ведет к бунту, вольному или невольному; как правило, будет роптать «маленький человек»);

– сама проблема богоборчества (продолжение и осмысление традиций Ф.М. Достоевского, В. Гаршина);

– претензии обыкновенного человека на роль сверхчеловека:

а) борьба «рацио» и «чуда» вне человека (повесть «потока сознания» «Мысль»);

б) борьба «рацио» и «чуда» внутри человека (библейская легенда «Иуда Искарот»);

– крах идеи «сверхчеловека», «богочеловека» (повести «потока сознания» «Мысль», «Рассказ о Сергее Петровиче», «Жизнь Василия Фивейского», «Красный смех» и др.);

– возвращение на круги своя: от Бога к сверхчеловеку и просто человеку или от Дьявола к Богу (как вариации этой же темы) в «Дневнике Сатаны» и др.

2. Характеристика «мифов» с точки зрения психологического исследования личности:

– мифы Андреева, где он стремится к постижению общих законов бытия, к философскому их осмыслению, что приводит автора к символической образности («Смех», «Стена», «Ангелочек», «Красный смех», «Большой шлем» и др.);

– собственно «мифы», где все подчинено структурообразующей и сюжетообразующей роли обобщений («Стена», «Жизнь человека», «Красный смех» и др.);

– монументальный рассказ с философско-мифологической основой («Губернатор», «Тьма», «Проклятие зверя», «Мои записки», «Сын человеческий» и др.).

Эти две основные, с нашей точки зрения, классификации неомифологических текстов Андреева, конечно же, имеют связь не только с психологическим исследованием. У Андреева мифотворчество – это и создание мифа как жанра. Ориентируясь на классический миф, писатель в своем творчестве использует и элементы мифологических сюжетов. В результате в творческом наследии писателя можно выделить рассказы и новеллы с выше перечисленными признаками, и новеллы-мифы («Чемоданов», «Ослы»), романы-мифы («Сашка Жегулев», «Дневник Сатаны»), и, что наиболее интересно, мифы-пародии («Рогоносцы», «Ослы», «Мои записки» и др.), где в ироническом ключе переосмысляются как классические, так и современные мифы и даже сам процесс современного мифотворчества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дорошевич А. Мифы в литературе XX века. – М.: Наука, 1983. – 97 с.
2. Каманина Е.Б. Роман Леонида Андреева «Сашка Жегулев» (Проблемы неомифологизма) // Леонид Андреев: Материалы и исследования. – М.: Наследие, 2000. – С. 256-264.
3. Книга о Леониде Андрееве. – Пбг.-Берлин: Изд-во З.И. Гжебина, 1992. – 109 с.
4. Колобаева Л.А. Концепция личности в русской литературе рубежа XIX-XX вв. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 336 с.
5. Максимов Д.Е. О мифологическом начале в лирике Блока (Предварительные замечания): Статья первая // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. – Вып. 459. – Тарту, 1979. – С. 3-34.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
7. Минц З.Г. О некоторых «неомифологических» текстах в творчестве русских символистов // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. – Вып. 459. – Тарту, 1979. – С. 76-120.
8. Михайлов О.Н. На перепутье реализма и модернизма: О Леониде Андрееве // Михайлов О.Н. Страницы русского реализма. – М., 1982. – С. 231-246.
9. Михеичева Е.А. О психологизме Леонида Андреева. – М.: Изд-во Вологод. пед. ин-та, 1994. – 152 с.
10. Московкина И.И. Мифопоэтика и контекст триптиха Л.Андреева («Три ночи», «Воскресение всех мертвых», «Черт на свадьбе») // Вісник Харківського ун-ту. – № 448.: Серія філологія. – Харків, 1999. – С. 199-203.
11. Московкина И.И. Проза Леонида Андреева: Жанровая система, поэтика, художественный метод. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1994. – 152 с.
12. Реквием: Сборник памяти Леонида Андреева. – М.: Федерация, 1930. – 154 с.
13. Сухоруков В.А. Мифопоэтика и жанровое своеобразие драмы Л. Андреева «Океан»// Вісник Харківського ун-ту. – № 448: Серія філологія. – Харків, 1999. – С. 206-209.
14. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 453 с.
15. Чернышова Т. Фантастика и современное натуралистическое мифотворчество // Общественные науки. – 1985. – № 1. – С. 137-149.

Розглянуто проблему неоміфології в контексті творчості Л. Андрєєва.

*Беличенко О.Л.
(г. Славянск)*

«ПИРАМИДА» Л.ЛЕОНОВА КАК ОТРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНЫХ ВЗГЛЯДОВ ПИСАТЕЛЯ

С именем Л.Леорова связана целая эпоха в истории русской литературы и жизни общества. За отпущенные ему 95 лет писатель пережил не только становление и развитие этой эпохи, но и ее конец, крушение, казалось бы, незыблемых основ. Этот процесс не прошел безболезненно для писателя. Роман «Пирамида» показал, как резко отразилось настроение автора, обострилась его ирония и усилился скепсис. Своим последним романом Леонов как бы сопровождал нас в новый, XXI век. Об этом свидетельствует его футурологическая направленность, характер затронутых проблем, их авторская трактовка. Роман «Пирамида» заметно возвышается над общим литературным процессом второй половины XX века, в первую очередь, благодаря глубине философско-религиозных взглядов.

Действительность призвала по-новому оценить особенности мировоззрения Л.Леорова, сущность его философско-религиозных поисков. Леонов всегда защищал общечеловеческие принципы, отстаивал ценность личности, писал об угрозе социальных и моральных бедствий. Сейчас, когда человечество находится на пороге глобальной духовной катастрофы, философско-религиозная концепция «Пирамиды» воспринимается особо актуально и остро.

Этой проблеме посвящены исследования ряда литературоведов. Необходимо отметить, что если в первых отзывах на его публикацию отразилось крайнее непонимание творчества Л.Леорова, неприятие труда, который стал делом всей жизни писателя, то в последнее время произошел поворот в подходе к этому произведению, появляются взвешенные и продуманные работы. Среди особо значимых можно назвать исследования таких авторов, как О.А.Овчаренко, Л.П.Якимов, А.Варламов, Г.Муриков, О.В.Богачева.

Исследователи отмечают, что плодотворное изучение религии, веры, философских проблем, библейской культуры в произведениях Л.Леорова, зародившееся почти двадцать лет назад, привлекло к этой сфере леоноведения новый, все возрастающий интерес. После долгих десятилетий негативного отношения к религии и церкви, был издан огромный роман-исследование.

Целью статьи является попытка исследовать характер религиозно-философской концепции, воплощенной в романе «Пирамида».

Поставленная цель обуславливает следующие задачи: 1) изучить место религиозно-философских взглядов в духовной эволюции писателя; 2) выявить связь Л.Леонова с русской литературой и философской классической традицией; 3) раскрыть особенности художественного воплощения философской проблематики у Леонова.

В соответствии с целью и задачами исследования в работе применен метод комплексного изучения литературы.

В свои последние двадцать пять лет Леонов жил только этим произведением. Основные темы романа, в частности, вопрос о счастье, занимали его почти с самого начала творческого пути. Л.Леонов как мыслитель пытался разобраться в самых сложных проблемах бытия; как человек, глубоко верующий, он нередко пугался своих мыслей.

«Пирамида» представляет собой своего рода итог развития литературно-философской традиции, расцвет которой приходится на эпоху «серебряного века». Этот роман подводит черту под столетними религиозными исканиями русской интеллигенции, под ее стремлением реформировать православную религию. Хотя революция подорвала надежду на религиозное обновление, однако идея, ставшая эмблемой «серебряного века», продолжает оказывать воздействие на умы людей.

Роман, как считают исследователи, написан в классической, тысячелетней традиции русской литературы. Л.Леонов впервые предстал в нем самим собой, вне тех ролей, которые навязывала ему действительность, в предельной степени откровенности.

Леоновский роман пронизан объективными нитями, связывающими его с эстетической, философской и психологической атмосферой первых десятилетий XX столетия, с Серебряным веком. Тогдашняя литература, все искусство, включая живопись, театр, музыку и философско-религиозные искания, была проникнута болезненным ощущением приближающейся катастрофы. Этому способствовала и сама рубежность времени, отмеченного сдвигами в социальной и нравственной почве. Определенная часть литературно-художественной интеллигенции ощущала и осмысляла свое время как безусловно катастрофическое. В романе мотив предчувствия преобразился в неотвратимость развязки в самое ближайшее время.

Работа над «Пирамидой» ощущалась Леоновым как наваждение, которое мучило писателя большую часть жизни и от которого он не в силах был освободиться.

Основная тема будущей «Пирамиды», мысль о небезошибочности избираемых Богом путей, волновала Леонова с давних пор. Обращение к теме Сатаны возникло у Леонова еще в 20-е годы. Начиная с 1924 года он сделал четыре изображения нечистой силы.

Важны в этом отношении работы, которые уже после опыта «Пирамиды» подтверждают, что ее главнейшие идейные составляющие присутствовали в творческом мире писателя с самого начала его литературной деятельности.

Все это позволяет говорить о некоей вере, о религиозном мировоззрении писателя, сформировавшееся задолго до того, как вышли из печати фрагменты романа. Ю.Оклянский определяет его как «пантеизм», сочетающий религию и науку, элементы язычества и сектантства [12, С. 97]. Ссылаясь на факты литературной биографии писателя, критик подтверждает, что на протяжении десятилетий тема космических судеб человечества его преследовала и не давала покоя. В ней он видел заболевание «некой идеей», «задание неба».

Рассматривая духовную биографию писателя как «историю заболевания некой мечтой или идеей», исследователи признают, что это была идея космическая. Но то, что в других произведениях в силу известных обстоятельств было запрятано в подтекст, в «Пирамиде» вырвалось на свободу и дало возможность взглянуть на панораму времени и установить трагедийность космических циклов бытия.

Главная книга писателя близка к тому направлению сознания, которое получило терминологическое обозначение русского космизма. Для Леонова был притягателен духовный потенциал отечественных космистов Н.Н.Федорова, В.И.Вернадского, А.А.Чижевского, Н.Г.Холодного, Н.А.Умова, С.Н.Булгакова, П.А.Флоренского, В.Н.Муравьева.

Особенностью композиционного построения романа является то, что сквозной сверхсюжет существует не сам по себе, а пронизывает собой все идейно-художественное пространство произведения, заставляя каждую деталь высвечивать главное. Этими деталями служат ключевые слова, сознательно рассыпанные по страницам романа («чудо», «клад», «мечта», «небо»).

В романе нет привычных настоящих героев, все герои как бы «мерцают» в дымке наваждения условного художественного пространства. Именно поэтому в уста положительных персонажей нередко вкладываются крамольные мысли и идеи, а персонажи отрицательные порой несут идеи высокой духовности. Писатель, вместе со своими героями, пройдя сквозь духовную смуту и наваждение, призывает верить в просветленную судьбу своего народа, в его духовные ценности, в возрождение традиций его тысячелетней культуры.

Художественная концепция «Пирамиды» соотносима с христианской философией истории, изложенной в книге блаженного

Августина «О граде Божием»: согласно ей, замену земному миру как достоянию дьявола противостоит мир Божий, представителями которого является церковь. В романе «Пирамида» писатель прощается со своими заблуждениями, со своим прошлым и со всем «серебряным веком» русской культуры. Однако именно в этом скрыта и надежда на очищение, раскаяние и духовное просветление.

В тексте «Пирамиды» четко прослеживается идея «активной эволюции», как определяют исследователи русского космизма его основную генетическую черту, родственную с художественным смыслом произведения. Через характер главного героя – Матвея Лоскутова, на судьбе которого построен ключевой миф о нынешней верховной смуте, открывается ощущение всепрощательности Вселенной, связанности всего со всем, микрокосма с макрокосмом. Образ Вечной эволюции, история обживания Планеты соотносимы со всем смыслом русского космизма и создают в романе Л.Леонова двоимирную атмосферу жизни-бытия, единство мира земного и небесного.

«Пирамида» является особым, сверхсюжетным романом, где наряду с главными сюжетными линиями просматривается самый главный для автора идейный конфликт. Это «ключевой» миф об отце Матвее – судьба России, Церкви, Православия; об ангеле – ангелоиде Дымкове – проблема космогонии; о духовной биографии создателя «Пирамиды», связанной с проблемой историософии, судьбе человечества.

Основной обобщающий образ романа – это раздробленная душа человека конца XX века, в том числе и душа самого создателя «Пирамиды».

Философский пафос книги направлен на опровержение главной христианской истины «Бог есть любовь». Постулат о безответственности молитв, о безрезультативности всяких просьб к небесам звучит на страницах книги неоднократно. Бог не отзывается на просьбы и мольбы людские. В мире «Пирамиды» человек принципиально не имеет возможности общаться с Богом. На ее страницах нет ни строки из церковных молитв, и это объяснимо, так как любая из них сразу ввела бы в роман совершенно иную реальность, которая нарушила бы построенное мироздание «Пирамиды».

Таким образом, по своему сюжету, теме, поискам религиозной правды, многочисленным реминисценциям, аллюзиям из русской и мировой духовной культуры, своим художественным приемам роман «Пирамида» является не только наиболее глубоким романом конца XX века, но и последним итоговым произведением «серебряного века» в

России. Именно в нем писатель поднимает и художественно преображает главные темы духовных поисков человека XX века, особенно открыто о себе заявивших еще в «серебряном веке» русской литературы.

В заключение необходимо отметить, что выделение «чистого» философского текста является одной из непростых исследовательских задач. Предстоит осмыслить роман как целостную метафору, внутреннюю вселенную. За внешней хаотичной образностью романа видится стройная концепция культурного пути человечества, которая в контексте кризиса нашего века оказывается восстановлением «моральной вселенной».

ЛИТЕРАТУРА

1. Алешкин П. Мой Леонид Леонов // Наш современник. – 1995. – № 6. – С. 174.
2. Варламов А. Наследие Леонида Леонова // Москва. – 1997. – № 4. – С. 144 – 146.
3. Грознова Н.А. Творчество Леонида Леонова и традиции русской классической литературы. – Л., 1980.
4. Казинцев А. Свидетель // Наш современник. – 1994. – № 6. – С. 188 – 189.
5. Крылов В.П. О Леониде Леонове на фоне «Пирамиды» // Север. – 1995. – № 8. – С. 128.
6. Леонов Л. Пирамида. Роман-наваждение в трех частях. – М.: Голос, 1994.
7. Лобанов М. Бремя «Пирамиды» // Молодая гвардия. – 1994. – № 9. – С. 248.
8. Лысов А.Т. Апокриф XX века // Русская литература. – 1989. – № 4. – С. 54.
9. Павловский А. И. Два эссе о романе Л.Леонова «Пирамида» // Русская литература. – 1998. – № 3. – С. 264.
10. Овчаренко О. Роман Леонида Леонова «Пирамида» и мировая литература // Наш современник. – 1994. – № 7. – С. 186 – 189.
11. Овчаренко О. Роман Леонида Леонова «Пирамида» и русская идея // Москва. – 1994. – № 9. – С. 198.
12. Оклянский Ю. Космос Леонида Леонова // Высшее образование в России. – 1995. – № 4. – С. 97.

Розглядаються особливості художнього втілення релігійно-філософських поглядів письменника в його романі «Піраміда».

*Казаков И.Н.
(г. Славянск)*

МОТИВ ДВИЖЕНИЯ В ПОВЕСТИ В.О. ПЕЛЕВИНА «ЖЕЛТАЯ СТРЕЛА»

Постмодернистский дискурс в последнее время находится в центре внимания отечественного литературоведения. Несмотря на значительность объема и глубины научной литературы, посвященной постмодернизму, на его карте остается немало «белых пятен». Одно из них – повесть современного русского писателя В.О. Пелевина «Желтая стрела». Творчество этого прозаика, несмотря на большую популярность среди читателей, недостаточно исследовано. Его произведения редко становятся объектом специального изучения и выполняют роль примеров (ярких, но всего лишь иллюстраций), подтверждающих те или иные положения. При этом исследователи обычно обращаются к самым известным произведениям В. Пелевина – «Чапаев и Пустота», «Generation П», «Омон Ра» [2, с. 245-260, 278-282; 4, с. 193-197]. Повесть «Желтая стрела» находится на отдаленной периферии исследовательского интереса (показательно, что в учебном пособии, посвященном русской постмодернистской литературе, «Желтая стрела» упоминается лишь однажды, да и то в сноске [6, с. 170]), хотя представляет собой достаточно интересный и оригинальный образец текста, в котором ярко выражены особенности постмодернистского дискурса.

Цель настоящей статьи состоит в исследовании мотива движения в повести В. Пелевина «Желтая стрела». Поставленная цель предполагает разрешение следующих задач: 1) исследовать различные модусы движения в анализируемом произведении; 2) выявить специфику функционирования мотива движения в рамках постмодернистского дискурса повести.

События произведения происходят в поезде «Желтая стрела», в котором пассажиры проводят всю свою жизнь. В повести неоднократно подчеркивается, что поезд никогда не останавливается. Например, здесь считают, что стоп-кран – это деталь титана для нагревания воды, совершенно не предполагая даже отдаленной возможности остановки поезда. Такие акценты делают мотив движения (причем, движения стремительного и безостановочного) одним из ведущих в произведении. Рассмотрим основные модусы движения в повести «Желтая стрела»: движение времени, движение механическое, историческое и сюжетное.

Механическое движение. «Желтая стрела» мчится от неизвестной

и забытой, возможно, никогда не существовавшей станции неопределенно долго (десятки, а может, и сотни лет). Никто в поезде никогда не видел локомотива и хвоста, которые далеко скрываются по обе стороны горизонта. Можно предположить, что «Желтая стрела» опоясывает весь земной шар или совершает циклические витки вокруг Земли. В любом случае поезд за многие десятилетия рейса мог неоднократно пересечь любую точку своего маршрута, что вносит в повесть мотив повторяемости и усиливает идею замкнутости. Таким образом, конкретной географической цели, конечного пункта следования у «Желтой стрелы» нет.

Подобный контекст вообще лишает модус движения пространственных характеристик, и механическое перемещение поезда становится здесь ложным подобием, иными словами, симулякром настоящего движения. Постмодернистский термин симулякр восходит к Платону, у которого служил обозначением «копии копии», где «подлинником» являлась истина бытия, а «копией» – повторение «подлинника». Ж. Делез, которому принадлежит наиболее глубокая разработка понятия «симулякр», иллюстрирует его примером из Катехизиса: «Бог сотворил человека по своему образу и подобию, но в результате грехопадения человек утратил подобие, сохранив, однако, образ. Мы стали симулякрами, мы утратили моральное существование, чтобы вступить в существование эстетическое» [1, с. 49].

Хотя конечного пункта назначения у «Желтой стрелы» нет, пассажиры убеждены в том, что поезд следует к некоему разрушенному мосту, образ которого в таком контексте теряет реальную пространственно-ситуативную коннотацию и превращается в миф о конце времен, своего рода симулякр Апокалипсиса. «Желтая стрела» движется, таким образом, не столько в пространстве, сколько во времени.

Историческое движение. Поезд «Желтая стрела» – символ современного мира (характерна старая надпись на стене заброшенного вагона: «Весь этот мир – попавшая в тебя желтая стрела» [5, с. 403]). Общественная организация этого мира несет в себе основные признаки тоталитарной системы. Идеология в «Желтой стреле» приобретает центрирующий, антиплюралистический характер. Официальная культура и пропаганда направлены на то, чтобы убедить всех пассажиров в том, что их образ жизни является единственно возможным. С раннего утра по радио передают стихи и песни на железнодорожную тематику, в театре ставят авангардную пьесу «Бронепоезд 116-511», небогатые пассажиры пьют водку «Железнодорожную», кто побогаче – потребляет коньяк «Лазо» с

пылающей паровозной топкой на этикетке (циничный кич, подобный изображению распятия на бутылках с «Кагором»); пассажиры читают поэтический сборник Пастернака «На ранних поездах»; в газете «Путь» рассматриваются звукосочетания в языках разных народов, имитирующие стук колес. Даже выцарапанная на вагонной двери надпись «Локомотив – чемпион» в таком контексте принимает угрожающе запелляционный и авторитарный характер.

Вместе с тем в поезде существует маргинальная группа людей, которая не только знает о существовании иного мира, но и стремится туда. К числу таких маргиналов принадлежит главный герой повести Андрей, который тайком выбирается на крышу поезда и вместе с другими, подобными ему диссидентами, наслаждается, по крайней мере, созерцанием свободы. Если учесть, что поезд имеет металлическую обшивку, то мотив выхода на крышу обретает коннотацию попытки заглянуть за «железный занавес», разделяющий свободный и тоталитарный миры. Естественно, напрашиваются достаточно четкие ассоциативные ряды, традиционные для жанра антиутопии: «поезд – Россия – тоталитаризм» и «то, что вне поезда – Запад – свобода». Однако эти аналогии в постмодернистском дискурсе подвергаются деконструкции. Бесконечный состав разделен на государства, в нем есть пограничные вагоны и таможи. Западные государства находятся в передних вагонах, они, естественно, более развиты; и пассажирам восточных вагонов остается созерцать гниющие отходы западной цивилизации, выброшенные из окон (перекодировка концепта «загнивающий Запад»). Вместе с тем эти богатые цивилизованные страны тоже являются частью состава, а значит, они «по эту» сторону железного занавеса. Поэтому маргиналы вовсе не стремятся прорваться на «благословенный» Запад (по крышам вагонов, например). Их взор, в отличие от советских и постсоветских диссидентов, обращен вовсе не на запад, а за пределы поезда. Как видим, геополитические аналогии «Желтой стрелы» и современного мира подвергаются перекодировке, разрушаются изнутри и превращают в симулякр саму идею исторического развития в синхронии.

События в «Желтой стреле» происходят во второй половине 90-х гг. XX века, о чем свидетельствует указание на то, что со времен «Перецепки» («железнодорожная» Перестройка) прошло, по крайней мере, десять лет. В повести представлен широкий спектр иронически утрированных реалий постперестроечных времен – частное предпринимательство, бандитские разборки, пассажиры в турецких спортивных костюмах, воровство металла (ложек, подстаканников, замков).

Вместе с тем одновременно выпукло проявляются черты более ранней эпохи: «железный занавес», диссидентство, очередь на жилье, идеологический диктат и т.п. Прошлое, настоящее и, очевидно, будущее цементируются образом живущих во все времена наперсточников, «священнодействующих» в заплеванных тамбурах. Такой исторический коллаж призван подчеркнуть отсутствие принципиальных изменений в сменяющихся друг друга эпохах. Возникает столь любимый постмодернистами прием *deja-vu*, используемый «в качестве исключаящего какую бы то ни было претензию на новизну (принцип «всегда уже», в терминологии Делеза)» [3, с. 283]. Историческое развитие в диахронии, таким образом, превращается в фикцию и становится в «Желтой стреле» симулякром вечного застоя, лишь имитирующего движение.

Движение времени. Характер симулякра приобретает не только историческое время, но и «физическое». Его движение теряет свою материалистическую и метафизическую целеустремленность от прошлого через настоящее к будущему, приобретая ризоматическую относительность и подвижность.

Если говорить о будущем, то его, строго говоря, попросту нет у пассажиров, едущих к разрушенному мосту. Об этой обреченности размышляет Андрей: «И не надоест ли Господу Богу создавать одну за другой эти секунды со всем тем, что они содержат. Ведь никто, абсолютно никто не может дать гарантии, что следующая секунда наступит» [5, с. 404]. Так в повести возникают эсхатологические мотивы безысходности, густо приправленные экзистенциальными и абсурдистскими реминисценциями.

Рецепт жизни в этом обреченном мире предлагает Андрею его случайный сосед по столику в вагоне-ресторане: «К счастью путь только один – [...] найти во всем этом смысл и красоту и подчиниться великому замыслу» [5, с. 390]. В этих словах можно увидеть отголоски самых разных идеологических концепций – от экзистенциального дискурса «Мифа о Сизифе» А. Камю до советской идеологии. Постмодернистское неприятие любых идеологем, претендующих на привилегированность, озвучивает главный герой, который в ответ на высокопарные рассуждения соседа о высшей гармонии деконструирует саму возможность оптимистического взгляда на мир: «... я себе сейчас представил такого огромного пьяного мужика с гармошкой, до неба ростом, но совсем тупого и зыбкого. [...] А гармошка вся засаленная и блестит. И когда внизу это замечают, это называется отблеском высшей гармонии» [5, с. 390].

Как и будущее, время настоящее в «Желтой стреле» отсутствует.

Каждое мгновение настоящего тут же превращается в прошлое: «А тот миг, в котором мы действительно живем, так короток, что мы даже не в состоянии успеть ухватить его и способны только вспоминать прошлый» [5, с. 404].

Единственное, что в поезде приобретает безусловный характер – это прошлое. Но и оно отчуждено от человека, не принадлежит ему, значительная его часть табуирована, как и ответ на вопрос Андрея о прошлом всех пассажиров: «Откуда идет этот поезд?» [5, с. 403]. Он часто смотрит в окно и видит мусор, выброшенный пассажирами передних вагонов, разлагающиеся тела умерших. Чужое прошлое на пару секунд становится его настоящим и стремительно уносится вдаль. Идея абсурдности движения времени подчеркивается парадоксами в духе О. Уальда из письма, оставленного Андрею Ханом: «ПРОШЛОЕ – ЭТО ЛОКОМОТИВ, КОТОРЫЙ ТЯНЕТ ЗА СОБОЙ БУДУЩЕЕ», «ТЫ ЕДЕШЬ СПИНОЙ ВПЕРЕД И ВИДИШЬ ТОЛЬКО ТО, ЧТО УЖЕ ИСЧЕЗЛО» [5, с. 428].

Как видим, «Желтая стрела» лишь имитирует движение в пространстве и во времени. Не случайно большинство пассажиров не замечают, что едут в поезде. Они не слышат стука колес и убеждены во вторичности того мира, который проносится за окнами. Внешний мир превращается для них в нечто трансцендентное. Поскольку именно за окна выбрасывают умерших, останки которых становятся неотъемлемой частью ландшафта, внешний мир превращается в симулякр загробного, потустороннего. Желтая обшивка поезда разделяет жизнь и смерть. В таком контексте уход с поезда означает смерть. Однако Андрей под влиянием Хана и найденной им брошюры «Путеводитель по железным дорогам Индии» приходит к осознанию того, что необходимо изменить сформированный зомбирующей идеологией взгляд на существующий порядок вещей, сбросить шоры и заслонки своего сознания. И тогда станет ясным, что внешний мир – истинный, а поезд – его симулякр, что жизнь в поезде – духовная смерть (движение к разрушенному мосту), а побег с него дарует жизнь.

Сюжетное движение. Литература XX века богата на различные эксперименты с художественным временем, которое может быть нелинейным, дискретным, обратным и т.п. В. Пелевин продолжает поиск новых форм игры с сюжетным временем. Повествование в «Желтой стреле» в хронологическом отношении вполне последовательно. Однако автор применяет обратную нумерацию глав: начальной становится двенадцатая глава, финальной – нулевая. Такое композиционное решение предполагает, по крайней мере, две, причем, противоположные интерпретации, если говорить о мотиве движения. С одной стороны, последовательность 12 → 0 может символизировать

падение желтой стрелы (солнечного луча, с которым сравнивает себя Андрей в вагоне-ресторане) вниз. Расстояние до цели сокращается, и ноль означает остановку, завершение процесса движения. С другой стороны, нумерация от двенадцати до нуля подобна обратному отсчету времени перед стартом, и в этом случае ноль становится сигналом, командой к началу движения. Постмодернистский дискурс, которому изначально присущи игровое и парадоксальное начала, достаточно легко объединяет эти интерпретации. Финиш одновременно здесь становится стартом (думается, именно в этом смысл парадоксального постскриптума в письме Хана: «P. S. Все дело в том, что мы постоянно отправляемся в путешествие, которое закончилось за секунду до того, как мы успели выехать» [5, с. 429]). В нулевой главе поезд действительно останавливается. Правда, обнаруживает это только Андрей. Он, подобно солнечному лучу, достигает своей цели – окончательного прозрения. Эта остановка становится стартовой линией для начала движения в другом, внепоездном измерении.

Интересно, что сам по себе предстартовый отсчет не имеет самостоятельного значения, он является лишь приготовлением к главному процессу – спринтерскому бегу, взлету ракеты и т.п. Если эту аналогию приложить к повести В. Пелевина, то выявится симулякрность самого сюжетного движения. Оказывается, двенадцать глав текста вели читателя не вперед, даже не назад или куда-то в сторону. Они были лишь обратным отсчетом перед началом чего-то более важного и значительного, того, что начнется после главы 0. Но эта нулевая глава – последняя в произведении. За ней – область отрицательных чисел, другими словами, обратных положительным. «Положительные» ценности «Желтой стрелы» до конца обнажили свой симулякрный и ложный характер, и Андрей, перейдя финишно-стартовую линию, оказывается в другом, противоположном, «отрицательном» мире, где симулякры – копии копий – обретают свою подлинность.

В последней главе Андрей разрывает замкнутый круг и сходит с «Желтой стрелы». Он обнаруживает, что поезд внезапно остановился, вернее, остановилось в нем время. Все внезапно застыло, даже кусок рафинада неподвижно завис в стакане. То, что являлось лишь симулякром движения, обнажило свою удаленность от «подлинника». Настал момент истины: освобожденное от шор сознание Андрея восприняло ситуацию адекватно. Он открывает дверь вагона, спрыгивает на насыпь, уходит прочь, подальше от железной дороги, в неведомый ему мир, совершенно не жалея о чемодане, оставленном в «Желтой стреле».

Андрею удается, таким образом, разорвать круг замкнутого,

зацикленного на самом себе симулякрного движения, где человек не властен над собой и своей судьбой, где его везут неведомо куда и неведомо зачем. Так реализуется характерное для постмодернизма стремление низвергнуть авторитарные стратегии, господствующие идеологии во имя торжества духа и сознания, освобожденных от зомбирующих манипуляций и диктата.

Таким образом, мотив движения в повести В. Пелевина приобретает характер симулякра. И механическое движение, и историческое, и сюжетное, и движение времени лишь имитируют динамику и целеустремленность. Остановка, прекращение этого мнимого движения становится в произведении коррелятом прорыва за пределы застойной замкнутости и началом истинного развития.

В плане дальнейшего исследования повести «Желтая стрела» существенный интерес представляют эсхатологические мотивы, интертекстуальность произведения, его символика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Делез Ж. Платон и симулякр // Новое лит. обозрение. – 1993. – № 5. – С. 49–56.
2. Мережинская А.Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи: Русская проза 80 – 90-х годов XX века. – К.: ИПЦ „Киевский университет”, 2001. – 433 с.
3. Можейко М.А. Deja-vu // Новейший философский словарь. – 2-е изд. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С.283.
4. Нефагина Г.Л. Русская проза второй половины 80-х – начала 90-х годов XX века. – Минск: Экономпресс, 1998. – 231 с.
5. Пелевин В.О. Соч.: В 2-х т. – М.: Вагриус, 2003. – Т. 2. – 432 с.
6. Скоропанова И.С. Русская постмодернистская литература. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта; Наука, 2000. – 608 с.

У статті досліджено мотив руху в повісті В.О. Пелевіна „Жовта стріла”. На основі аналізу різних модусів руху (механічний, історичний, сюжетний рух, плин часу) зроблено висновок про те, що рух у творі стає симулякром.

*Панасенко Е.А, Сипченко В.І.
(м. Слов'янськ)*

ПРОБЛЕМА ІДЕАЛУ ВЧИТЕЛЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Глибокі соціально-економічні та політичні зміни в Україні викликали необхідність реформування системи освіти. У зв'язку з виникненням і розвитком ринкової економіки, гуманізацією і демократизацією суспільства постали питання про розвиток духовного, інтелектуального та економічного потенціалу країни, про формування особистості вільного громадянина. За останні кілька років у вітчизняній педагогічній науці відбулися суттєві зміни, пов'язані з постановкою нових цілей освіти, з появою нових типів навчальних закладів, з оновленням змісту і технологій навчання й виховання. Це й визначає необхідність реформування системи підготовки педагогічних кадрів.

Професія вчителя – одна з найшляхетніших на землі, тому що саме педагог творить характер, індивідуальність, неповторну особистість дитини, формує майбутнє свого вихованця. Проте сьогодні більшість шкільних учителів перетворилася на вузьких професіоналів, які мислять у межах свого предмету. Сучасне суспільство висуває перед педагогами якісно нові завдання. Сьогодні вже недостатньо володіти лише психолого-педагогічними, предметними знаннями, певною методикою. Нинішній стан освіти в Україні вимагає рішучої зміни духовного світу вчителя, розвитку науково-педагогічного мислення, розширення професійної та національної самосвідомості.

Прагнення до ідеалу – це прагнення до гармонії та вдосконалення, без чого вчитель деградує як фахівець. Ідеал є тією рушійною силою, яка спонукає педагога до моральної, інтелектуальної та професійної довершеності.

Слід зазначити, що на будь-якому історичному етапі, в кожному суспільстві існують два педагогічні ідеали. Перший представлений духовними вчителями людства (Ісус Христос, Будда). Це абсолютний, безперечний, найвищий ідеал, який свідомо недосяжний. Його

призначення – бути орієнтиром, маяком, вищим взірцем, провідною зіркою, до якої мають прагнути всі люди, а тим більше вчителі. Абсолютний ідеал є непохитним фундаментом, базою для створення другого, досить спрощеного ідеалу, який має реальне втілення. Це так званий ідеал зразково-показового педагога. У психолого-педагогічній думці його визначають як “реальний ідеал” учителя.

Проблема ідеалу вчителя в наш час набула особливої актуальності. Падіння комуністичної ідеології викликало необхідність переосмислення основних педагогічних положень і висновків, переоцінки всієї історії педагогіки. Розпочався процес повернення із забуття спадщини відомих вітчизняних педагогів-науковців, учителів-практиків. Виявилось, що науково-педагогічна спадщина минулого актуальна і в наш час. Ретельне її дослідження і глибокий аналіз допоможуть знайти правильні шляхи вирішення багатьох сучасних проблем педагогічної науки.

З іншого боку, ідеал учителя, що його пропагувала радянська школа, втратив своє значення, як нездатний задовольнити духовні потреби суспільства. Вітчизняна педагогіка поки що не запропонувала суспільству новий ідеал учителя – людини високоморальної, духовно багатой, активного громадянина й досконалого професіонала. Такий ідеал повинен стати метою для кожного українського педагога. Сучасна школа підготовки педагогічних кадрів в Україні повинна спрямувати свої зусилля на формування таких особистостей.

Педагогічна журналістика другої половини XIX – початку XX ст. була цікавим та значним явищем, відігравала провідну роль у суспільно-педагогічному житті держави. Серед багатьох науково-теоретичних та практичних проблем у ній уперше в історії педагогічної думки було не тільки висунуто питання про ідеал учителя, а й проведено його всебічне обговорення, осмислення, доведено значущість і необхідність. Досягнення педагогічної журналістики необхідно використовувати в сучасній педагогічній теорії та практиці, відбираючи і переосмислюючи з її надбань усе раціональне й цінне.

Загальним питанням розвитку педагогічної журналістики другої половини XIX – початку XX ст. присвячені дослідження В. Авророва, П. Лісового. Окремі проблеми дожовтневої вітчизняної журналістики відображені в працях М. Воскресенського, О. Дея, В. Дмитрука, І. Дорошенка. Педагогічна журналістика згаданого періоду досліджувалась з точки зору її ролі у розвитку прогресивної вітчизняної педагогіки Л. Варустіним, Ф. Гольдіним, С. Лісовою,

І. Нефьодовою, З. Полуяктовою; внеску в розробку теорії навчання й виховання – І. Зайченком, Л. Литвином.

У працях істориків педагогіки Ш. Ганеліна, Е. Дніпрова, Н. Калениченко, М. Константинова, Б. Мітюрова, Ф. Паначина, О. Пискунова, В. Пряникової, З. Равкіна, І. Харламова розглядалися загальні проблеми розвитку вітчизняної педагогічної теорії і практики та побічно порушувалися питання про особистість і підготовку вчителя.

В останні роки посилилася увага вітчизняних дослідників до педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. взагалі і проблем учительства зокрема. Питання особистості вчителя (вимоги до морального, професійного, суспільного аспектів), професійної підготовки, підвищення кваліфікації, погляди на цю проблему видатних педагогів-науковців того часу були вивчені в дослідженнях Г. Білавич, М. Головкової, Т. Ільїної, Л. Климчик, О. Машталера, О. Неживого, І. Пінчук, М. Ескіна та інших учених; проблема матеріального і правового становища вчительства, його громадсько-просвітницької діяльності – у працях Д. Герцюка, М. Заволоки, С. Лаби, Н. Мещерякової.

Однак доводиться констатувати, що проблема ідеалу вчителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сучасними дослідниками не розглядалася.

Мета статті полягає у вивченні, об'єктивному аналізі та систематизованому висвітленні образу ідеального вчителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; у показі всього цінного, що було напрацьовано педагогами-журналістами і зберігає наукове значення сьогодні.

Об'єкт статті – процес формування ідеалу вчителя у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет статті – становлення й розвиток уявлень про ідеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вибір названого періоду зумовлений тим, що друга половина ХІХ ст. – це час кардинальних змін політико-економічних, соціально-культурних і суспільно-психологічних обставин у країні, зародження і розгортання громадсько-педагогічного руху; час, коли чітко визначилися тенденції до формування образу ідеального вчителя. А початок ХХ ст. став періодом створення нової педагогічної традиції, утвердження прогресивних педагогічних концепцій. Саме на цьому історичному етапі розпочався процес інтеграції культур, у тому числі у сфері освіти, що стало закономірним для нового витка формування

світової цивілізації. Революційні потрясіння 1917 року позначили відлік нової епохи розвитку суспільства, що вплинуло на характер освіти та визначення якісно інших вимог до особистості та ідеалу вчителя.

У другій половині XIX – на початку XX ст. педагоги-журналісти (В.Вахтеров, Б.Грінченко, М.Демков, К.Єльницький, П.Каптерев, М.Корф, С.Миропольський, К.Ушинський, Я.Чепіга та ін.) уперше розробили ідеал учителя, який не тільки був підтриманий прогресивними педагогічними колами, а й перетворився на певну теоретичну концепцію та успішно втілювався у педагогічній практиці того часу. Ідеал учителя представлено як одну з провідних проблем вітчизняної педагогічної думки, що ретельно опрацьовувалася на значному відрізку часу – майже три чверті століття, багатого на зрушення, потрясіння в соціальному, духовному житті, великі надії та сподівання.

Становлення уявлень про ідеал учителя в зазначений історичний час закономірно залежало від політичних, соціально-економічних, культурних перетворень, що відбувалися в суспільстві, спонукали до чутливих реагувань (скасування кріпосництва, величезний підйом усіх духовних та інтелектуальних сил у країні, прагнення до значних змін на користь усіх верств населення). Установлено взаємозв'язок між ідеалом та рівнем розвитку суспільства, світоглядом, релігією та мораллю його членів.

Основними передумовами становлення ідеалу вчителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст. стали:

- розвиток філософської та психолого-педагогічної науки;
- вплив прогресивних ідей західноєвропейської педагогіки в галузі дидактики;
- виникнення та розвиток суспільно-політичного руху, складовою частиною якого був педагогічний рух;
- формування прогресивного суспільно-педагогічного мислення;
- нагальна потреба в перебудові системи народної освіти та підвищенні рівня підготовки вчителів;
- розуміння місця та ролі вчителя, значення ідеалу; визначення високої місії педагога в суспільстві – бути не тільки вчителем молодого покоління, а головне – виховувати весь народ, тобто формувати обличчя держави;
- пробудження свідомості та національної самосвідомості вчителів, спрямованої на формування якостей ідеального педагога.

Розвиток філософської думки, літератури в країні в цей період відбувався на глибинній православній основі. Ішов процес осмислення ролі християнства у формуванні духовної культури, свідомості та національної самосвідомості. Великого значення набували духовно-моральні пошуки в суспільстві. Філософська думка визначалася релігійними, моральними та соціальними основами. Вона перетворилася на підґрунтя для створення ідеалу вчителя. Релігійними філософами (В.Соловйовим, П.Юркевичем та ін.) на цьому етапі визнавався образ Ісуса Христа як абсолютний християнський ідеал людини. Головною в християнстві вважалася ідея Боголюдства, складовою частиною якої був гуманізм. В особі Ісуса Христа поєдналася божественна та людська природа, з'явилася Боголюдина. Боголюдство передбачало творчу активність особистості. Рух ішов від людини до Бога, а не тільки від Бога до людини. Це творчий рух, тобто світотворення, що триває вічно. На початку ХХ ст. в країні виник релігійний ренесанс, який визначив релігійну спрямованість пошуків прогресивних сил суспільства. Мислителями (М.Бердяєвим, С.Булгаковим, П.Струве, С.Франком та ін.) на головних засадах християнства був створений найбільш наближений до життя образ християнського подвижника.

З утвердженням у свідомості педагогів-журналістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поняття історизму, сприйняття світу в русі, у розвитку викристалізувалася одна з основних складових їхнього світогляду – ідеал людини, ідеал учителя, в основу якого покладено образ Ісуса Христа.

У педагогічній думці досліджуваного періоду співіснували два ідеали вчителя – абсолютний та реальний. За своєю суттю абсолютний ідеал був тотожний образу Ісуса Христа і служив головним орієнтиром у процесі підготовки вчителя. Разом з тим, у педагогічних журналах („Русская школа”, „Вестник воспитания”, „Воспитание”, „Гимназия”, „Учитель”, „Украинский вестник”, „Світло”) з'явилася інша трактовка ідеалу, яка враховувала природні та духовні особливості людини. Це був реальний ідеал, що його можна було досягти звичайній людині. Він передбачав можливість наближення конкретного педагога до абсолютного ідеалу.

Процес формування ідеалу вчителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мав характерну особливість – безперечний зв'язок з руйнуванням суспільних відносин та з передчуттям революційних потрясінь. Періоди стабілізації, відносного суспільного спокою не сприяли виникненню нових яскравих рухів у формуванні такого ідеалу. У зв'язку з цим було

визначено два його етапи: кінець 50-х рр. XIX ст. – 1900 р. – період становлення загальних теоретичних положень про ідеал учителя, в основу якого був покладений образ Ісуса Христа; 1900 – 1917 рр. – створення національного ідеалу вчителя-подвижника.

Ідеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці зазначеного періоду створювався не тільки на основі абсолютного християнського ідеалу, образу Ісуса Христа (тобто загальнолюдського ідеалу), у його основу були покладені також елементи народного ідеалу.

Однією з докорінних визначальних ознак образу ідеального вчителя був його внутрішній духовно-моральний світ. Ідеал розглядався педагогами-журналістами як абсолютна гармонія духу, громадянськості та професіоналізму. Усі три компоненти розвивалися та формувалися залежно від того, які виникають у суспільстві відносин та потреб. Центральною в цій єдності, незважаючи на різні підходи вчених, визнавалася проблема духовності.

На формування уявлень про ідеал учителя в досліджуваний період вплинули такі чинники: духовно-розвиваючий потенціал народної педагогіки та кращий досвід функціонування народних шкіл; гуманістичні ідеї, прийняті прогресивною частиною суспільства в якості соціально та педагогічно значущих; демократичні засади організації шкільного життя, побудовані на принципах свободи та самостійності в управлінні навчально-виховним процесом. При цьому доведено, що ідея народності стала визначальною у створенні ідеалу вчителя. Вона забезпечувала розвиток гуманізму та демократизму.

Зміст моделі ідеалу вчителя побудовано у вигляді системи якостей ідеального педагога. Серцевину моделі склало ядро особистості, що мало такі елементи: цінності (духовні, національні та педагогічні), самосвідомість, внутрішня духовна свобода, творча самореалізація та воля.

Головним шляхом наближення педагога до ідеалу було визнано особисте самовдосконалення. Прагнення вчительства до самовдосконалення, з одного боку, стимулювалося соціальними факторами, бурхливим розвитком філософських і психолого-педагогічних наук; а з іншого – особистими потребами культурної, інтелігентної людини. Зміст самовдосконалення педагога був широкий та різноманітний. До найбільш ефективних методів самовдосконалення належали: самоспостереження вчителя, спостереження за дітьми, бесіди з учнями та їх батьками, взаємовідвідування уроків, читання книжок тощо. Основними засобами самовдосконалення вчителів у зазначений період стали

наступні. У другій половині XIX ст. найбільш поширеними були педагогічні зібрання, конференції, наради, лекції, освітні курси, учительські бібліотеки, самоосвітні гуртки для підготовки до різних іспитів, музично-драматичні, спортивні, літературні гуртки, тобто такі заходи, що передбачали самовдосконалення вчителів за місцем їх проживання. Наприкінці XIX – на початку XX ст. великої популярності набули педагогічні товариства, загальноосвітні курси, з'їзди, національні товариства “Просвіта”, педагогічні музеї, виставки, екскурсії по Росії, Україні та за кордон. Засоби самовдосконалення даного рівня сягали масштабів губернії, держави та навіть виходили за її рубежі.

Ідеал учителя асоціювався не лише з конкретним образом, створеним педагогами-журналістами, а й із живими історичними особистостями. У другій половині XIX – на початку XX ст. виросла національна педагогічна еліта високодуховних, професійних інтелігентів, відданих своєму народові та Батьківщині (Х. Алчевська, Б. Грінченко, О. Духнович, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Русова, К. Ушинський та ін.). Педагоги цього рівня майже досягли реального ідеалу, більшість із них стала взірцями для вчителів наступного XX ст. Крім них були педагоги, які не досягли такого високого рівня, однак, вони опанували окремі аспекти ідеалу вчителя. У них були сформовані найкращі якості: совість, гідність, чесність, повага, любов до людей; вони на вищому рівні володіли своїм предметом, прагнули до внутрішньої свободи, творчої праці. Вони жили й працювали по совісті, з глибокою пошаною та любов'ю до дитини, відданістю своїй праці.

Досліджувана проблема набула великого значення в сучасних умовах, коли відбувається відродження духовно-моральних ідеалів минулого, зокрема національного ідеалу вчителя. І хоча в сучасній педагогічній теорії та практиці є певні зрушення у розв'язанні порушеного питання, проте це перші спроби, які ще не перетворилися на загальнонаціональні.

Результати проведеного дослідження дозволяють окреслити подальший напрямок роботи, спектр якої достатньо широкий. Необхідно назвати такі проблеми: становлення та розвиток духовно-моральних, громадянських ідеалів сім'ї в історії педагогічної думки; проблема спілкування і співпраці реального ідеального вчителя з учнями та їх батьками в педагогічній спадщині другої половини XIX – початку XX ст.; вплив ідеалу вчителя на створення оригінальних, самобутніх педагогічних систем наприкінці XIX – на початку XX ст.; формування ідеалу вчителя в процесі підвищення кваліфікації тощо.

В статье рассматривается процесс становления и развития представлений об идеале учителя в отечественной педагогической журналистике второй половины XIX – начала XX века. Раскрыты предпосылки, ведущие к возникновению и постановке проблемы идеала учителя в исследуемый период. На основе анализа философской, психологической и журнально-педагогической литературы определены теоретические основы формирования идеала учителя. Установлена ведущая роль самосовершенствования в приближении педагога к идеалу. В статье рассмотрено воплощение идеала учителя в деятельности педагогов исследуемого периода. Результаты изучения проблемы идеала учителя в отечественной педагогической журналистике исследуемого периода могут быть творчески использованы в процессе подготовки педагогических кадров в современной Украине.

*Григоренко В.Г.
(м. Слов'янськ)*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ МОТИВАЦІЇ У СТУДЕНТІВ ІНСТИТУТІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ, ПЕДАГОГІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

Сучасні історичні, культурні й економічні тенденції в розвитку й реформуванні нашої держави пред'являють дуже високі вимоги до рівня професійної підготовленості педагогічних кадрів, які покликані в складних умовах вирішувати такі актуальні завдання, як формування моральної структури особистості підростаючого покоління, освіти й професійної орієнтації, розвитку в них креативного мислення, формування стабільної позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою, спортом до здорового способу життя. У викладеному аспекті особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на наукове обґрунтування й розробку сучасних технологій розвитку, корекції й удосконалювання професійно-педагогічної мотивації у студентів педагогічних університетів, університетів фізичної культури, інститутів здоров'я, фізичного виховання й спорту тощо.

Багато дослідників цієї проблеми (В.Г.Асеев, 1976; Р.Аткинсон, 1980; В.Г.Григоренко, 1991) указують на те, що при формуванні професійно-педагогічної мотивації у студентів викладачеві вищого

навчального закладу фізкультурно-оздоровчого й спортивного профілю варто орієнтуватися на перспективи, резерви й завдання розвитку мотивації навчання в умовах професійної підготовки. Для цього треба виходити зі статевої й вікової своєрідності діяльності й мотивації як найважливішої особистісної характеристики абітурієнта, студента, а згодом і фахівця. Немає сумніву, що формування в студентів інститутів фізичної культури професійно-педагогічної мотивації повинно опиратися на її реальний рівень, що сформувався в попередньому віці, досвід спортивної підготовки, на основі якого має бути визначено, як формувати професійно-педагогічну мотивацію й професійні здібності, їхні найближчі перспективи розвитку й перспективи майбутнього. При цьому, на думку багатьох відомих фахівців [3, 5, 6, 7, 8, 9, 10], до професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури, викладача, тренера, педагога-реабілітолога, валеолога необхідно підходити як до педагогічної системи діяльності, що має полімотиваційну структуру діяльності студентів факультетів фізичного виховання, валеології, фізичної й соціальної реабілітації, інститутів фізичної культури й спорту. Результати наших досліджень цієї проблеми дозволяють стверджувати, що концептуальна модель формування полімотивації поведінки студентів в умовах їхньої професійно-педагогічної підготовки повинна включати:

- знання кожним студентом діагностично обґрунтованого індивідуального рівня педагогічної обдарованості й динаміки розвитку професійно-педагогічних здібностей;

- сучасну методику формування в студентів орієнтації на успішну діяльність у процесі їхньої професійно-педагогічної підготовки;

- методику систематичного підкріплення діяльності студентів позитивною й стійкою динамікою розвитку професійно-педагогічних здібностей, їхньої інтеграції в педагогічну майстерність, культуру;

- методику формування усвідомленого розуміння студентами природи їхніх досягнень у процесі професійно-педагогічної підготовки;

- методику створення наукових, етичних, естетичних, психоемоційних умов формування в студентів задоволення, радості, оптимістичного настрою на майбутнє від результатів їхньої індивідуальної діяльності в процесі професійно-педагогічної підготовки;

- методику контролю, корекції й компенсації в студентів комулятивного ефекту професійно-мотиваційної діяльності в педагогічній підготовці.

Такий підхід дозволив нам у процесі дослідження реалізувати модель Аткинсона [2], що сходить до сімейства теорій «очікуваної цінності» і характеризується двома основними положеннями:

- а) змінна – мотив діяльності й привабливість її результатів;
- б) привабливість та ймовірність досягнення успіху перебувають у зворотній лінійній залежності.

Представлені положення мають принципове значення при реалізації, у професійній підготовці студентів факультетів фізичного виховання, спеціальних кафедр університетів фізичної культури й спорту, активних методів цілеспрямованого розвитку педагогічних здібностей (ігрове проектування, рольові й ділові ігри, моделювання й рішення проблемних педагогічних ситуацій, активна педагогічна практика і т.ін.). Моделювання й використання реальних умов педагогічної діяльності вчителя, викладача-тренера забезпечує підвищення рівня розвитку професійно-педагогічної мотивації й рівня домагань у постановці цілей досягнення педагогічної майстерності [3, 4], тобто йдеться про розвиток у студентів інститутів фізичної культури професійного менталітету, креативного мислення в аспекті їх особистісного педагогічного стандарту, на основі яких формується здібність до науково-обґрунтованого відбору спортсменів на всіх етапах їх багаторічної підготовки й особливо на етапі вищих спортивних досягнень.

З метою інтенсивного розвитку й мобілізації резервів професійної мотивації в студентів зазначених вищих навчальних закладів необхідно в процесі цілеспрямованого формування спеціальних знань, розвитку педагогічних здібностей реалізувати включення кожного студента в активні види діяльності – у навчальну, наукову, навчально-тренувальну, суспільну, соціально-корисну у змагання й ін., і різні види суспільних взаємодій його з іншою людиною (викладачем вищого педагогічного закладу, педагогічним колективом загальноосвітньої школи, ДЮСШ, спортивних клубів, центрів, членами академічної групи і т.д.).

Як свідчать дані наших досліджень, у результаті такого педагогічного підходу в здійсненні цих видів діяльності й різноманітних форм соціальних контактів у студентів виникають нові якості їхнього психічного розвитку в аспекті професійної підготовки

– психічні новотвори (функціональні системи психічної діяльності). Нові психічні структури діяльності характеризуються проявом у 82,45% студентів нового (у 73,12% креативного) відношення, нової позиції (53,42%), активної особистісної диспозиції (63,91%) у ставленні до обраного виду педагогічної діяльності:

1) до змісту досліджуваних дисциплін професійної підготовки вчителя, викладача, тренера (психолого-педагогічні, медико-біологічні, спеціально-педагогічні, спортивно-педагогічні й т. ін.)

2) до іншої людини, характеру взаємин, рівню орієнтації на позитивну діяльність і динаміку результатів, що підтверджують її ефективність;

3) до себе й своєї діяльності на рівні задоволеності від її результатів;

4) прагнення до самостійного пошуку додаткової інформації про організацію й управління діяльністю спортсменів у сфері спорту вищих досягнень.

У процесі розвитку або корекції в студентів професійно-педагогічної мотивації ці нові психічні якості забезпечують перспективу їхньої інтеграції в конкретні форми ефективної навчально-виховної діяльності, що трансформується в конкретний рівень педагогічної майстерності викладача-тренера:

1) новий тип ставлення до досліджуваного явища, предмета, циклу дисциплін або в цілому до системи професійної підготовки вчителя фізичного виховання, викладача-тренера згідно з заданими педагогічними, психологічними і соціальними детермінантами (рівень вимог до педагога, що працює у сфері спорту вищих досягнень);

2) особистісний стандарт студента, що дає йому уявлення про свої здібності, визначає той ступінь труднощів розв'язуваних завдань, які дають йому можливість здійснити самооцінку після успіху або невдачі, вносити адекватні корективи в процес професійної підготовки;

3) рівень домагань відносно вибору професії викладача-тренера, учителя фізичної культури значно підвищує наполегливість у досягненні поставленої мети розвитку педагогічних здібностей, більш ефективною стає орієнтація на оптимальну навчальну діяльність, що виражається у формі тенденцій інерції притягальних сил, передбачуваної мети дії, орієнтації на професійний успіх у спортивній підготовці;

4) рівень пізнавальної активності студента буде визначатися як сукупність усіх видів активного відношення до структури професійної підготовки – наявності змісту, значимості для студента навчання як пізнання, вивчення сучасних технологій ефективної підготовки спортсменів. Вони є основою розвитку пізнавальних мотивів і формування професійних знань – прагнення до нових знань, до способів їхнього придбання, прагнення до самоосвіти й розвитку творчих науково-дослідних здібностей, досягнення поставленої мети в розвитку педагогічних здібностей і їхньої інтеграції в досить високий рівень педагогічної майстерності (включаючи емоції, що обслуговують цей процес). Такий підхід дозволяє формувати студентів інститутів фізичної культури як суб'єкт професійної підготовки, що спрямована на ефективний розвиток у них креативного мислення.

Представлені положення розкривають закономірності переходу від одного рівня професійно-педагогічної мотивації до іншого. Основу цього переходу становлять не закони спонтанного розвитку індивіда, а розвиток його відносин і зв'язків з іншими людьми, із суспільством у цілому. Нами встановлено, що ефективним буде формування відносин, якщо воно реалізується на основі активних методів професійної підготовки, які спонукають студентів до самоактуалізації, до оволодіння знаннями й технологіями вивчення здібностей своїх майбутніх учнів, прогнозування динаміки реалізації їхніх спортивних здібностей на етапі вищих досягнень.

Показником наявності новотворів у мотиваційній сфері студентів є не загальне зростання позитивного ставлення до професійної підготовки діяльності, а якісна зміна окремих структурних параметрів мотиваційної сфери, ускладнення й удосконалення функціональних взаємин між ними. Отже, професійно-педагогічна мотиваційна сфера студентів інститутів фізичної культури є довільною, тобто регульованою волею, інтелектом, організацією навчального процесу, традиціями, рейтингом вищого навчального закладу фізкультурно-оздоровчого й спортивного профілю.

Професійна підготовка педагога повинна бути організована так, щоб сформувати активну особистість, спонукувану системою діючих мотивів, де домінують соціально-значимі мотиви. Такий підхід у професійній підготовці студентів інститутів фізичної культури забезпечує необхідні якісні зміни в мотиваційній сфері. Вони дозволяють їм реалізувати професійно-педагогічні мотиви через самостійну постановку гнучких, перспективних цілей і їх креативне досягнення, тобто вони як фахівці мають високий рівень постановки цілей, посідають внаслідок цього активну життєву позицію й можуть продуктивно включатися в суспільно-педагогічну практику та

усвідомлено вдосконалювати самих себе й суспільну сферу своєї діяльності, особливо в аспекті індивідуалізованого підходу.

Реалізація цього науково-методичного підходу забезпечує викладачеві педагогічного інституту фізичної культури можливість ефективно й досить оперативно формувати новий тип ставлення студента до самого себе, що виступає вже як вміння усвідомлювати й перебудовувати свою мотиваційну сферу, підпорядковувати мотиви кількох видів діяльності (в умовах професійної підготовки), змінювати поставлені завдання й цілі. Такий підхід дозволяє закласти основу для становлення студента як суб'єкта професійної підготовки, своєї професійно-педагогічної мотиваційної сфери, що є основою його креативного мислення й практичної діяльності.

Професійно-педагогічна мотивація в студентів повинна формуватися на основі програмованого типу навчання. Результатами наших досліджень встановлено, що зміст досліджуваних дисциплін комплексу спеціальної професійної підготовки вчителя фізичної культури, викладача-тренера будується не як готове знання, а як система завдань для студентів. І якщо кожен студент доходить самостійного виявлення теоретичних і методичних положень навчального курсу, якщо його навчальна діяльність формується в єдності її структурних компонентів, то в студентів складається внутрішня, досить стійка, узагальнювальна мотивація до навчання, до креативної діяльності. Це положення досить ефективно доповнюється результатами досліджень В.Г.Асеева [1], який правомірно стверджує, що в педагогічній практиці існують такі шляхи формування мотивації:

1. Перший шлях – його називають іноді шляхом «зверху вниз» – полягає в прищеплюванні студентам ідеалів, зразків того, якими повинні бути мотиви навчання, тобто на інформаційному рівні моделюється система факторів, що спонукають до ефективної діяльності. На це спрямовано всю національну систему морального й культурного виховання в суспільстві, у школі, інституті. Студенти засвоюють «знані» мотиви як ті еталони, за якими вони звіряють свою поведінку, ототожнюють свої мотиви з мотивами, пропонованими суспільством, що реалізується в навчальному процесі як соціальне підкріплення.

2. Другий шлях – «знизу нагору» – полягає в тому, що студенти включаються в процес розвитку педагогічних здібностей, у різні реальні педагогічні ситуації (раннє «занурення» в педагогічні ситуації на різних етапах спортивної підготовки) і так здобувають персоніфікований педагогічний досвід, досвід

професійної й моральної поведінки педагога. Такий підхід дозволяє сформувати в студентів систему реально діючих мотивів.

В умовах професійної підготовки студентів інститутів фізичної культури викладені науково-методичні шляхи формування професійно-педагогічної мотивації повинні бути реалізовані в єдності, яка дає оптимальне сполучення «знаних» і реально діючих мотивів, що забезпечують інтенсивне формування в студентів професійно-педагогічної мотиваційної сфери, на основі якої реалізується їх творча педагогічна діяльність у сфері спорту вищих досягнень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
2. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. – М.: Прогресс, 1980. – 580 с.
3. Григоренко В.Г. Дифференциально-интегральный подход в исследовании содержания основных функций профессионально-педагогической деятельности учителя физической культуры. – М.: ОЦНИ Школа и педагогика. – Вып. 6. – 1991.
4. Григоренко В.Г. Теория дифференциально-интегральных оптимумов педагогических факультетов в физической и социальной реабилитации человека. – М.: ФСИ России, 2000. – 150 с.
5. Зерниченко А.Н., Гончаров Н.В. Мотивационный процесс, структура личности и трансформация энергии потребностей // Вопросы психологии. – 1989. – № 2. – С. 17-26.
6. Кирхлер Э., Родлер К. Мотивация в организациях // Психология труда и организационная психология. – Т. 1 / Пер. с нем. – Харьков: Гуманитарный центр, 2003. – 144 с.
7. Пратусевич Ю.М., Сербиненко М.В., Орбачевская Г.Н. Системный анализ процесса мышления. – М.: Медицина, 1989. – С. 335.
8. Слостенин В.А., Томарина Н.В. Психологические проблемы подготовки учителя к коллективной педагогической деятельности // Вопросы психологии. – 1986. – № 3. – С. 63-79.
9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2-х т. Пер. с нем. Величковского Б.М. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 408 с.
10. Spaulding Cheryl L. Motivation in the classroom. – New York: McGraw – Hill, 1 nc., 1992.

Изложены базовые научно-практические направления в формировании профессионально-педагогических способностей у студентов институтов физической культуры. Представлены теоретические основы построения концептуальной модели формирования профессиональной мотивации у студентов институтов физической культуры как фактора подготовки их к творческой педагогической деятельности в сфере спорта высших достижений.

*Шалашина Н.М.
(м. Слов'янськ)*

ІСТОРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПІДРУЧНИКА ВІТЧИЗНЯНИМИ НАУКОВЦЯМИ ХІХ ст.

Створення шкільного або вузівського підручника – процес надзвичайно складний і багатогранний. Сьогодні підручник – це не обов'язково книга, виникають нові його форми, викликані до життя сучасними технічними можливостями та вимогами часу. Проте традиційно підручник, за самим визначенням, є навчальною книгою, тому в ньому обов'язково присутні й інформативний, і комунікаційний, і педагогічний, і психологічний, і художньо-естетичний, і філософсько-аксіологічний, і книгознавчий (у тому числі й історико-книгознавчий) аспекти. Відповідно, кожний з таких аспектів функціонування підручника вимагає свого наукового підходу, свого категоріального апарату й власної методики дослідження.

Історико-книгознавчий підхід до вивчення підручника полягає у встановленні таких ознак навчальної книги, як: тип видання (за віковою ознакою, за мовною ознакою, за соціальним призначенням); жанр твору; історія створення та функціонування конкретної книги або цілого типу чи жанру видань; матеріальні характеристики (обсяг, матеріал, структура, характер художнього та технічного оформлення тощо); наявність і характер супровідних матеріалів та ін. Іншими словами, історико-книгознавче дослідження підручника полягає у вивченні його матеріальної форми, взятої в єдності із змістом. Головна задача такого дослідження – виявити об'єктивні закономірності, що пов'язують функціонування навчальної книги в суспільстві з історичними процесами.

У свою чергу, означений науковий підхід до вивчення навчальної книги повинний ґрунтуватися на певній методології

дослідження. Методологічні засади історико-книгознавчої науки почали формуватися ще в ХІХ ст. На сьогодні існують визнані більшістю сучасних науковців дефініції історичного книгознавства й історії книги, які належать К. Мігоню [20], А. Барсуку [4], Й. Баренбауму [3], Є. Немировському [22], Є. Дінерштейну [13], В. Харламову [34], А. Черняку [35], О. Гречихіну [12], Є. Франчуку [31, 32], Я. Ісаєвичу [17], Я. Запаску [15], Л. Дубровіній [14], В. Фрис [33] та ін. Однак вказані праці стосуються формування предмета й методики історичного книгознавства в цілому й не висвітлюють історичного вивчення навчальної книги як складової частини книжкової культури. Тому з'ясування найважливіших досягнень історичної науки ХІХ ст. у вивченні підручника видається актуальною метою наукової праці, оскільки може збагатити сучасні методологічні підходи не лише до вивчення, але й до створення та використання навчальної книги.

Українська історико-книгознавча думка зародилася ще в Київській Русі. Уже в найперших пам'ятках давньоруської книжності містяться відомості про історичні реалії створення книги та сам процес роботи над нею – коли почато, коли завершено, для кого та ким створено. Однак процес історико-книгознавчого осмислення навчальної книги розпочинається тільки в ХVІ-ХVІІ ст., що пов'язано із запровадженням в Україні друкарства. Необхідність у великій кількості досить якісних та дешевих підручників якраз і була однією з головних причин початку друкування книг на українських землях. Про це говорить те, що одна з перших надрукованих в Україні книг – це “Буквар”, створений Іваном Федоровим у Львові в 1574 році. Досить часто у прикнижних супровідних матеріалах (передмовах, післямовах, додатках, посвятах тощо) наводяться відомості про історію створення цієї книги або навіть про історію певної друкарні, причини створення тієї чи іншої книги, її читацьке призначення. І однією з поширених тем таких супровідних матеріалів є історико-книгознавче осмислення навчальної книги.

Прикладами фактів з історії навчальної книги, які були оприлюднені протягом ХVІІ-ХVІІІ ст., можуть бути передмова Гедеона Балабана до “Євангелія Учительного” (Крилос, 1606 р.) [23, с. 171]; передмова до “Граматики” (Львів, 1591 р.) [23, с. 114]; передмова Кирила Транквіліона-Ставровецького до “Євангелія Учительного” (Рохманів, 1619 р.) [17, С. 56]; передмова до “Анфологіону” (Київ, 1619 р.) [28, № 5]; післямова Памви Беринди до славнозвісного “Лексикону” [28, № 29] та ін. У цих та подібних текстах містяться відомості про історичні обставини виправлення

тексту та видання книги, кошти, якими здійснювалось видання, велике значення цієї праці для православної церкви та освіти.

Поступово в передмовах, післямовах та посвятах до друкованої книги визначається нова тема: дослідження історії окремої книги. Справа створення книги, досить тривала, в умовах гострої релігійної полеміки дуже актуальна, а іноді й небезпечна, подається як духовний подвиг. Історія створення окремої книги в такий спосіб виражає собою певний закінчений етап духовного розвитку суспільства, і цей процес стає предметом окремого дослідження. Найбільш яскраво ця тематика втілена у виданнях Києво-Печерської лаври починаючи з 20-х рр. XVII ст.

Проте все це були лише перші спроби історико-книгознавчої думки. Справжнє осмислення книгознавчих категорій взагалі і навчальної книги зокрема розпочинається в Україні тільки в XIX ст. Звичайно, не можна сказати, що вже в XIX ст. українські дослідники-книгознавці розробили концептуальні підходи до розгляду історії вітчизняного підручника. На той час не лише історико-книгознавча думка, а й сама українська історична та педагогічна наука знаходилися у початковому стані. Робилися лише перші спроби осмислення, накопичувався емпіричний матеріал, формувалась термінологія та методика дослідження. Проте вже тоді було встановлено певні закономірності в розвитку української книжності й, зокрема, в історії навчальної книги. Це нерозривний зв'язок освіти з національним визначенням особистості, значення рідної мови для освіти, величезна роль провідних діячів культури в освіті народу, виняткова роль навчальної книги в процесі поширення освіти. Установлювалися теоретично і такі вимоги до підручника, як його дешевизна, доступність, науковість, технічна якість тощо.

Подібна тематика присутня в багатьох працях початкового етапу історичного дослідження книги в Україні, а саме в роботах Є. Болховітінова [5-9], М. Максимовича [19], Д. Зубрицького [1], С. Мисливського [21]. Звичайно, у згаданих працях історія навчальної книги розглядається лише принагідно, проте вже сформовані деякі загальні для українського книгознавства погляди на вимоги до неї: обов'язкова доступність тексту, врахування єдності змісту та форми книги, чітке визначення її читацького призначення, увага до особливостей читацького сприйняття.

Після заснування в Петербурзі українського видавництва П.Куліша книга в Україні виходить на новий рівень розвитку. Друга половина XIX ст. відзначається високим ступенем політизації національного руху, і не останньою мірою в цій політичній боротьбі

використовується книга як ідеологічна зброя. Завдяки тому, що головним змістом діяльності національно-визвольного руху в цей час була просвіта простого народу, книгознавчі дослідження набувають орієнтації на вивчення масового читача, особливостей сприйняття книги, її функцій в освіті та вихованні.

Продовжується історичне вивчення діяльності окремих українських друкарень, при цьому в контексті їх загальної історії вивчається й видання навчальної літератури. Особливо багато відомостей подібного роду в працях А. Перлштейна [24], С. Барановського [2], М. Трипольського [29], А. Петрушевича [25, 26], П. Троцького [30], С. Голубева [11], А. Селецького [27] та ін. Спільною рисою цих досліджень є погляд на книгу як джерело духовності і як зброю у міжконфесійній боротьбі. Хоч загалом праці є історичними за характером, у них досить виразно просліджуються психолого-педагогічні аспекти вивчення книги – досліджуються процеси використання книги для потреб освіти, залежність формування тематично-жанрової структури видань певної типографії від контексту перебігу релігійної полеміки, врахування особливостей читацького сприйняття при використанні книги як засобу релігійної полеміки тощо. При цьому, звичайно, головна увага приділяється саме релігійному навчанню, але в це поняття на той час входить і моральне, і певною мірою інтелектуальне та естетичне виховання, тому такі дослідження досить важливі для розуміння історії функціонування навчальної книги в Україні в цілому.

Однак у ХІХ ст. створювалися й праці, присвячені переважно історичному дослідженню навчальної книги. Перш за все слід згадати велику працю С. Голубева [11], присвячену Петру Могилі. У цьому дослідженні міститься багатий фактичний матеріал з історії Києво-Печерської друкарні, друкарні М. Сльозки, А. Желиборського, заснування друкарства у Молдові. При цьому дуже докладно досліджується процес створення навчальної літератури в Києво-Печерській лаврській друкарні. Характерним є те, що С. Голубев досліджує не лише практичні аспекти того чи іншого видання, але і його науково-теоретичні засади та об'єктивні причини створення. Приділяється велика увага тим вимогам, які розробив і проводив у життя Петро Могила для навчальної книги: науковість, доступність викладу та мови, близькість народній психології, чітке формулювання ідейного задуму та якісне втілення його в матеріальній книжній формі.

Також слід згадати історико-книгознавче дослідження В. Іконникова, присвячене історії друкарні Київського університету

[16]. Окрім суто технічних подробиць про устаткування та обладнання друкарні, головний предмет вивчення – кількість та тематика виданої університетом навчальної літератури. Автор наводить докладний статистичний звіт про кількість, тематику, авторів, тираж, призначення підручників, посібників, довідників, друкованих лекцій викладачів та іншої виданої університетською друкарнею літератури. При цьому вказується на найбільш важливі історичні події, що призводять до тих чи інших змін в тематиці та кількості видань, роль підручників Київського університету в освіті взагалі через вказівки на те, куди продавався й для кого друкувався наклад.

Подібних досліджень можна навести багато, однак головним є те, що українська історія книги ХІХ ст. мала вже деякі досягнення в плані дослідження підручників. Перш за все, почалася розробка єдиної схеми опису книги, де враховувалася водночас і її форма, і зміст. По-друге, створювалася єдина історія друкарської справи в Україні, у якій завжди значне місце посідало друкування підручників. І, нарешті, історично досліджувалися вимоги до підручника, які ставились від самого початку української книжності, а саме: доступність; чітко визначене читацьке призначення (тобто відповідність віковим, освітнім, професійним, мовним характеристикам читацької аудиторії); науковість і наявність супровідних допоміжних матеріалів; художня та технічна якість оформлення. Саме вищезгадані та інші дослідження з історії навчальної книги в Україні стали пізніше, у роки національно-культурного відродження у ХХ столітті, підґрунтям для початків створення національного підручника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Subrycki D. Historyczne badania o drukarniach ruskosłowiańskich w Galicyi. – Lwów: Druk. Inst. Stawropig., 1836. – 2, 90 s.
2. Барановский С. Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1877. – № 18. – С. 763 – 787.
3. Баренбаум И. Е. Основы книговедения: Учеб. пос. по курсу “Книговедение и история книги”. – Л., 1988. – 92 с.
4. Барсук А. И. Вопросы общей теории книговедения // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 22. – М., 1971. – С. 11.
5. Болховитинов Е., митрополит. О славянорусских типографиях // Вестник Европы. – 1813. – № 14 (июль). – С. 104 – 129.
6. Болховитинов Е., митрополит. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих

оное, так же планов лавры и обеих пещер. – К.: Типография Киевопечерской лавры, 1826. – 191 с.

7. Болховитинов Е., митрополит. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок. – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. – 291, 272, [8] с.

8. Болховитинов Е., митрополит. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. – М., 1995. – 416 с.

9. Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь, 1995. – 485 с.

10. Головацкий Я. Ф. Начало и действие Ставропигийского братства во Львове по отношению историко-литературному // Зоря галицкая яко Альбум на год 1860. – Львів, 1860. – С. 455 – 459; 471 – 473.

11. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. – Т. 1. – К., 1883. – XII, 559 с., 576 с. Прил.; Т. 2. – К., 1898. – VII, VI, 524 с., 498 с. Прил.

12. Гречихин А. А. Истоки формирования книговедения как науки // История книги. Теоретические и методологические основы: Сб. науч. тр. – М., 1976. – С. 22 – 33.

13. Динерштейн Е. А. Еще раз о понятиях «книжное дело» и «история книжного дела» // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 58. – С. 80 – 88.

14. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – 262 с.

15. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995. – 478 с.

16. Иконников В. И. Университетская типография. – К.: Типогр. Импер. Ун-та св. Владимира, 1884. – 53 с., табл.

17. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 520 с.

18. Ковальчук Г. Книгознавча наука в контексті роботи з бібліотечними фондами книжкових пам'яток // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 37 – 44.

19. Максимович М. Книжная старина южнорусская // Собрание сочинений М. А. Максимовича. – Т. III. – К., 1880. – С. 661 – 716.

20. Мигонь К. Наука о книге: Очерк проблематики. – М.: Книга, 1991. – 198 с.

21. Миславский С. (митрополит). Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. – К.: Тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1795. – [2], 140 с.

22. Немировский Е. Л. К вопросу о предмете истории книги // Книга и культура. – М., 1979. – С. 32 – 50.
23. Огієнко І. Історія українського друкарства. – Львів, 1994. – 448 с.
24. Перлштейн А. Очерки истории типографий на Волыни // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – Ч. 87. – С. 22 – 26 (передрук з “Волынских губернских ведомостей” за 1855 р. № 4)”
25. Петрушевич А. С. Иван Федоров. Русский первопечатник: Историческо-библиографическое рассуждение. – Львов: Типогр. Ставропиг. Ин-та, 1883. – 38 с.
26. Петрушевич А. С. Историческое известие о древней Почаевской обители чину св. Василия Великого и типографии ея, с росписью в той печатанным книгам // Галичанин. – Львов, 1863. – Кн. I. – Вып. 3 – 4. – С. 158 – 181.
27. Селецкий А. Острожская типография и ее издания. – Б.м., 1885. – 227 с. (Отт. из Волынских епархиальных ведомостей за 1884 год № 29 – 35 и за 1885 г. № 7 – 11, 20 – 26).
28. Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків / Укр. АН. Збірник Істор.-філол. Відділу № 17. – К.: Друк. УАН, 1924. – 546 с.
29. Трипольский Н. Волынские православные церковные братства и их деятельность. – Житомир, 1892. – 223 с.
30. Троцкий П. Типография Киево-Печерской лавры // Труды КДА. – 1865. – Кн. 5. – С. 63 – 87; Кн. 6. – С. 161 – 230.
31. Франчук Є. І. Еволюція поняття “книга” як об’єкта книгознавства та джерелознавства // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 3/4. Український археографічний збірник. – Т. 6/7. – К., 1999. – С. 377 – 403.
32. Франчук Є. І. Українська книга і книжкова культура в національній культурі України: Проблемне бачення міждисциплінарних досліджень // Наукові праці НБУВ. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 155 – 172.
33. Фрис В. Я. Українська рукописна книга XVI – першої половини XVII ст.: проблема репрезентативності та відтворення цілісності // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 4. – К., 1998. – С. 180 – 187.
34. Харламов В. А. О некоторых дискуссионных вопросах историко-книжной науки // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 58. – С. 89 – 103.

35. Черняк А. Я. История книги как наука // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 59. – С. 47 – 59.

Рассматриваются проблемы исторического исследования учебника как части книжной культуры Украины. Статья посвящена исследованию вклада украинских ученых XIX в. в формирование основополагающих подходов, методологии и методики исторического исследования отечественной учебной книги.

*Головко М.Б.
(м. Слов'янськ)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ У РОБОТІ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

У законі України «Про дошкільну освіту» заявлено про ідею модернізації першої освітньої ланки, удосконалення її змісту, гуманізацію цілей та принципів, осучаснення навчально-виховних технологій [3].

Модернізація національної освіти, у тому числі і дошкільної, передбачає також і врахування інтеграційних процесів у європейському і світовому освітньому просторі, що набуває очевидної **актуальності** у контексті завдань Болонської конвенції. Тож, вкрай необхідними стають дослідження у напрямку вивчення та використання з огляду на умови сьогодення найбільш відомих та плідних зарубіжних освітніх технологій, що будуються на засадах гуманізму, особистісної орієнтації, індивідуалізації, надання дитини права бути вільною, гармонійною, активною і самостійною особистістю.

В останні роки в Україні спостерігається активізація Монтесорі-руху, вальдорфської педагогіки, інших інноваційних технологій, набули популярності на ринку освітніх послуг Монтесорі-школи, вальдорфські дитячі садки тощо (Київ, Одеса, Полтава, Харків, Миколаїв, Донецьк, Дніпропетровськ та ін.). Тому актуальними для розв'язання залишаються питання, чи вписуються вони у національну систему освіти, які мають пріоритети, за якими умовами стає можливим упровадження зарубіжного досвіду у вітчизняні дошкільні заклади. Отже, **мета** нашого дослідження полягає у виявленні можливостей та умов використання зарубіжного альтернативного досвіду в системі дошкільної освіти.

Останнім часом проблема розвитку вітчизняного дошкільного виховання, його історія і сучасність досліджувалася низкою українських вчених (Л.Артемова, А.Богущ, З.Борисова, Н.Гавриш,

І.Дичківська, О.Кононко, К.Крутій, В.Кузьменко, С.Кулачківська, І.Пінчук, Т.Піроженко, З.Плохій, О.Проскура, Т.Поніманська, С.Попиченко, І.Улюкаєва та ін.). Результати цих досліджень становлять теоретичну основу нашого дослідження. Українськими дослідниками вивчені також історичні аспекти розвитку теорії і практики індивідуального виховання дітей за системою М.Монтессорі, проаналізований зміст її педагогічної концепції, визначені умови запровадження принципів Монтессорі-педагогіки у навчально-виховний процес (І.Дичківська, Т.Поніманська); особливості формування готовності дітей до навчання в школі за вальдорфською педагогікою (О.Папач), науково-педагогічні основи навчально-виховного процесу в сучасній школі за ідеями вальдорфської педагогіки, де розглядалися і проблема наступності дитячого садка і школи (О.Іонова). Проте проблема вивчення та узагальнення особливостей використання альтернативних зарубіжних технологій в системі дошкільної освіти залишається поки що маловивченою.

Враховуючи складність і місткість обраної проблеми, у цій статті ми ставимо **завдання** проаналізувати досвід роботи існуючих в Україні альтернативних дошкільних закладів та груп, що працюють за ідеями М.Монтессорі, визначити умови реалізації даної інноваційної технології на вітчизняному освітньому ґрунті.

Перейдемо до викладення основного матеріалу. На шляху реформування дошкільної освіти у системі дошкільного виховання простежуються певні нові тенденції: організаційно змінюються зміст і форми роботи дитячого закладу, відбувається інтенсивний пошук нових, нетрадиційних підходів, орієнтирів у роботі з дітьми, створюються належні умови для реалізації дитиною свого природного потенціалу, для її залучення до національної та світової культури, кожний дошкільний заклад має змогу віднайти «своє обличчя» і боротися за «свого споживача». Тепер родину цікавить не тільки безпосередня близькість садка до місця проживання, а те, як малюк почувається у ньому, що пропонується дітям, у який спосіб розкриваються потенційні можливості дитини, як вона адаптується до життя. Сучасні дошкільні заклади активно включають до своїх освітніх програм різні додаткові види діяльності – іноземну мову, хореографію, театральну та зображувальну діяльність тощо.

З метою забезпечення індивідуального розвитку та соціалізації особистості, задоволення потреб дитини дошкільні заклади шукають засоби врівноваження керованої діяльності, що організується за ініціативою педагога, та вільної діяльності за ініціативою самих дітей.

Вагомим чинником реалізації особистісно-орієнтованого підходу є створення психолого-педагогічних умов для дитячої імпровізації та творчості у всіх сферах життя. Цим питанням відведене належне місце у чинних і нових розвивальних програмах, як державних, так і авторських.

Обговорюючи технологічний аспект оновлення дошкільної освіти, учені зазначають, що до педагогічних інновацій можна віднести певне нововведення, яке стосується того чи іншого аспекту освітньо-виховного процесу, – напрацювання окремих педагогів і творчих груп, які являють собою цілісну систему роботи того чи іншого спрямування, здебільшого недостатньо висвітленого у науково-методичній літературі. Новим у педагогіці вважаються не лише ідеї і технології, які ще не використовувалися, а й той комплекс елементів, які несуть у собі дійсно прогресивні і гуманістичні засади. У згаданому випадку це, зокрема, стосується спадщини зарубіжних педагогів, яка за тривалий час радянської влади не використовувалася (О.Декролі, М.Монтессорі, Р.Штейнер, С.Френе та інші).

Знайомство вихователя з розмаїттям підходів в організації педагогічного процесу допоможе відшукати той шлях, який стане для нього найбільш близьким та зрозумілим, або на основі різноманітного досвіду намітити свої підходи до гуманізації педагогічної роботи у дошкільному закладі.

Аналіз відповідної науково-методичної літератури засвідчив, що з початку 90-х років минулого століття творчість М.Монтессорі та її послідовників стає предметом пильного вивчення та аналізу. З'являються у перекладі її праці, що були раніше невідомі широкому загалу освітян, науково-методичні посібники, що висвітлюють сутність філософських, психологічних та педагогічних позицій Монтессорі-педагогіки (М.Богуславський, З.Борисова, І.Дичківська, Т.Єрофеева, Г.Корнетов, Г.Любіна, Т.Поніманська, Р.Семерникова, Д.Сороков, М.Сорокова, О.Хілтунен та ін.).

Узагальнюючи матеріали цих досліджень, можна стверджувати, що суть методу М.Монтессорі становить незалежна цілеспрямована діяльність дітей з дидактичним матеріалом у створеному розвивальному предметно-просторовому середовищі за умови обмеження прямої виховної дії вихователя на дитину. На технологічному рівні розглядаються конкретні засоби та прийоми навчання й виховання дітей. Педагогіка М.Монтессорі має глибоко продуману та експериментально апробовану методику роботи з комплексом оригінальних матеріалів [5].

Педагоги України, керуючись провідними принципами, які

проголошують забезпечення гуманістичного змісту освіти, виховання вільної особистості, доступність та відкритість до педагогічних новацій, а також завдяки розширенню інноваційного простору, дістали чудову можливість працювати з дітьми за найгуманнішою педагогічною системою філософа, лікаря та педагога М.Монтессорі. В ідеях Монтессорі-педагогіки їх приваблює перш за все відсутність авторитаризму і насильництва над природою дитини, її глибокий гуманізм, не декларований, а справжній, діючий, який забезпечує кожній дитині найбільш сприятливі умови для розвитку. Вихователі, що працюють у Монтессорі-садках або групах, вважають що ця система технологічна та продумана, дозволяє дитині розвиватись в особистому темпі, відповідно до її здібностей, використовуючи спеціально розроблені різноманітні матеріали під керівництвом вихователя.

Керівником проекту «Відродження гуманістичної педагогіки М.Монтессорі в Україні» у 1992 році став Б.Жебровський, начальник головного управління освіти м. Києва, під патронатом якого у столиці розпочала свою роботу школа Монтессорі для українських дітей, яка працює і зараз. У своє розпорядження школа отримала комп'ютерний клас, хореографічний, музичний та фізкультурний зали, класи зображувальної діяльності, художньої праці. Вихователі пройшли відповідну підготовку. А через деякий період 15 областей України розпочали роботу в своїх закладах за цим методом. Було також створено Асоціацію Монтессорі-вчителів України, а згодом і Український освітній Монтессорі-центр.

Працівники цієї школи не мали на меті відтворити модель школи Монтессорі в тому чистому вигляді, подібно до тих, що існують в Голландії, Німеччині, США та інших країнах світу, а наполегливо працювали над створенням української моделі такої школи, адаптованої до умов та соціальних потреб нашого суспільства, нашої національної культури, звичаїв та традицій [1]. Адже гуманізм цієї педагогічної системи вільно переплітається з глибоким корінням батьківської української освіти, з її багатотою духовністю, змістовним надбанням, цікавими національними традиціями.

Адаптація Монтессорі-педагогіки до українського ґрунту є характерною і для інших освітніх закладів цього напрямку, які і сьогодні працюють в Україні у багатьох містах. Педагогічні підходи, методика навчання, специфіка розкладу занять, режиму дня допомагають створити той дух спільноти, яким славляться школи М.Монтессорі у міжнародній системі освіти і який уже тепер відрізняє ці навчальні заклади від інших.

У школах працюють різновікові групи, розвиток дитини відбувається в заданому природою темпі, дитина виховується як особистість та член суспільства, у якому живе.

Кожний віковий період дитини вважається важливим. Усі діти постійно перебувають у взаємодії, і єдиним домінуючим фактором є те, що всі вони представники тієї ж самої спільноти. Метою виховання дітей уже в ранньому дитинстві є розуміння самих себе, вироблення навичок, які найповніше розкривають їх духовний потенціал. Найбільший акцент робиться на підготовку дитини до реального життя, що є основою її успішної інтеграції до соціуму.

За розкладом різноманітна діяльність дитини органічно переходить з однієї в іншу. Для кожного з видів діяльності існує конкретний Монтессорі-матеріал, який допомагає дитині досягти певної мети. У школі Монтессорі діти набувають знань з математики, рідної мови та англійської, природничих наук (географії, історії, природознавства), мистецтва, культури, музики. Усе, що відбувається у класній кімнаті, робиться з позитивним акцентом. Дорослий тримається трошечки позаду, спрямовуючи та стимулюючи дії дитини.

У групі Монтессорі немає покарань та заохочень. Тут є дисципліна, що формується через свободу й активність. Це дозволяє дитині багато рухатися, спілкуватися, мати свободу у виборі діяльності. Найголовнішим лімітом свободи є потреби колективу та деструктивна поведінка когось із дітей по відношенню до іншої, до середовища, до себе. Такі дії або корегуються, або припиняються.

Урок у групі Монтессорі не ведеться на рівні традиційного вербального спілкування з дітьми. В основу роботи педагога покладено метод спостереження, який дозволяє простежити перебіг розвитку дитини, підготувати середовище, яке допомагатиме педагогу вести дитину від простого до складного, від конкретного до абстрактного. Воно відповідає потребам дитини і дозволяє кожному працювати у своєму темпі відповідно до сензитивних періодів розвитку.

У такому закладі велика увага приділяється створенню атмосфери, у якій кожному малюкові жилося б спокійно і вільно. Педагоги прагнуть забезпечити своїм вихованцям свободу вибору і водночас навчають правильно нею користуватись і самостійно приймати рішення робити власний вибір, мотивувати свої дії. Вихователі дбають повсякчасно, щоб діти не почувалися приниженими, їхню працю, успіхи у навчанні, поведінку не порівнюють ні з чийми, не хвалять (і не карають!), просто навчають

самостійної самооцінки, правильного сприйняття себе серед однолітків, привчають рахуватися з інтересами інших.

На полицях у групах Монтесорі немає звичайних іграшок. Замість них – понад 150 різноманітних завдань, вправ, логічних ігор. Їх пропонують малюкам щодня з різних розділів: з формування сенсорики, практичного життя, образотворчості, математики, розвитку мовлення та навчання грамоти, космічного виховання і т.і.

Усі педагоги Монтесорі-шкіл постійно підвищують рівень своєї майстерності. Свої знання вони намагаються впроваджувати у життя, адже педагоги прагнуть бути авторами власної неповторної моделі дитячого закладу, який працює за ідеями М.Монтесорі з урахуванням надбань вітчизняної педагогіки.

Своїми знаннями вони охоче діляться з батьками малюків і для них на базі кожного дитячого закладу проводять постійно діючі семінари.

Як свідчить багаторічна практика, провідну роль у системному впровадженні ідей і принципів будь-яких гуманістичних виховних концепцій відіграє особистість педагога.

Роль Монтесорі-педагога, який допомагає дитині в процесі саморозвитку, суттєво відрізняється від традиційної. Вивчення літературних джерел і досвіду Монтесорі-садків доводить, що вчитель повинен уміти таке: оволодіти теорією і філософією Монтесорі-системи, зберігати спокій, мати терпіння, бути стриманим, дисциплінованим, послідовним у діях, доброзичливим, спостережливим; добре знати можливості розвивального матеріалу; створювати розвивальне середовище і забезпечувати порядок у ньому в системі взаємин – дитина-матеріал, дитина-дитина, дитина-середовище, дитина-педагог; проводити індивідуальні уроки на рівні презентації матеріалу та на рівні триетапного уроку [4]. Монтесорівський педагог нічого не робить за дитину, а допомагає досягти всього самостійно.

На основі вивчення досвіду організаційної роботи з впровадження ідей Монтесорі-педагогіки, ми дійшли висновку, що вітчизняними освітянами накопичено цікаві підходи до повноцінної підготовки вихователів та вчителів, що заслуговують на увагу тих працівників, що намагаються оптимально використати особистісно-орієнтований потенціал альтернативних технологій. Спостерігається кілька напрямків професійної підготовки: у системі спеціальної та вищої освіти, у післядипломній освіті, на відповідних курсах та семінарах; під час закордонних відряджень з метою навчання у відповідних центрах або пілотних школах; у створених за

громадською ініціативою товариствах, освітніх центрах, проектах.

У системі вищої педагогічної освіти підготовка відповідних кадрів може здійснюватися на основі систематичного вивчення актуальних педагогічних концепцій у межах семінарів, спецкурсів або за певною спеціалізацією. На жаль, у сучасних вузівських планах, програмах, лекційних курсах альтернативним програмам приділяється досить мало уваги. Відчувається потреба у достатній кількості об'єктивної інформації, навчальних посібників, наукових джерел і праць самих авторів концепцій, результатів експериментального впровадження їх ідей у педагогічний процес вітчизняних дошкільних закладів, потреба у наявності бази для педагогічної практики. В останні роки на допомогу вихователям і студентам українські і російські науковці розробили деякі навчальні посібники [2, 5, 6]. Не можна обминути і появу у навчальних планах педагогічних вузів нових курсів, присвячених зарубіжним гуманістичним концепціям (такий спецкурс викладається на факультеті дошкільного виховання і практичної психології, і як показує досвід, викликає у студентів завжди неабиякий інтерес).

Система організаційно-педагогічної діяльності з метою впровадження альтернативних технологій передбачає такі аспекти: повноцінну підготовку вихователів за відповідними технологіями, інформованість і свідоме бажання батьків щодо виховання їхніх дітей на ідеях і принципах тієї педагогічної системи, яка обирається; функціонування дошкільного закладу як організуючого центру педагогів, батьків, громадськості; науково-методичне забезпечення педагогічного процесу, зокрема розробку власних програм, які враховують з одного боку вимоги Монтесорі-педагогіки, а з іншого – системи дошкільної освіти в Україні, відповідають соціокультурному, історичному, природному контексту країни, спираються на кращі досягнення вітчизняної педагогічної думки; оцінювання рівня ефективності освітньо-виховного процесу, його оперативне корегування з метою узагальнення і поширення позитивного досвіду в освітній практиці. Реалізація цих компонентів орієнтована на забезпечення функціонування дошкільного закладу як інтегрованої моделі і передбачає конструювання змісту освіти відповідно до національних культурно-освітніх умов, відбір особистісно-орієнтованих форм і методів організації педагогічного процесу.

У процесі розв'язання завдання дослідження ми дійшли певних **висновків**.

Сьогодні можливість альтернативних підходів до організації освітньо-виховного процесу викликає інтерес у педагогів та батьків. У

нашій країні розгорнувся цілий напрямок, який впроваджує у практику зарубіжний досвід організації навчання й виховання дошкільнят.

На підставі аналізу роботи Монтессорі-груп та Монтессорі-садків можна стверджувати, що педагоги України працюють над створенням української моделі таких закладів, адаптованих до умов і потреб нашого суспільства, національної культури та системи освіти, і досягають високих результатів.

Практичне застосування Монтессорі-педагогіки дозволяє визначити найважливіші педагогічні умови, які дають змогу забезпечити ефективне здійснення педагогічного процесу на ідеях зарубіжного досвіду: створення творчих груп педагогів, випуск відповідної літератури, розробка програм підготовки вихователів, програм виховання дітей відповідно до нормативних державних документів; всебічна теоретична і практична підготовка вихователів через організацію центрів, семінарів, практик, стажування; тісна взаємодія і співпраця вихователів та батьків, що дуже важливо для сприятливого соціокультурного середовища; організація системи “дитячий садок-школа”, що забезпечує безперервність і послідовність навчально-виховного процесу.

Наше дослідження не вичерпує проблему, і доцільним у подальшому залишається всебічний аналіз результатів роботи альтернативних дошкільних закладів у порівнянні з тими, що діють на державній підставі, пролонговане вивчення процесів розвитку дітей, які виховувалися у дошкільній ланці на Монтессорі-принципах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горюнова В. та ін. Перша в Україні // Дошкільне виховання. – 1997. – № 11. – С. 10-11.
2. Дичковская И., Пониманская Т. Воспитание для жизни (образовательная система М.Монтессори). – М.: МЦМ, 1996. – 115 с.
3. Закон України “Про дошкільну освіту”. – К., 2001. – 32 с.
4. Метод научной педагогики Марии Монтессори. – К.: Ділова Україна, 1993. – 131 с.
5. Современные образовательные программы для дошкольных учреждений. – М: Академия, 2000. – 344 с.
6. Сорокова М. Система М.Монтессори – теория и практика. – М.: Академия, 2003. – 381 с.

Проанализированы целесообразность и особенности использования идей Монтессори-педагогике в практике работы

дошкольних учреджень України, определены условия ее адаптации к современной социокультурной и образовательной ситуации.

*Луна В.О., Луна В.В.
(м. Слов'янськ)*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЮЧИХ ЦІЛЕЙ НАВЧАННЯ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ УЧНІВ

У вихованні і навчанні розумово відсталих школярів педагоги керуються тими ж принципами і методами, що й у масовій школі. Але при їх реалізації у допоміжній школі враховуються особливості розвитку аномальних дітей і пов'язана з ними специфіка роботи, яка полягає у вираженій корекційній спрямованості навчально-виховного процесу.

До числа найважливіших напрямків корекційно-виховного впливу на розумово відсталих дітей належать:

- 1) корекція недоліків розвитку пізнавальних процесів;
- 2) корекція мовленнєвого розвитку;
- 3) корекція емоційно-вольової сфери;
- 4) корекція порушень моторики, фізичного розвитку;
- 5) корекція соціальної поведінки.

Не претендуючи на повне охоплення всіх напрямків корекційної роботи, ми ставимо за мету розглянути реалізацію деяких цілеспрямованих впливів корекційного навчання на різні сторони особистості розумово відсталої дитини.

Сутність корекційної роботи в спеціальних школах, її теоретичне осмислення, було і залишається предметом ретельного вивчення цілого ряду вітчизняних і закордонних дефектологів.

Розглядаючи в загальдефектологічному плані проблеми компенсаторно-корекційного процесу в спеціальних школах, І.С. Моргуліс указував на ті основні положення, що належать до навчання аномальних дітей: компенсація і корекція відхилень у розвитку здійснюються в умовах спеціально організованого педагогічного процесу з урахуванням типологічних, вікових та індивідуальних особливостей дітей; компенсаторно-корекційна спрямованість навчання виступає як сутність усієї навчально-виховної роботи спеціальної школи, реалізуючи в процесі засвоєння дітьми знань, умінь і навичок; найважливішою умовою ефективності розвитку компенсаторних процесів і корекції дефекту є максимально раннє забезпечення спеціальних педагогічних впливів на аномальних

дітей; компенсаторно-корекційне акцентоване навчання орієнтується на збережені органи почуттів і потенційні можливості аномальних дітей, об'єктивні закономірності формування їхньої психіки на своєрідній психофізіологічній основі; оптимальний компенсаторно-корекційний ефект навчання аномальних дітей пов'язаний з організацією їхньої предметно-практичної діяльності при активній і свідомій взаємодії з об'єктами зовнішнього середовища; у спеціальному навчанні необхідні зовнішні діючі регулятори, що стимулюють навчально-пізнавальну діяльність учнів [9, с. 14-15].

Зазначені загальдефектологічні положення є істотно значимими при розробці умов педагогічного процесу, що закономірно впливають на корекцію розвитку учнів допоміжної школи й відповідних наступних вимог:

1) відображення загальних законів педагогіки й узгодження з розробленими в ній принципами навчання і виховання, оскільки корекційні завдання розв'язуються в єдності із завданнями навчання і виховання на змістовному матеріалі єдиного педагогічного процесу школи і за допомогою єдиних методів навчання і виховання;

2) облік об'єктивних закономірностей взаємин виховання і розвитку, встановлених у психології і відображених, зокрема, у дидактичних і психологічних принципах розвиваючого навчання (В.В. Давидов, Л.В. Занков, О.Н. Кабанова-Меллер, З.І. Калмикова, І.С. Якиманська й ін.);

3) охоплення в цілісному виді корекційно – орієнтованого педагогічного процесу в єдності таких його ланок, як мета, умови, зміст, форми і методи, результати.

Ряд принципів значимих для корекційної роботи в допоміжній школі положень розробив О.М. Граборов. Зокрема, він охарактеризував різні засоби здійснення корекційно-виховної роботи допоміжної школи (оздоровча робота, індивідуальний підхід до учнів, структурна простота навчального матеріалу, наочність навчання, праця як основний засіб корекції), серед яких особливе місце відводив свідомості навчання, вважаючи його провідним принципом не тільки в навчанні, але й у корекційно-виховній роботі [3, с.34-35]. Дуже важливе судження висловив О.М. Граборов про необхідність забезпечення в навчально-корекційному процесі "трьох основних моментів: усвідомлення розумово відсталими школярами цілей і завдань навчальної роботи; знання прийомів роботи для досягнення кращих результатів; уміння перевіряти роботу як наприкінці, так і в процесі її виконання" [3, с. 39].

Значний внесок у розробку теоретичних основ корекційної

роботи в допоміжній школі вніс Г.М. Дульнев, у науковій спадщині якого роботи з питань психологічних особливостей пам'яті і мови розумово відсталих школярів, завдань і напрямків їх виховання, взаємин у колективі, трудового навчання, особливостей реалізації в допоміжній школі дидактичних принципів, диференційованого підходу до учнів, корекції інтелектуальних порушень.

Спираючись на положення Л.С. Виготського, Г.М. Дульнев акцентує увагу на найважливішому корекційному завданні навчання в допоміжній школі – підвищенні узагальнюючої й організуючої ролі мови учнів, розвитку процесів абстрагування й узагальнення і тим самим стимулюванні їх загального розумового розвитку. З цією метою необхідне широке використання прийомів перетворення розумової дії в розгорнутий ряд зовнішніх операцій, що протікають з опорою на наочні засоби, сполучення мовних засобів навчання з предметно-практичною діяльністю школярів.

Характеризуючи принципи індивідуального і диференційованого підходів до розумово відсталих школярів у навчанні, Г.М. Дульнев особливо вказував на те, що "індивідуальний підхід до учнів не повинен перетворюватися в пасивне пристосування вчителя до особливостей розумово відсталої дитини", а розмаїтість складу учнів робить проблему диференційованого підходу до школярів надзвичайно гострою для олігофренопедагогіки і що здійснення такого підходу створює особливо сприятливі умови для проведення корекційної роботи [4].

Особливо слід зазначити широту підходу при розв'язанні цієї проблеми, що не обмежувалася тільки орієнтацією на розвиток у олігофренів інтелектуальних компонентів предметно-практичної трудової діяльності, забезпечення розуміння її логічної сутності, але й торкалася корекції особистості в цілому, формування такої готовності до самостійної праці за професією, що забезпечувала б справжню соціальну реабілітацію олігофренів, їхню інтеграцію в суспільстві після закінчення школи.

Проблема корекційної роботи в допоміжній школі активно розроблялася І.Г Єременком і його науковою школою.

"Найбільш істотною ознакою, що відрізняє методи навчання, які застосовуються в допоміжній школі, – пише І.Г. Єременко,- від методів, що використовуються масовою школою, є їхня корекційно-розвиваюча спрямованість. Вона включає: а) подачу на кожен урок навчального матеріалу малими порціями; б) максимальне розгорнення і розчленованість складних понять і дій; в) сповільненість навчання і часту повторність дій, що формуються; г) попередження

пропедевтикою вивчення нового; д) постійну опору на чуттєвий досвід учнів; е) керівництво діями учнів аж до спільного виконання їх вчителем і учнем та ін." [5, с. 96-97]. При цьому він указує на своєрідність застосування дидактичних методів на різних етапах корекційного навчання, коли застосування окремих методів або їхнього сполучення синергетично змінюється залежно від рівня розвитку учнів і характеру поставлених корекційно-розвиваючих цілей.

В олігофренопедагогіці є вказівки на необхідність спеціального виділення корекційних цілей педагогічних заходів поряд з освітніми і виховними [5].

В.М. Синьов [10] вважає правомірним віднести до корекційних цілей навчально-виховного процесу ті цілі, що зв'язані:

а) з формуванням якостей знань учнів (забезпечення їхньої об'єктивності, усвідомленості, узагальненості і конкретності, повноти, систематизованості, оперативності, міцності), організації інтелектуальної діяльності школярів так, щоб різні пізнавальні процеси функціонували в єдності і на рівні, що забезпечує ефективність прийому, переробки, упорядкування, збереження навчальної інформації і користування нею; у цьому випадку корекційні цілі збігаються з навчальними;

б) з формуванням у школярів операційних і процесуальних компонентів розумової діяльності (умінь і навичок її здійснення, цілеспрямованості і планомірності) і забезпеченням їхньої усвідомленості;

в) з корекцією в олігофренів особистісних параметрів інтелектуальної діяльності (її позитивної мотивації, критичності і самокритичності, самостійності).

На цій загальноорієнтованій основі корекційно-розвиваючі цілі тих або інших занять можуть бути конкретизовані (наприклад, у процесі формування вміння виконувати ту або іншу розумову дію висувається корекційна ціль розвитку усвідомлення учнями власної діяльності) або інтегровані (наприклад, корекційна ціль розвитку самоконтролю зв'язана з усіма трьома компонентами інтелектуальної діяльності: знаннями або уявленнями моделі (зразка), уміннями порівнювати (звіряти), самокритичністю).

При визначенні корекційних цілей у навчально-виховному процесі допоміжної школи варто враховувати: тип уроку, обумовлений його дидактичною метою; зміст навчального матеріалу і зв'язані з його особливостями типи навчально-пізнавальних завдань, виконання яких спрямоване на оптимальне засвоєння школярами

даного змісту і формування відповідних інтелектуальних умінь; вікові, типологічні й індивідуальні особливості розумового розвитку учнів конкретного класу. Дуже важливо при цьому враховувати необхідність досягнення стратегічних цілей, які повинні бути визначені стосовно розумового виховання олігофренів на кожному році навчання в допоміжній школі, при вивченні різних предметів шкільної програми і погоджені між собою.

Необхідно висувати особливі вимоги, насамперед, до змісту навчально-виховного процесу в допоміжній школі.

Навчальні програми для допоміжних шкіл у розділах, які визначають вимоги до основних умінь учнів, повинні конкретніше, ніж це робиться в сучасній практиці, орієнтувати вчителів на розв'язання завдань, що відображають соціально-цільову сутність розглянутої умови.

Допоміжна школа, виконуючи своє соціальне замовлення з урахуванням специфіки розвитку олігофренів і реальності їхньої соціалізації, не ставить перед собою мети формування в учнів теоретичного мислення, але у зв'язку з його роллю в інтелектуальному розвитку школярів (В.В. Давидов, Л.В. Занков, З.І. Калмикова, та ін.) і з урахуванням можливостей оволодіння розумово відсталими учнями понятійними (а не просто узагальнено-образними) знаннями (А.І. Капустін, Е.І. Липецька, В.М. Синьов та ін.), варто підсилити в змісті допоміжного навчання елементи теоретичних узагальнень, загальних понять, які формулюються на основі пізнання, абстракції і синтезу внутрішніх, істотних ознак і зв'язків. Це не суперечить практичній спрямованості навчання в допоміжній школі, а дозволяє підсилити його корекційний вплив на інтелектуальний розвиток учнів.

Навчання ефективно тільки в тому випадку, якщо у вчителя є надійний спосіб досягнення цілей і він намагається досягти чіткості у їх формулюванні, можливості зіставити досягнуте з бажаним.

Цілі можуть бути виражені: через досліджуваний зміст, через діяльність учителя, через внутрішні процеси і зрушення в розвитку, через зовні виражену навчальну діяльність.

Дійсно, підготувати розумово відсталого до самостійного суспільно корисного життя можна тільки забезпечивши розвиток його здатності до саморегуляції поведінки і діяльності, що досягається лише шляхом виховання його логічного мислення, розуміння й оперування інформацією у вербальних формах, як соціально найбільш поширеного, довільного характеру вчинків, дій і т.п., тобто всього того, що належить саме до вищих психічних функцій.

Отже, спеціальним, дуже відповідальним, хоч і нелегко

досяжним у роботі з олігофренами (у зв'язку з порушеннями їхньої самосвідомості в цілому) завданням корекційно-виховного процесу є формування у них здатності усвідомлення власної інтелектуальної діяльності. Тільки на цій основі можна забезпечити самоконтроль, саморегуляцію, самокорекцію її здійснення.

Олігофренопедагогіка у відношенні особливостей проведення корекційної роботи в даному напрямку має у своєму розпорядженні явно недостатні відомості. Однак навіть матеріали досліджень, які проаналізовані нами, показують, що в структурі мотивації навчальної діяльності розумово відсталих школярів присутні як неусвідомлені, так і усвідомлені спонукання, здатні виступати як мотиви – цілі пізнання.

В.М. Синьов указує, що, незважаючи на те, що "у розумово відсталих осіб навіть у юнацькому і першому молодіжному віці вкрай важко здійснюється процес усвідомлення мотивів власної соціальної (асоціальної) поведінки, деякі успіхи при спеціальній корекційній роботі можуть бути досягнуті" [10, с. 286]. Отже, зрозуміло, що усвідомлення мотивів своєї діяльності і поведінки є необхідною умовою самоконтролю та самокорекції і в цілому – самовиховання особистості.

Навчально-виховна робота допоміжної школи в корекційному впливі на розумовий розвиток учнів ґрунтується на організації їхньої предметно-практичної діяльності із забезпеченням її інтелектуалізації і вербалізації, обліком особливостей і корекцією процесів інтеріоризації та екстеріоризації дітьми знань і умінь.

У роботі з розумово відсталими школярами виправленню підлягають недоліки, характерні для різних пізнавальних процесів – перцептивних, мнемічних, розумових, які у сукупності складають їхню інтелектуальну діяльність. Тому навчально-пізнавальна діяльність олігофренів повинна бути організована так, щоб сприяти корекції і сприйняття, і мислення, і запам'ятовування, і репродукування інформації в різних її формах (мовних, графічних, практичних).

Корекційно-розвиваюча ефективність опори на продуктивне мислення олігофренів, вплив навчального процесу на різні компоненти їхнього інтелектуального розвитку (його зміст, діяльнісні характеристики, особистісні параметри, зокрема мотивацію) найбільшою мірою сприяють підвищенню свідомості й активності олігофренів у навчанні, корекції не тільки мислення, але й інших пізнавальних і емоційно-вольових процесів.

Доцільно в роботі з розумово відсталими школярами залучати їх

до процесу самостійного прийняття рішень в ситуаціях, максимально наближених до умов реального життя, і відпрацьовувати способи таких рішень.

Для забезпечення розумового розвитку учнів допоміжної школи необхідне спеціальне педагогічне керування їхньою пізнавальною діяльністю з використанням відповідних корекційних прийомів при орієнтації на послідовний розвиток інтелектуальної самостійності учнів.

При застосуванні кожного з методів навчання і виховання дітей-олігофренів успіх залежить від того, наскільки вдається педагогові-дефектологів забезпечити належну мотивацію їхньої інтелектуальної діяльності, організувати її в цілеспрямованому руслі, раціонально включати відповідні корегуючі засоби в процесі її здійснення дітьми. При цьому залежно від новизни і складності пізнавального матеріалу, з яким працюють школярі, з диференційованим і індивідуальним обліком рівня їхнього актуального розвитку педагог вибирає й аналізує такі структури діяльності учнів: максимально-розчленовану, розчленовано-цілісну, цілісну, що сприяють оволодінню змістом і засобами виконання цієї діяльності і дозволяють постійно нарощувати ступінь самостійності її здійснення.

Реалізація педагогом-дефектологом функцій керування пізнавальною діяльністю розумово відсталих школярів висуває ряд вимог до його особистості й відповідних компонентів професійної майстерності. Сукупність таких вимог, які відображають у цілому професійну модель діяльності педагога-дефектолога в деякій мірі впливає з тих положень, що були наведені нами. Розумово відсталі школярі здатні виявляти критичне відношення до особистості педагога, позитивне відношення до нього часто є важливими факторами, що визначають інтерес і відношення учнів до того або іншого предмета або виду позакласної роботи [2].

При виконанні учнями інтелектуальних завдань, які відповідають за рівнем труднощів їхній зоні найближчого розвитку, корекційний ефект пов'язаний із забезпеченням учневі успіху в їх виконанні й наполегливому закріпленні психічних новотворів для переводу їх на рівень актуального розвитку пізнавальних здібностей учня.

Ця закономірність належить як до змісту і методів навчально-виховного процесу допоміжної школи, так і до його цілей і результатів. Маючи загальнопедагогічне і загальдефектологічне значення, вона принципово важлива для реалізації всіх напрямків корекційної роботи з розумово відсталими дітьми, у тому числі й у

корекції їхнього інтелектуального розвитку.

Якщо ж діяльність дитини увесь час супроводжується зовнішньою допомогою, вона зможе одержати позитивне підкріплення від успішності виконання, але ніколи не навчиться здійснювати її самостійно, тобто її пізнавальні потенції із зони найближчого розвитку не перейдуть у нову якість.

У роботі з дітьми-олігофренами особливо важливі цикли пізнавальної діяльності, які здійснюються на змісті і засобах розумової роботи, що відповідають уже досягнутому рівневі актуального розвитку школяра (уроки повторення, закріплення, застосування знань, заняття з підготовки домашніх завдань, ідентичних або дуже близьких за аналогією до тих, що раніше виконувалася, і добре відомих). Тільки на таких циклах навчання розумово відсталий школяр зможе відчутти і пережити успіх у дійсно самостійній пізнавальній діяльності, тільки так можна сформувати стабільні новотвори в різних компонентах його інтелектуальних здібностей.

Педагог допоміжної школи повинен кваліфіковано проникати в особливості пізнавальних здібностей своїх учнів, що знаходяться як у зоні їхнього найближчого розвитку, так і на його актуальному рівні, чітко вловлювати найтонші переходи між цими двома рівнями становлення інтелектуальної діяльності й на цій основі постійно модифікувати та реалізувати цілі корекційної роботи.

Отже, ми розглянули головні умови педагогічного процесу в допоміжній школі, що відображають закономірності реалізації його корекційних цілей впливу на інтелектуальний розвиток розумово відсталих школярів; вони відбивають істотні, повторювані, об'єктивно існуючі зв'язки між зовнішніми педагогічними (відповідні умови навчання і виховання) і внутрішніми, психологічними (зміни в різних компонентах інтелектуального розвитку дітей-олігофренів) явищами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений, Т.5. Основы дефектологии/ Под ред. Т.А. Власовой. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
2. Горожанкина Р.И. Некоторые вопросы восприятия и оценки личности учителя учащимися вспомогательной школы // Изучение личности аномального ребенка: Тезисы докл. – М.: НИИ дефектологии АПН СССР, 1977. – С. 32-33.
3. Граборов А.Н. Очерки по олигофренопедагогике. – М.: Учпедгиз, 1961. – 196 с.
4. Дульнев Г.М. К вопросу о дифференциации обучения уча-

щих ся допомогальної школи // Дефектологія. 1970. N 1. – С. 8-13.

5. Еременко І.Г. Олігофренопедагогіка. – Київ: Вища школа, 1985. – 326 с.

6. Капустин А.І. Формування історических понять у навчаючих ся допомогальної школи на основі спеціальної організації їх умственої діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Київ, 1974. – 22 с.

7. Ліпа В.А. Вліяння авторитета вихователя на формування напрямленості особистості умствено відсталих школярів// Усовершенствование корекційної роботи в спеціальних школах і спеціальних дошкільних закладах в умовах школярської реформи. Тарту, 1988. – С. 137.

8. Ліпа В.А. Корекційно – розвиваючі цілі в змісті освіти розумово відсталих учнів// Гуманізація навчально – виховного процесу. – Слов'янськ, 1998. – С. 89-92.

9. Моргуліс І.С. Теоретическі основи корекційно-виховного процесу в молодших класах школи сліпих: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1984. – 31 с.

10. Синев В.Н. Корекція інтелектуальних порушень у навчаючих ся допомогальної школи: Дис.... д-ра пед. наук. – М., 1988. – 359 с.

Рассматривается сущность коррекционной работы в специальных школах и реализация некоторых целенаправленных воздействий коррекционного обучения на различные стороны личности умственно отсталого ребенка.

*Тарасенко Н.В.
(м. Слов'янськ)*

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ УЧНІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ

У Концепції мовної та читацької освіти учнів допоміжних шкіл відзначено, що українська (рідна) мова – це не лише навчальний предмет, а й засіб засвоєння знань і умінь з інших предметів, а головне – надійне джерело соціалізації та подальшої адаптації випускників допоміжної школи. Державний статус української мови реалізується в допоміжній школі завдяки створенню відповідних психолінгвістичних, розвивальних, корекційних та освітньо-культурних умов для її опанування.

Для розумово відсталих учнів рідна мова – один з найскладніших предметів.

Мета допоміжної школи – дати учням таку мовну освіту, а на основі цього домогтися такої мовної освіченості, мовленнєвого розвитку, морально-етичного, естетичного виховання учнів, які б допомогли успішно увійти в соціокультурний простір країни, соціалізуватися та професійно адаптуватися в ньому після закінчення школи. Отримані в школі знання з рідної мови потрібні кожному розумово відсталому протягом усього подальшого життя.

Крім того, що мовна освіта учнів допоміжної школи виконує завдання розумового розвитку, корекції психофізичних недоліків, вона є засобом спілкування та пізнання, джерелом знань про навколишній світ, засобом прищеплення учням етичних і моральних рис, засобом виховання свідомого громадянина України, засобом прилучення до кращих літературних надбань українського народу.

Згідно з Концепцією 12-річної загальної освіти сучасне розуміння ролі рідної мови у школі виявляється у трьох взаємопов'язаних аспектах:

- а) як навчального предмета в усіх навчальних закладах;
- б) як основного засобу комунікації і здобуття знань з інших (немовних) сфер пізнання;
- в) як засобу розвитку та самовираження особистості школяра, утвердження його в суспільстві.

На уроках мови, особливо при вивченні літературних творів, при умові правильно організованої роботи, можна здійснювати ознайомлення дітей із загальнолюдськими цінностями, що створює умови для формування гуманістично зорієнтованої особистості. Це один з провідних напрямків у вдосконаленні навчально-виховного процесу на шляху реформування загальноосвітньої школи. Формування у школярів поняття загальнолюдських цінностей диктується, перш за все, тими соціальними потребами, які виникають у зв'язку з докорінною перебудовою у багатьох сферах суспільного життя. Адже поряд з позитивними змінами, які зараз намітилися, у свідомості підростаючого покоління почали стверджуватися і негативні явища: поступова втрата духовних ідеалів, моральне зубожіння, відсутність гордості за свою країну, байдужість, черствість, жорстокість. Гуманні ж відношення людей між собою – це те, без чого не можна уявити існування суспільства ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому. Тому виховання у школярів загальнолюдських та морально-етичних цінностей має бути першочерговим завданням учителя.

Велику частину свого життя дитина проводить у школі – на уроці. Урок – не лише основна форма навчання, як це прийнято вважати, але й сфера, у якій переважно відбувається шкільне виховання. Це зумовлює необхідність чітко з'ясувати фактичний виховний потенціал уроку. У душі викладеної вище концепції виховання питання можна сформулювати так: у взаємодії з чим на уроці мови виховується учень? Що тут є чинниками виховання і де тут джерела ціннісних орієнтацій учнів?

Прийнято вважати, що основним, якщо не єдиним, з цих чинників є зміст навчального предмета. Переважно з урахуванням його характеру і формувалася досі так звана „виховна мета” уроку. Такий підхід сьогодні не можна вважати достатнім і правомірним. Бо на уроці учень взаємодіє не лише зі змістом предмета. Звичайний аналіз структури уроку дає змогу виявити тут і ряд інших факторів, котрі привертають його увагу. Це й організація уроку, і взаємини його учасників (вчителів та учнів), і матеріальні умови, у яких вони працюють, і сама навчальна праця, і контроль та оцінювання, і методи навчання, і психологічна атмосфера уроку, і ще деякі інші аспекти. Учень постійно стикається з ними і, безумовно, формує ставлення до них. Очевидно також, що він робить це дуже часто поза актуальною увагою вчителя. На уроці чинником виховання служить усе, з чим учень взаємодіє. А це означає, що вчитель змушений постійно тримати в полі зору всі аспекти уроку, вивчати їх виховні можливості і на цій основі навчитися опосередковано впливати на весь виховний процес, спрямовувати його у належне русло.

Сказане вище спонукає нас розглядати урок як систему певних автономних факторів, з якими учень взаємодіє індивідуально і, таким чином, здійснює самовиховання.

Розглядаючи зміст уроків рідної мови, слід перш за все виділити інформативний аспект. Суттєве значення має ретельний підбір мовленнєвої інформації під кутом зору його виховної функції. Очевидно, що ті самі теми в різній атмосфері і різній інтерпретації можуть давати і негативні наслідки, наприклад, загострити увагу учнів на ідеологічних категоріях і цим сприяти знеціненню морально-етичних цінностей.

Побудова навчально-виховного процесу з орієнтацією на учня як на центральну фігуру на уроці висуває на перший план за власними діями. Це органічний елемент будь-якої навчальної діяльності: учень зіставляє досягнуте з очікуваним кінцевим результатом і корегує хід розв'язання проблеми. За цих умов думка вчителя (оцінка) трактується ним лише як „ключ” до рішення задачі і як форма його

самовираження. Зменшення питомої ваги зовнішнього контролю і збільшення ваги самоконтролю дуже бажане саме з виховної точки зору, бо сприяє формуванню впевненості у власній силі, почуття людської гідності тощо.

Виховний вплив контролю виявляється і тоді, коли в ролі контролюючого (щодо іншого учня) виступає сам школяр. Цей контроль носить часто прихований характер. Кожен учень у класі дає свою оцінку кожному іншому, коли той щось робить. Психіка дитини постійно є ареною зіткнення різних думок. Протиріччя між „мене оцінюють” і „я оцінюю”, чужа точка зору – „моя точка зору” є тим полем постійної боротьби, на якому розвивається здатність людини до контролю і самоконтролю. Об’єктивність суджень про себе та інших, сформована на стиках своєї і чужої точки зору, становить основну справедливість, стає школою демократизму.

Контроль на уроці, якщо він застосовується педагогічно правильно, – могутній чинник розвитку мотивації праці, джерело радості, розвитку чуттєвої сфери тощо. Несправедливість, безпринципність учителя в оцінюванні учня глибоко позначається на характері дітей.

Розв’язання виховних завдань великою мірою залежить від цього вибору. Як показують наші спостереження, нерідко фронтальні форми роботи гальмують ініціативу учня. Якщо вся увага класу постійно зосереджена на вчителіві, то це призводить до взаємної відчуженості учнів. Учень не відчуває „плеча” товариша, він працює лише на вчителя. Іноді учням навіть заборонено звертатися до товариша за допомогою, а той, хто наважується допомогти йому (підказати), оголошується “порушником дисципліни”, якщо ж діти діють самостійно, особливо в парах чи групах, то відбувається процес складання зусиль, діє взаємодопомога, формується механізм співжиття і співпраці.

Не слід переносити в урок рідної мови щось штучно “виховне”. Та якщо вчитель глибоко осмислить і використає те, що впливає з самого навчального процесу та структури уроку, а ще підбере відповідний дидактичний матеріал, то такий урок буде неоціненним у плані становлення учня як особистості. Тому особливу увагу на уроках рідної мови слід звернути саме на інформативний аспект уроку.

Засвоєння основних норм української літературної мови, сформованих віковими традиціями, оволодіння виражальними засобами, культурою мови, трансформація набутих знань про гуманістичні ідеали народу за допомогою мовних засобів в

особистісні моральні переконання і вчинки через різноманітні форми мовленнєвої діяльності сприяє збагаченню внутрішньої культури особистості. Засоби рідної мови створюють найсприятливіші умови для засвоєння норм стосунків у сім'ї, у колі товариства у між особистісному спілкуванні тощо.

Зокрема, відмітимо, що такі жанри усної народної творчості, як казка, загадка, пісня, прислів'я, об'єктивовані у текстах, відбивають споконвічні людські цінності: духовну красу українського народу, його кращі моральні переконання – чемність, доброзичливість, ввічливість. Тексти віршів, оповідань для дітей, створених сучасними дитячими письменниками, є прямим продовженням історичних традицій минулого. Стверджуючи гуманістичні ідеали сьогодення, ці твори порушують проблеми морального, етичного, естетичного розвитку особистості. Методично правильно організований процес сприймання і розуміння таких текстів має не тільки забезпечувати формування продуктивних комунікативних умінь молодших школярів, а й сприяти трансформації смисло-змістовної інформації у власні свідомі моральні переконання.

Діяльність учителя, спрямована на оволодіння школярами мовними скарбами народної творчості під час формування комунікативних умінь і навичок – один із напрямків, на якому мають бути зосереджені педагогічні зусилля на уроках засвоєння рідної мови. Зміст навчальних програм з мови у цілому накреслює шляхи реалізації вищезазначених завдань. Однак, як свідчать спеціальні спостереження, процес цей спонтанний, він міг би бути значно ефективнішим за умови урізноманітнення мовленнєвої діяльності, спрямованої на засвоєння чітко визначених на уроках мови виховних гуманістичних цілей.

Як відомо, за лінгводидактичну одиницю розвитку зв'язного усного і писемного мовлення прийнято вважати текст, оскільки він найповніше задовольняє потреби людей у мовленнєвій комунікації, виконуючи при цьому різноманітні функції (повідомлення, впливу, розповіді, доведення власної точки зору тощо). Будучи засобом вираження смислу, структурно і мовно оформлений за певними законами, текст містить також і великий виховний потенціал. Зокрема, у текстах відображаються морально-етичні норми поведінки, різноманітні вчинки, висловлюються міркування з приводу наведених зразків взаємин. Це означає, що і добір текстів для спостереження за їх основними ознаками може здійснюватися у тісному зв'язку із формуванням гуманістичних ідеалів особистості. Через цілеспрямований аналіз змісту та мовностилістичного оформлення

спеціально дібраних для цього творів учитель тактовно спрямовує стосунки дітей на засвоєння принципів дружби, взаємоповаги, взаєморозуміння, створює у них мотиваційну основу для трансформації загальнолюдських етичних норм в особистісні моральні переконання. Дійовим засобом спонукання до такої діяльності служать уроки розвитку зв'язного мовлення. Створюючи відповідні мовленнєві ситуації, учитель привчає своїх вихованців приймати певні моральні рішення, робити загальні умовиводи щодо змісту пропонованої моральної вимоги, передавати свої емоції як позитивного, так і негативного забарвлення за допомогою найрізноманітніших мовних засобів. Відповідно, у процесі свідомої творчої моральної та мовленнєвої діяльності на таких уроках у школярів формуються вміння та навички адекватного мовленнєвого оформлення власних гуманістичних ідеалів.

Цілеспрямована систематична робота з розвитку усного мовлення діалогічного характеру – також один із провідних напрямків у розвитку вмінь дітей користуватися мовними одиницями з метою зробити своїм словом щось приємне співбесідникові (висловити свою шану, радість за його успіхи, побажати добра, щастя) або ж навпаки – показати незадоволення з приводу негідних вчинків. Значне місце у розвитку діалогічного мовлення посідає інтонаційна культура мовлення. Рівень оволодіння нею є конкретним показником вихованості. Сюди відносимо вміння дотримуватися потрібної сили голосу, темпу, паузації мовлення, емоційного забарвлення. Від уміння школярів емоційно висловити свою думку під час спілкування, створити певний емоційний настрій прямо залежить ефективність відтворення правил засвоєного етикету в реальних життєвих ситуаціях. Саме на цьому ставиться акцент у програмі з рідної мови в допоміжній школі.

Тренувальні вправи на спостереження за одиницями мовного етикету у текстах діалогічного характеру, визначення їх ролі у передачі смислу та змісту висловлення, вправи у конструюванні власних діалогів сприяють не тільки накопиченню власного індивідуального мовленнєвого досвіду, а й формуванню таких структур типових життєвих ситуацій у довгочасній пам'яті, вилучення яких у кожному конкретному випадку забезпечуватиме в майбутньому процес спілкування на гуманістичних засадах.

Ефективним засобом як формування, так і виявлення морально-етичної культури молодших школярів є навчальні твори усної та писемної форми (переважно розповіді та міркування). Добір таких тем, які б спонукати учнів замислитись, поділитися своїми думками

щодо певного морального вчинку, поміркувати над життєвою ситуацією, розширення елементарних знань про морально-етичні норми – усе це активізує мислення дітей, розвиває їхнє мовлення, формує вміння виконувати ті чи інші етичні дії.

Отже, на уроках рідної мови учні з особливими потребами повинні не тільки засвоїти сукупність базових лінгвістичних понять, а й оволодіти морально-етичними нормами, збагати свій внутрішній світ, навчитися реалізовувати свої гуманістичні переконання за допомогою найрізноманітніших мовних засобів, використовуючи їх відповідно до завдань і умов комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадер В.І. Формування гуманістичного світогляду молодших школярів на уроках рідної мови. Науково-методичний збірник. Випуск III. – Слов'янськ: ІЗМН – СДП, 1998 р. – С. 16-19.

2. Вавіна Л.С. Розвиток зв'язного мовлення учнів допоміжної школи на основі тексту // Дефектологія. – № 1. – 1997. – С. 6-10.

3. Висоцька А. Комунікативні вміння як фактор виробничої адаптації розумово відсталих старшокласників // Дефектологія. – №1. – 1997. – С. 13-18.

4. Висоцька А. Загальні критерії визначення рівня громадської вихованості учнів з особливостями психофізичного розвитку // Дефектологія. – №2. – 2002. – С. 32-36.

5. Вержиховська О. Вивчення моральних знань у дітей з вадами розумового розвитку // Дефектологія. – № 2. – 2000. – С. 42-46.

6. Єременко І.Г. До питання про стандартизацію освіти дітей з порушеннями інтелектуального розвитку // Дефектологія. – № 4. – 2000. – С. 4-8.

7. Кравець Н. Концепція мовної та читацької освіти учнів допоміжної школи // Дефектологія. – 2001 – № 2. – С. 18-21.

8. Кобзар Б., Постовойтов Э. Шляхи підвищення соціальної відповідальності вихованців шкіл-інтернатів // Дефектологія. – № 1. – 1997. – С. 48-52.

9. Тарасюк С. Соціально-комунікативна активність як чинник корекції затримки психічного розвитку дитини // Дефектологія. – № 3. – 1999. – С. 40-44.

10. Тарасенко Н.В., Капустин А.И. Формирование у учащихся вспомогательной школы оценочных суждений о поступках человека // Роль обучения в развитии детей – олигофренов / Под ред. В.Г. Петровой. – М., 1981. – С. 111-121

11. Тарасенко Н.В. Особенности понимания умственно отсталыми детьми чувств и переживаний человека, представленных средствами изобразительной деятельности // Специальные образовательные потребности – 98. Тарту: ТГУ, 1998. – С. 33 –39.

12. Тарасенко Н.В. Роль чувств и условия их возникновения при чтении у умственно отсталых учащихся // Вопросы специальной психологии и дидактики. – Тарту, 1988. – С. 29 –36.

В статье нашли свое отражение проблемы социализации умственно отсталых школьников на основе совершенствования речевого, эстетического и морально-этического образования, воспитания сознательного гражданина Украины в процессе обучения родному языку.

*Аматьєва О.П.
(м. Слов'янськ)*

ДІАГНОСТИКА ТА РОЗВИТОК ВИРАЗНОСТІ МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Мовленнєва компетенція дітей визнана однією з провідних базисних характеристик особистості, що формується в процесі її розвитку (А.М.Богущ, М.С.Вашуленко, О.Л.Кононко, Л.А.Парамонова). Означений феномен включає в себе вміння адекватно й доречно практично послуговуватися мовленням у конкретних ситуаціях спілкування, використовуючи для цього як мовні (інтонація), так і немовні (міміка, пантоміміка) засоби виразності мовлення.

Формування виразності мовлення – проблема досить складна й різнобічна. Окремі її аспекти досліджувалися вченими різноманітних галузей науки. Експресивність як характеристика мови та мовлення виступила предметом вивчення літературознавства (Г.Л.Абрамович та ін.), риторики (Г.З.Апресян, Л.К.Граудіна, Г.М.Сагач та ін.), загального мовознавства (Ф.М.Березін, О.О.Реформатський, Н.В.Черемісіна, Д.М.Шмельов, Л.В.Щерба та ін.) та окремих його галузей: теорії культури мовлення (Н.Д.Бабич, Б.М.Головін, М.І.Ільш та ін.), практичної стилістики (Д.Е.Розенталь та ін.), паралінгвістики (М.М.Горелов, Г.В.Колшанський та ін.). Ученими визначено поняття “виразність мовлення”, виділено засоби й типи виразності.

Питання щодо методики формування виразності мовлення в дошкільників розглядалися в працях багатьох дослідників (С.С.Бухвостова, Н.С.Карпинська, Г.І.Полозова, О.С.Ушакова,

Є.О.Фльоріна, Л.С.Фурміна та ін.), у передовому досвіді педагогів-практиків. Ґрунтовно вивчалися різноманітні аспекти виразності мовлення дошкільників: окремі компоненти інтонації (темп, тембр та ін.), дикція, голосові вміння, мовленнєве дихання тощо як елементи техніки мовлення (М.М.Алексєєва, О.І.Максаков та ін.), поетичний слух (О.С.Ушакова та ін.). Разом з цим не були визначені показники та критерії виразності мовлення, не розроблені технології навчання, що включають мовні й немовні компоненти виразності мовлення старших дошкільників.

За мету дослідження було обрано розробку та апробування методики навчання виразності мовлення дітей старшого дошкільного віку.

На початку пошуку було висунуте таке припущення: формування виразності мовлення у дітей старшого дошкільного віку буде ефективним, якщо забезпечити поетапне засвоєння дітьми взаємопов'язаних мовних (інтонація) та немовних (міміка, пантоміміка) засобів виразності: інформаційно-експресивний, діяльнісний та комунікативний; опору на мовленнєву компетенцію та ампліфікацію емоційного досвіду дітей у відтворенні базисних емоцій (радість, смуток, здивування, гнів, страх); комунікативно-ситуативний підхід до навчання дітей виразності мовлення.

Дослідження базувалося на зазначених далі концептуальних положеннях. Формування особистості дошкільника як неповторної індивідуальності пов'язане передусім із розвитком базисних характеристик та видів діяльності (ігрової, мовленнєвої, художньої, музичної тощо). Мовленнєвий розвиток дитини зумовлений формуванням мовленнєвої, художньо-мовленнєвої, комунікативної компетенцій, що забезпечують її повноцінне спілкування в людському суспільстві.

Завданнями дослідження були:

1. Уточнити та науково обґрунтувати сутність і структуру феномену “виразність мовлення дітей старшого дошкільного віку”.
2. Виявити та охарактеризувати рівні розвитку виразності мовлення дітей старшого дошкільного віку.
3. Визначити педагогічні умови ефективного формування виразності мовлення старших дошкільників.
4. Розробити та апробувати методику навчання виразності мовлення дітей старшого дошкільного віку.

Культура мовлення – це вчення про сукупність та систему комунікативних якостей мовлення (Б.М.Головін). До комунікативних якостей, що забезпечують культуру мовлення, належать передусім

його правильність, точність, чистота, образність, виразність тощо (Н.Д.Бабич, Б.М.Головін, М.І.Ільях, М.І.Пентилюк та ін.).

Виразність (експресія) мовлення – комунікативна якість культурного мовлення, особливість його структури, яка впливає не лише на свідомість, але й на емоції читача чи слухача, підтримує його увагу та інтерес [4].

Ученими виділені такі типи виразності: структурна, образно-емоційна, понятійна та змішана (Б.М.Головін); структурно-інтонаційна й логічна (Н.Д.Бабич); експресивно-фонетична, експресивно-морфологічна (словотворча), експресивно-лексична та експресивно-синтаксична (В.М.Телія).

Унаслідок аналізу праць учених (Г.М.Леушина, М.І.Лісіна, Г.О.Люблінська, С.Л.Рубінштейн та ін.) було виявлено специфіку засвоєння дошкільниками засобів виразності мовлення. Їх перші прояви відносять до раннього дитинства та пов'язують із становленням спілкування дитини з дорослими. Надалі вченими підкреслюється зв'язок засвоєння експресії мовлення із загальним мовленнєвим та емоційним розвитком дитини. Мовлення молодших дошкільників характеризується мимовільною, неусвідомленою виразністю. У середньому та старшому дошкільному віці спостерігається зниження імпульсивності дитячих емоцій, удосконалюється мовлення. Це, у свою чергу, призводить до значного зниження виразних характеристик.

Означена особливість послугувала підставою для визначення старшого дошкільного віку як сензитивного в цілеспрямованому навчанні дітей цієї якості культурного мовлення [2, 3].

Аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури дозволив нам запропонувати таке визначення виразності мовлення у дошкільників: мовлення дітей старшого дошкільного віку можна вважати виразним, якщо вони володіють доступними їхньому розумінню мовними та немовними засобами виразності й використовують їх у діалогічному та монологічному мовленні для вираження чи передачі емоцій, свого ставлення до інформації, співрозмовника.

Експериментальна робота щодо навчання дітей виразності мовлення здійснювалася поетапно. На констатуючому етапі вивчався початковий рівень уявлень дітей старшого дошкільного віку щодо інтонаційних і немовних засобів виразності мовлення та вміння використовувати їх для передачі емоцій в діалогічному й монологічному мовленні. Було вивчено такі засоби виразності мовлення: інтонаційні (тембр, темп, гучність) та немовні (міміка,

пантоміміка: жести, пози тощо) у ситуаціях відображення основних (базисних) емоцій: радість, смуток, здивування, гнів, страх тощо. Дослідження передбачало дві серії завдань.

У першій серії вивчалася наявність у дітей уявлень щодо інтонаційних і немовних засобів виразності. Для цього було використано два блоки завдань (А й Б). У формі індивідуальної невимушеної бесіди дітям було запропоновано розглянути п'ять ілюстрацій, визначити та назвати емоційний стан персонажа, що передавався за допомогою комплексу немовних засобів виразності й відповісти на запитання “Як ти гадаєш, що сталося з людиною на цьому малюнку? Що вона відчуває?” Ілюстрації відповідали основним емоціям (радість, смуток, здивування, страх, гнів). Аналіз експериментальних даних блоку А першої серії завдань засвідчив, що 76,1% дітей експериментальної та 74,6% дітей контрольної груп мають певні уявлення щодо немовних засобів виразності мовлення, проте рівень їх невисокий. Поряд з цим у 23,9% дітей експериментальної та 25,4% – контрольної груп не було виявлено означених уявлень.

Друге завдання (блок Б) передбачало з'ясування наявності в дітей уявлень щодо інтонаційних засобів виразності. Їм було запропоновано дидактичну казку, зміст якої становив опис п'яти емоційних ситуацій, що відображали інтонаційно забарвлене мовлення персонажів відповідно до означених емоцій. Дитині пропонувалося розглянути картки-ілюстрації, а потім послухати казку про цього героя. Після читання кожної частини казки робилася пауза й дитині пропонувалося знайти та показати ілюстрацію, яка відповідала б інтонаційному забарвленню прослуханого тексту. Практично безпомилково були визначені інтонації радості (81,3% дітей експериментальної та 74,7% – контрольної груп), із певними труднощами – інтонації гніву. Значно важчим виявилось співвідношення інтонаційного вираження страху, здивування. Не було виявлено означених уявлень у 18,7% дітей експериментальної та 25,3% – контрольної груп.

Друга серія передбачала три блоки завдань (А, Б, В), спрямованих на вивчення вмінь дітей використовувати інтонаційні та немовні засоби виразності в діалогічному й монологічному мовленні.

Завдання блоку А використовувалися для виявлення вмінь послуговуватися немовними засобами виразності в діалогічному мовленні. Дітям пропонувалося попарно прослухати, а потім розіграти без слів зміст мовленнєвої ситуації з відповідним емоційним забарвленням. Результати проведеного експерименту засвідчили, що

ніхто з дітей не зміг виконати правильно всі завдання. Так, виконали 4 завдання, одержавши 4 бали, лише 4% дітей експериментальної та 5,3% – контрольної груп. Було виявлено, що найбільш часто використовуваним мимічним засобом виразності була посмішка, пантомимічним – рух плечима, рідше – хода. Загалом, спостереження засвідчили, що діти відчують менше труднощів у доборі немовних засобів виразності для передачі емоцій радості, гніву, рідше – смутку. Проте застосування означених засобів для відображення здивування, страху викликало значні перешкоди.

Завдання блоку Б були спрямовані на виявлення умінь дітей використовувати інтонаційні засоби для передачі емоцій в діалогічному мовленні. Дітям пропонувалося за допомогою атрибутів настільного театру розіграти в парі з експериментатором фрагменти знайомих казок, які містили тексти, забарвлені відповідно до основних емоцій. Мовлення дітей записувалося на магнітофонну плівку з наступним аналізом. На цій підставі виділено три рівні володіння дітьми засобами інтонаційної виразності в діалозі: високий, достатній та низький. Дітей із високим рівнем інтонаційної виразності мовлення не було виявлено. Достатній рівень становив 66,7% дітей експериментальної та 65,3% – контрольної груп. До низького рівня було віднесено 33,3% дітей експериментальної та 34,7% – контрольної груп.

Завдання блоку В другої серії експерименту передбачали визначення умінь дітей використовувати інтонаційні та немовні засоби виразності в монологічному мовленні. В індивідуальній бесіді дитині пропонувалося розглянути сюжетну картинку, що відображала персонаж в ситуації з проявом однієї з базисних емоцій, та скласти розповідь за її змістом. На основі аналізу виділено рівні володіння дітьми засобами виразності в монологічному мовленні. Дітей з високим рівнем виявлено не було. На достатньому рівні перебувало 37,3% дітей експериментальної та 40% – контрольної груп. Переважна більшість дітей – 62,7% експериментальної та 60% – контрольної груп виявили низький рівень виразності монологічного мовлення.

За результатами констатуючого експерименту, переважна більшість дітей старшого дошкільного віку виявила низький рівень виразності мовлення. Вони мали обмежені уявлення щодо інтонаційних та немовних засобів виразності, відчували значні труднощі в їхньому застосуванні в діалогічному та монологічному мовленні.

На основі проведеного дослідження виділено критерії виразності мовлення дошкільників: 1) наявність у дітей уявлень щодо

інтонаційних засобів виразності мовлення; 2) наявність уявлень щодо немовних засобів виразності мовлення; 3) уміння дітей використовувати інтонаційні засоби виразності в діалогічному мовленні; 4) уміння дітей використовувати немовні засоби виразності в діалогічному мовленні; 5) уміння використовувати інтонаційні засоби виразності в монологічному мовленні; 6) уміння використовувати немовні засоби виразності в монологічному мовленні.

Значення зведеного сумарного показника виразності мовлення становило основу умовно виділених трьох рівнів виразності мовлення: високого, достатнього та низького. Дітей з високим рівнем виразності мовлення на констатуючому етапі експерименту виявлено не було. На достатньому рівні знаходилося 45,3% дітей експериментальної та 42,7% – контрольної груп. Низький рівень становив 54,7% дітей експериментальної та 57,3% – контрольної груп.

Стрижнем експериментальної методики виступила дидактична модель, що обіймала три взаємозв'язані етапи: інформаційно-експресивний, діяльнісний та комунікативний. Провідними засобами навчання були: імітаційно-ігрові та творчі вправи, емоційно-мовленнєві етюди, емоційно насичена мовленнєва та рухова наочність, піктограми, емоційно забарвлене виразне мовлення вихователя в спілкуванні з дітьми на заняттях та в повсякденному житті.

Основну ланку, що поєднувала етапи експериментального навчання дітей, становила робота щодо розширення уявлень дітей про інтонаційні та немовні засоби виразності мовлення, а надалі засвоєння ними окреслених засобів через репродукцію (повторення, уточнення) шляхом наслідування виразності мовлення вихователя й творче їх застосування в емоційно забарвленій діяльності. Заключним етапом роботи стало використання дітьми одержаних знань, умінь та набутих навичок у процесі спілкування з дорослими та однолітками. Саме тому навчання дітей здійснювалося в три етапи: перший – інформаційно-експресивний; другий – діяльнісний, що поєднував репродуктивний і творчий шаблі; третій – комунікативний.

Для реалізації поставлених завдань було розроблено дві групи спеціальних вправ: імітаційно-ігрові та творчі. Перша група вправ ґрунтувалася на використанні механізму наслідування дітьми виразності мовлення вихователя, яка вмещувала інтонаційні та немовні засоби (“Впізнай за голосом”, “Скажи, як я” і т.п.). Друга група (творчі вправи) передбачала вдосконалення вмій та формування навичок самостійного пошуку й застосування дітьми

інтонаційних і немовних засобів виразності в діалогічному й монологічному мовленні (“Продовж (закінчи) речення” , “Дізнайся про настрій”, “Скажи голосом людини, яка зображена на малюнку” (з використанням піктограм) тощо). На першому, інформаційно-експресивному етапі навчання провідним видом діяльності виступила навчально-мовленнєва. Основними засобами навчання були: емоційно насичена мовленнєва, рухова наочність, розроблені нами піктограми, емоційно забарвлене виразне мовлення вихователя в спілкуванні з дітьми на заняттях та в повсякденному житті.

Реалізація завдань другого, діяльнісного етапу навчання здійснювалася в навчально-мовленнєвій, художньо-мовленнєвій та театральній-ігровій діяльності дітей. Провідним засобом навчання були розроблені нами імітаційно-ігрові (на репродуктивному шаблі) й творчі (на творчому шаблі) вправи, які використовувалися в процесі підготовки дітей до театралізованих ігор, інсценувань тощо. На третьому, комунікативному етапі були створені умови для закріплення дітьми одержаних знань, удосконалення вмінь та формування навичок застосування засобів виразності спочатку в емоційно-мовленнєвих ситуаціях, а потім в активній мовленнєвій практиці.

На заключному етапі роботи було проведено контрольний зріз для виявлення ефективності запропонованої методики навчання дітей виразності мовлення. За результатами проведеного обстеження в експериментальній групі були виявлені значні позитивні зміни у сформованості означених критеріїв виразності мовлення.

Експериментальні дані засвідчили, що після навчання відбулися відчутні позитивні зміни у формуванні виразності мовлення старших дошкільників: з’явилися діти з високим рівнем, значно збільшилася кількість дітей з достатнім і відповідно – знизилася кількість дітей низького рівня виразності мовлення за всіма показниками. Значних позитивних змін у результатах дітей контрольної групи не спостерігалось.

Оптимальними у формуванні виразності мовлення дітей виявилися такі педагогічні умови: залучення дітей до різноманітних емоційно насичених видів діяльності, що взаємодоповнювали один одного (навчально-мовленнєва, художньо-мовленнєва, театральній-ігрова); комплексне розв’язання завдань у процесі навчання дітей та поетапне засвоєння виразності мовлення; наявність позитивних емоційних стимулів навчання (піктограми, мовленнєва та рухова наочність тощо); максимальна мовленнєва активність дітей; створення емоційно-комунікативних мовленнєвих ситуацій; підвищення рівня

спеціальної підготовки вихователів шляхом удосконалення навичок володіння ними засобами виразності мовлення.

У процесі дослідження було виявлено стадії засвоєння дітьми виразності мовлення: 1) збагачення знань щодо засобів виразності та їх функцій у мовленні як у процесі розширення емоційного досвіду дітей, так і шляхом спеціального навчання; 2) формування у дітей дифузних уявлень про засоби виразності мовлення, оволодіння вміннями використовувати одержані знання шляхом наслідування виразного мовлення вихователя; 3) усвідомлення дітьми місця та ролі засобів виразності в мовленні, формування навичок самостійного використання одержаних знань, умінь в емоційно забарвленій театральній-ігровій діяльності; 4) актуалізація сформованих уявлень, умінь та навичок в емоційно-мовленнєвих етюдах; 5) реалізація й закріплення комплексу засобів виразності в активній мовленнєвій практиці.

Дослідження виявило певні закономірності й тенденції засвоєння дітьми виразності мовлення: процес формування виразності мовлення дошкільників взаємопов'язаний з їх емоційним розвитком; через складність та недостатню сформованість у дітей монологічного мовлення рівень його виразності нижчий і темпи засвоєння повільніші, ніж відповідні показники в діалогічному мовленні; засвоєння дітьми немовних засобів виразності відбувається швидше, ніж інтонаційних.

Перспективу подальшого дослідження ми вбачаємо в розробці базисних компонентів виразності мовлення й культури мовленнєвого спілкування дітей, розширенні діапазону досліджуваних засобів виразності мовлення, розробці наступності в навчанні виразності мовлення молодших і старших дошкільників та молодших школярів, у створенні єдиної програми й методики навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Л. Основи культури мовлення. – Львів: Вид-во Світ, 1990.
2. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2004.
3. Богуш А. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. – Одеса, 2004.
4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1988.

Раскрыты особенности формирования выразительности речи детей старшего дошкольного возраста. Разработана дидактическая модель, методика поэтапного обучения детей выразительности речи. Определены уровни выразительности диалогической и монологической речи детей, педагогические условия и закономерности эффективного обучения дошкольников.

*Крайнова Л.В.
(м. Слов'янськ)*

РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ СПІЛКУВАННЯ ЗІ СВІТОМ ПРИРОДИ

Оволодіння рідною мовою як засобом людського спілкування й пізнання є одним з найважливіших надбань дитини в дошкільному віці – найбільш сензитивному до засвоєння мови. Якщо дитина не досягла певного рівня мовного розвитку до п'яти-шести років, то це, як правило, не буде успішним пізніше.

Використовуючи природні фактори для розвитку мовлення дітей, ми забезпечуємо доступність розуміння дитиною закономірностей, залежностей, послідовностей, взаємозв'язків предметів і явищ природи. Для цього створюємо дитині можливість послухати, подивитись, доторкнутись, відчути оточуючий світ.

Різноманітність, яскравість, краса природи допомагають дитині пізнати світ не тільки розумом, але й серцем, відзиватись на події та явища оточуючого середовища, висловлювати ставлення до природи.

Мова і мовлення, на думку О.С.Ушакової, розглядається в психології і педагогіці як „вузол”, у якому сходяться різні лінії психологічного розвитку – мислення, уявлення, пам'ять, емоції [9].

На думку психологів, відчуття і сприйняття є першим ступенем на шляху до пізнання світу, у тому числі природнього. Розвиток мовлення спирається на базу сенсорних уявлень, органи зовнішніх почуттів – знаряддя пізнання, і в розвитку мовлення дитини вони відіграють головну роль. За допомогою зору, слуху, дотику дитина знайомиться з навколишнім світом. Сенсорний розвиток і мовленнєвий розвиток здійснюються в тісному єднанні. Робота з розвитку мовлення не може бути відірваною від роботи з розвитку органів внутрішніх почуттів і сприймань. ”Природа – найбагатше джерело сприймання. Безмежне розмаїття поданих у ній фарб, форм, розмірів, звуків спонукає органи почуттів до діяльності. Скільки живих яскравих образів заповнює свідомість дитини. Словами збагачується її лексика” (Є.І.Тихеева [8]).

Як вважає Л.Г.Нісканен, мислення не може успішно розвиватися без мовного матеріалу. У логічному мисленні важлива роль належить поняттям, у яких узагальнені істотні ознаки явищ. Поняття позначаються словами, отже, у слові розуміння знаходить необхідну для узагальнення матеріальну оболонку. Значення слова, яке позначає поняття, допомагає людині оперувати цим поняттям, тобто мислити. Отже, оволодіння мовою, запасом слів і граматичних форм створює передумови для розвитку мислення [3].

Розвиток мовлення багато в чому залежить від розвитку мислення дитини. Оволодіння систематизованими знаннями, як показують дослідження Л.С.Виготського – це становлення об'єктивних зв'язків між предметами і явищами навколишнього світу, серед яких провідними є причинно-наслідкові зв'язки. Саме встановлення таких зв'язків характеризує рівень дитячого мислення. Діти самі будують „теорії” про походження тварин, про природні явища і т.ін. А це означає, що у дошкільників є тенденція пояснення будь-яких причинно-наслідкових відношень [1].

Як вважають С.Д.Дерябо та В.О.Ясвін, несформованість пізнавальної сфери призводить до антропоморфізму у ставленні до природи. Властивий дошкільнику антропоморфічний спосіб осмислення світу з неминучістю призводить не лише до того, що він дійсно вважає різні природні об'єкти суб'єктами, які здатні думати, відчувати, мати свою мету і бажання, але й до нерозрізнення ним межі між „людським” і „нелюдським”.

Друга характерна риса мислення дошкільника – артифікалізм, тобто уявлення про те, що всі об'єкти і явища навколишнього світу виготовлені самими людьми для їх власних цілей. Оскільки для дитини центр всього світу – людина (а насправді вона сама), то сприйняття природи дошкільником іде через призму прагматизму („Дощ іде для того, щоб я міг ходити по калюжах”). Артифікалізм свідчить про непохитну віру в нічим необмежену могутність дорослого. Так, діти просять своїх батьків подарувати їм ліс, у якому вони тільки-но гуляли [2].

Як зазначає Є.В.Суботський, з віком дитини її свідомість губить тенденцію до одухотворення природи. Роздуми дитини про причини явищ наближаються до роздумів дорослих. Поступово природний світ у свідомості дитини в цілому звільняється від притаманних йому раніше психічних властивостей (волі, сили, бажання, розуміння) [6].

Ми вважаємо, що суб'єктифікація – шлях до спілкування з природою. Саме на основі суб'єктифікації природний об'єкт може стати для дитини дуже важливим. Суб'єктифікація – процес і

результат наділення об'єктів та явищ світу здатністю здійснювати суб'єктні функції. При суб'єктифікації навколишній світ є суб'єктом спільної діяльності і спілкування, віднесений до сфери „людського”, визнаний рівним у своїй самоцінності.

Сучасний рівень розвитку екологічної свідомості й екологічного мислення відповідає екоцентричній парадигмі ставлення до природи, яка виходить із визначення самоцінності життя та суб'єкт-суб'єктної взаємодії з довкіллям. Особливості дитячої свідомості пов'язані із наявністю одухотворення елементів довкілля. Отже, є потенційна можливість для задіяння цих особливостей у розробці методики розвитку інтелектуально-мовленнєвої сфери і, зокрема, зв'язного мовлення дітей.

У рамках дослідження з проблеми розвитку мовленнєво-пізнавальної діяльності нами була здійснена спроба обґрунтування її **актуальності** недостатньою вивченістю, важливістю подальшої розробки методики розвитку зв'язного мовлення [5]. Дослідження потребує також діалогічного характеру мовленнєво-пізнавальної діяльності, розвивальних можливостей діалогу педагога і дітей під час пізнання довкілля. Ми вважаємо, що ці можливості є визначними для усвідомлення екоцінних уявлень на основі вербального узагальнення, логіко-семантичної інтеграції, цілісності сприйняття природного і соціального світу.

Зважаючи на те, що природа як суб'єкт пізнання і спілкування не є однорідною, вплив на людину різних її складових неоднаковий. Має місце наявність негативних релізерів, які неоднозначно впливають на людину навіть за умов певної обізнаності і цілком об'єктивної позитивної оцінки з її боку. Тому наше дослідження враховує особливості сприйняття дошкільниками певних компонентів природної дійсності. Ми маємо на увазі предмети природи, явища, рослини і гриби, тварини, ландшафти, як природні комплекси. У цій статті ми зупинимося на розвивальному спілкуванні зі світом тварин.

Спілкування дітей з тваринами створює особливу атмосферу, яка спонукає дітей до мовленнєвих проявів. Адже живі істоти наділені індивідуальними особливостями і в більшій мірі, ніж рослини чи інші предмети природи, виявляють себе як суб'єкти взаємодії.

Предмет дослідження – розвиток зв'язного мовлення дітей у процесі спілкування дітей з живими істотами (тваринами).

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та власних роздумів ми сформулювали **гіпотезу** дослідження: розвиток мовлення дітей у процесі ознайомлення зі світом природи буде ефективним за умов:

- урахування психічних особливостей сприйняття природних істот (зокрема тварин);
- сприяння повноцінному сприйманню і розумінню дітьми життя природи на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії з тваринами;
- збагачення словника дітей лексикою, здобутою із „живого” спілкування з природою;
- урахування знань, умінь, інтересів дітей і включення їх в активну мовленнєву діяльність.

Методологічними засадами дослідження є наукові положення про взаємозв'язок мислення і мовлення, про роль мови як пріоритетного джерела формування особистості, про перехід кількісних змін у якісні в процесі навчання і виховання.

Дослідження проводилось у дошкільному навчальному закладі № 50 „Лілея” м. Тореза Донецької області в старшій групі протягом 2002-04 рр. (вихователь-дослідник І.С.Ропачька).

На констатуючому етапі експериментальної роботи виконувались такі завдання:

1. Вивчити змістовну сторону мовлення (достовірність, глибина, повнота знань про природу) дітей експериментальної групи.
2. Визначити рівень розвитку мовленнєвих навичок: словник, правильна звуковимова, граматична правильність мовлення, діалогічне та монологічне мовлення.
3. Визначити вміння дітей виражати свої знання в мовленні (форма висловлювання, чіткість, послідовність, емоційність).
4. Визначити рівень мовленнєвої активності (наявність у дитини пізнавальних інтересів, відповідність її знань вимогам програми; сформованість уміння зосереджувати увагу на пропонованому матеріалі; зацікавленість, наявність потреби відповідати, звертатись із запитаннями, доповнювати відповіді, виправляти помилки).

Констатуючий експеримент складався з 3 серій. 1 серія передбачала складання дітьми розповідей за картинками, об'єднаними певним сюжетом „Як їжачок врятував зайчика від лисиці”.

До I рівня були віднесені діти, які повно розкрили зміст серії картинок відповідно до теми, чітко виділяли структурні частини висловлювань (початок, середина, закінчення). Використовували різноманітні образні вирази. У розповідь включали елементи пейзажу, у якому відбувались події, описували зовнішній вигляд, почуття, настрої героїв. Наводимо приклад розповіді із збереженням особливостей мовлення дітей.

Інна З. „Зайка сміється з їжачка, тому що він схожий на щітку. Щітка колюча і їжачок колючий. Лисиця напала на зайку, а він

ховався від лисиці. Йому так страшно, що він нахилився. А їжачок злякав лисицю, а вона злякалась і побігла в ліс. Він же колючий і її уколів. Зайка много моркви насобирав, і тому у нього кошик порвався. Тут їжачок знову йому допоміг. За це і за те, що їжачок добрий, зайка йому подарував яблучко, щоб він його спробував або з'їв”.

Висловлювання 2-го рівня відрізнялись правильною сюжетною лінією. Для розповідей характерна завершеність, наявність різних синтаксичних конструкцій, хоча переважали прості поширені речення. У розповідях не було достатньо повної і чіткої характеристики героїв, опису деталей, прямої мови, відсутні образні вирази. 2-ий рівень отримала переважна кількість дітей.

Лера К.: „Заєць сміється з їжачка. Заєць загубив моркву, а їжачок найшов. Тут лисиця дуже хоче зайчика з'їсти, але їжачок її прогнав. Зайчик подякував йому і дав яблуко”. Лера вживала слова з різними смисловими відтінками, наприклад, коли заєць поведився погано, Лера називала його зайцем, а коли добре – зайчиком.

До 3-го рівня буди віднесені розповіді, у яких тільки перераховувалось зображене на картинках.

Олег Б.: „Тут заєць, ...їжак і щітка. Тут вовк і заєць. Тут їжак повтикал собі колючки ...ой, на колючки морковки. Тут заєць держить яблуко, ...дає їжачку.”

2-а серія. Вивчення особливостей діалогу. Дитині задавались такі запитання: 1. У тебе вдома є тварина? 2. Яка вона? Як її звать? 3. Що вона вміє? 4. А що вона любить? 5. А за що ти її любиш, чим вона тобі подобається? 6. Якщо в тебе нема тварин, кого б ти хотів (хотіла) мати? Чому? 7. А ти спілкуєшся зі своїм улюбленцем? Що ти йому кажеш? Наприклад, вранці, коли з ним вітаєшся?

3-я серія. Вивчення виразних мовних засобів у мовленні дітей (порівнянь, епітетів, синонімів). Дитині пропонували поспілкуватись із тваринкою (хом'ячок): Чи подобається тобі тваринка. Які почуття вона у тебе викликає? Як відчуває себе хом'ячок? Чи сподобався йому ти? Якими словами можна звертатися до хом'ячка?

Докладно проаналізувавши мовні твори дітей про природу, ми дійшли висновку, що їх недосконалість пояснюється тим, що ознайомлення з природою в дошкільних закладах переслідує перш за все мету, пов'язану з формуванням у дітей знань. Мовленнєві завдання залишаються поза увагою. Для значної частини дитячих висловлювань властиве порушення логічної послідовності, композиції тексту, невідповідність змісту темі. У процесі аналізу творчих розповідей виявилась деяка залежність між рівнем якісної

характеристики тексту і рівнем образності. У цілому, діти у своїх зв'язних висловлюваннях рідко використовують засоби образності, метафори, порівняння, пряму мову. Аналіз дитячих творів показує зв'язок між рівнем сприйняття світу природи і змістом зв'язних висловлювань дітей.

Завданнями формуючого експерименту були: визначити вплив спілкування з природним довкіллям для найповнішого розкриття мовленнєвих здібностей дітей; розробити педагогічні умови створення розвивального мовленнєвого середовища у взаємодії з тваринами.

Дослідно-педагогічна робота передбачала використання різноманітних організаційних форм: спостереження, праця, бесіди, екскурсії, самостійна пошукова діяльність. Використовувались методи як безпосереднього, так і опосередкованого ознайомлення з природою. Роботу з дітьми ми проводили по підгрупах, щоб мати можливість приділяти більше уваги кожній дитині. Під час занять з цікавістю та увагою займалися дослідями, слухали розповіді про тварин, розповідали вірші, скоромовки, загадки. За допомогою метода емпатії створювали умови для наближення дітей до світу тварин.

На основі дослідження визначили методику організації спілкування з тваринами з метою забезпечення мовленнєвої активності дітей під час спостереження, яка містить декілька етапів: знайомство, годування, влаштування житла, повсякденний догляд та спілкування, вивчення поведок тварини.

Спостерігаючи за новим мешканцем куточка природи, діти зробили висновок, що морська свинка – дуже рухлива, чудова і добра тваринка:

Софія Ж.: Свинка, ми тебе любимо, ти у нас найкраща.

Михайло Є.: Морська свинка ласкава (гладить її), беззахисна.

- Діти, сьогодні свинка грайлива, радісна, а вчора яка була?

Даша А.: Сумна, невесела.

Софія Ж.: Вона, мабуть, хотіла погратися на вулиці.

Алла П.: З нею ніхто не привітався, тому свинка була сумна.

Даша А.: Ми будемо з нею вітатись, кожен день.

Цікавими для дітей виявились мовленнєві завдання.

1. Свинка збирається на бал.

- Діти, давайте з вами пофантазуємо. Якщо наша морська свинка зібралася до лісу на осінній бал і чомусь засумувала. Як ви гадаєте, чому?

Алла П.: У лісі холодно.

Вова С.: Їй самотньо.

- Так, у лісі холодно, а їй нічого одягти. Давайте придумаємо, яке вбрання із осіннього лісу можна запропонувати.

Алла П.: Брошку з жовтого листя!

Лера К.: Капелюх з гриба!

- А якщо ви їй допомогли зібратись до осіннього балу, який у неї буде настрій.

Даша А.: Свинка буде на балу весела, радісна.

Алла П.: На балу вона буде самою привабливою і її будуть запрошувати до танцю.

- А хто її запросить на танець? (Зайчик, філін).

- Чи сподобається їм її вбрання?

Даша А.: Дуже сподобається, тому що це вбрання ми придумали.

Михайло Є.: Вони ж таку красуню ніколи не бачили.

2. Свинка дивиться на себе у дзеркало.

Зацікавили дітей розгляданням себе у дзеркалі (кого бачать діти, яке обличчя, посмішку, очі, настрій). Зробили висновок – дзеркало показує тебе таким, яким ти є.

- Діти, наша маленька свинка дуже хоче роздивитись себе у дзеркалі, але вона не вміє користуватися ним. Ось як усе було:

Маленька морська свинка

Бо каже мама: „ Ти, свинка,

Прийшла до ручая,

Як сонечко ясне”.

У воду подивлюся:

Ану, водичка чиста,

Яка насправді я?

Покажуй-но мене.

- Хто хоче побути дзеркальною водичкою і розповісти нашій морській свинці, яка вона?

Вова С.: Ти маленька тваринка з довгими вусами і маленькими оченятами.

Сашко В.: Пухнаста, м’якенька і схожа на мишку.

- Свинка вам дуже вдячна. Ви допомогли їй роздивитись себе.

3. Запропонували дітям разом з батьками вдома скласти загадки про морську свинку. Насамперед діти пригадали, що таке загадка, яке її головне правило: розповісти про предмет, але не називати його. Заохочували дітей до складання різних за типом загадок: загадок-описів, загадок, побудованих на запереченні, метафоричних. Приклади загадок:

Оля Г. Довгий хвіст, маленькі вухка. Інна З. Я морська, але не рибка.

Не хом’ячок я і не мишка.

Не свиня, а маленька ...

Юра Г.: Гризти насіння люблю, Спати вдень, вночі гуляю.

Яна А.: В дитячому садку живу,

З дітьми граюсь, їх люблю.

Аналіз результатів експериментальної роботи дозволив сформулювати такі висновки. Розвиток мовлення в процесі ознайомлення із світом природи ефективний за умов урахування психічних особливостей сприйняття природних істот (зокрема тварин) дитиною. Важливим є також врахування знань, умінь, інтересів дітей і включення їх в активну мовленнєву діяльність. Необхідно сприяти повноцінному сприйманню і розумінню дітьми життя природи на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії з тваринами. Організація різноманітної діяльності дітей впливає на формування мовлення: створення казок про тваринний світ, бесіди, екскурсії на природу, спостереження, піклування про тварин. Збагачення лексики відбувається більш успішно, коли нові слова діти отримують під час „живого” спілкування з природою.

Важливими педагогічними умовами навчання дітей розповіді про тварин були: правильний мовленнєвий супровід спостережень природи з боку дорослого; організація мовленнєвого спілкування з тваринами; використання творчих мовленнєвих завдань під час спостережень; участь дітей у взаємодії з тваринами під час створення для них умов в куточку природи; поєднання можливостей різних видів діяльності, інтеграція методів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.
2. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 480 с.
3. Интеллектуальное развитие и воспитание дошкольников /Под ред. Л.Г. Нисканен. – М.: Академия, 2002. – 208 с.
4. Коник В.И. Обучение детей составлению рассказов о природе /В кн. Виноградова Н.Ф. Умственное воспитание в процессе ознакомления с природой. – М.: Просвещение, 1994. – С. 71-73.
5. Крайнова Л.В. До питання мовленнєвого розвитку дошкільників засобами спілкування з природою //Науковий вісник. – Одеса, 2003. – № 1-2. – С. 98-105.
6. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.
7. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1981. – 140 с.
8. Тихеева Е.И. Развитие речи детей (раннего и дошкольного возраста). – М.: Просвещение, 1984. – С. 137.

9. Ушакова О.С. Развитие зв'язного мовлення /В кн.. Дошкільна лінгводидактика. – К.: Вища школа, 1999. – С. 68-72.

В статье обсуждаются результаты исследования роли общения с животными для развития связной речи детей дошкольного возраста в условиях педагогического сопровождения, направленного на обеспечение их речевой активности. Раскрывается взаимосвязь опыта «живого» общения с природой и качества речевых произведений дошкольников.

*Спічка А.Г., Бундюк О.В.
(м. Слов'янськ)*

ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧА БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА АНГЛІЙСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ МОВ ТА СПОСОБИ ЇЇ СЕМАНТИЗАЦІЇ

У сучасних умовах процесу гуманізації освіти та в загальному контексті євроінтеграції лінгвокраїнознавчий аспект у навчанні іноземної мови розглядається лінгвістами і дослідниками-методистами як один з важливих напрямів існуючої концепції підготовки вчителя взагалі й учителя іноземної мови зокрема. Іноземна мова виступає як джерело культури відповідного народу. Через іноземну мову фахівець знайомиться з гуманістичними цінностями західної країни, її традиціями, історією і сучасністю. Цю важливу роль іноземної мови на сучасному етапі підкреслює також видатний вчений-філолог Г.Крючков [2, с.4].

Розвиток мовних особливостей нерозривно пов'язаний з життям людини, суспільства, з рівнем розвитку науки, техніки, культури. З цього випливає, що адекватна участь у комунікації з носієм мови неможлива без знань екстра- і інтралінгвістичної інформації країнознавчого характеру. Недостатня поінформованість з приводу проблем сучасного життя другої країни викликає труднощі спілкування між людьми. Тому включення країнознавчого аспекту в процес навчання і викладання іноземної мови пояснюється зростаючою потребою поглиблення і постійного поповнення лінгвокраїнознавчого вокабуляру, оскільки він становить основу соціоетнологічних, культурологічних знань і вмінь. На основі розширення вокабуляру такого роду у студентів виробляється потреба самостійно удосконалювати мовне, стилістичне оформлення іншомовних висловлювань з метою реалізації принципу комунікативності. Лінгвокраїнознавча лексика та особливості її навчання

розглядалися у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених таких, як Е.М. Верещагін, В.Г.Костомаров, Є.І. Пассов, Н.Ф. Бориско, В. Гош, Б.-Д. Мюллер та інші.

Метою цієї статті є розгляд окремих видів лінгвокраїнознавчої роботи у процесі навчання студентів іноземній мові, зокрема англійській, німецькій мовам, а саме: визначення форм введення країнознавчої інформації, окремих способів функціонально-стилістичної та семантичної організації безеквівалентної лексики лінгвокраїнознавчого змісту.

Лінгвокраїнознавчий матеріал охоплює різноманітні сфери громадянського демократичного суспільства, широке коло понять. Ми ж зупинимося на аналізі вокабуляра, що стосується сфери освіти, історичного та культурного життя країн, мови яких вивчаються. У ролі джерел для відбору такого матеріалу служить оригінальний журнал „Deutschland“, статистичний довідник „Tatsachen über Deutschland“, навчальний посібник Landeskunde, одномовний словник „Fremdwörterlexikon“, книга-альманах „Britain“ та інші навчальні матеріали. Відібраний із зазначених джерел матеріал подається у відеофільмах, супроводжується різними засобами – схемами, картами, ілюстраціями, діафільмами.

Як показує практика, функціонально-стилістична та семантична закріпленість деяких груп лексики за відповідними галузями економіки, науки, техніки, освіти повинна бути окремо виділена у процесі вивчення слів. Це пов'язано з тим, що країнознавчий матеріал, яким насичені ці галузі, включає в себе безеквівалентну лексику, слова, словосполучення, які не мають відповідників у словниковому складі рідної мови і викликають труднощі в розумінні її студентами. З метою зняття таких труднощів у роботі студентів над лінгвокраїнознавчим матеріалом рекомендовано використовувати функціонально-стилістичну та семантичну організацію лексичних одиниць і на цій основі пропонувати студентам стилістичний та семантичний аналіз безеквівалентної лексики.

У ролі одного із способів семантизації та функціонально-стилістичного аналізу безеквівалентної лексики нами використовується розгорнутий коментар, який допомагає розкрити деякі поняття країнознавчого характеру, що стосується суспільного життя країн, мови яких вивчаються. Використовуючи такий спосіб, наприклад, Emergency Powers Act коментується як закон про надзвичайний стан, який, діючи з 1920 р., дає уряду Великобританії право обмежувати свободи і громадянські права населення. Словосполученням take over від називають ціну та супровідні умови, які передбачаються у разі

придбання контрольного пакету акцій. Цим засобом семантизації пояснюється поняття „das Bundesausbildungsförderungsgesetz“, з яким студенти зустрічаються під час роботи над темою „Bildungswesen in Deutschland“. Такий закон діє в Німеччині. Він обумовлює видачу позики особам, які навчаються у вищих навчальних закладах і батьки яких не можуть сплачувати за навчання. Після закінчення навчання ця сума позики відраховується із заробітної плати спеціаліста. Працюючи над темою „Berufe. Der Lehrerberuf in Deutschland und in der Ukraine“ також країнознавчого змісту, у студентів викликає труднощі розуміння значення слова „der Anlernberuf“, яке належить до безеквівалентної лексики і пояснюється засобом розгорнутого опису як професія, яка опановується в процесі короткочасного навчання безпосередньо на місці роботи. Як бачимо, тлумачення такої лексики доповнюється описами-коментарями. Цим же способом семантизуються назви національних свят, традицій, звичаїв.

При розкритті значення реалій історичного і культурно-етнічного характеру, при поясненні деяких прислів'їв і приказок використовується історичний екскурс. Так, фразеологічне сполучення у німецькій мові „aus dem Stegreif“ – “імпровізовано”, “без підготовки” – спочатку означало “не злязачи з коня”. „Sich aus dem Staube machen“ – “утекти” (під час лицарських турнірів на полі бою піднімався великий пил, і рицар, який злякався, міг утекти непомітно).

Додатком до історичного екскурсу семантизації безеквівалентної лексики може бути спосіб етимологічного аналізу. Так, розкриваючи значення слова „Kurfürst“, студентам пояснюється значення першої частини слова „Kur“, яке походить від дієслова „küren“. Це дієслово мало значення “обирати”. До курфюрстів у Німеччині належали спочатку сім князів, яким надавалось право обирати короля.

Семантизації і стилістичній організації багатьох одиниць безеквівалентної лінгвокраїнознавчої лексики значною мірою допомагає візуальний спосіб.

Наочне сприйняття сприяє розвитку мотивації у процесі викладення іноземної мови. У ролі наочності, наприклад, при розгляді теми „Bildungswesen in Deutschland“ можна використовувати схему побудови системи освіти за допомогою кодоскопу і пояснити значення слова „Gesamtschule“, як відносно нового типу школи у Німеччині, де навчаються діти з різними здібностями в одній школі (“загальна школа”). Таким же чином можна пояснити значення словосполучення “comprehensive school in Great Britain”.

Прикладом візуального способу семантизації безеквівалентної лексики може служити вираз “lollipop lady”, переклад якого ніяк не зводиться до перекладу окремих одиниць, що його складають. Але зображення вуличного перехрестя та жінки в одязі дорожнього службовця зі знаком “Stop. Children”, який за формою нагадує льодяник, полегшує розуміння цієї семантичної одиниці.

Семантичні перенесення значень при найменуванні різних об’єктів дійсності дуже поширене явище. Розуміння подібних семантичних одиниць можливе лише опосередковано, через візуальне сприйняття самого об’єкта.

З метою більш доступного та якісного розкриття значення лінгвокраїнознавчої лексики ефективним являється також й такий спосіб її семантизації як складання асоціограм та колажу. Колаж, наприклад, “комбінує в собі два види наочності: вербально-графічну і візуально-образотворчу, що дозволяє підкреслити значущість одних компонентів на фоні інших... й указати на їх тематично-логічний зв’язок”. [4, с.19] Як показує практика, така форма роз’яснення семантики лінгвокраїнознавчої лексики допомагає створити найбільш усвідомлене уявлення про об’єкт, що пред’являється та правильно його розуміти.

Рух слова може при сприятливих умовах привести до розширення радіусу дії слова, тобто до збільшення функціонально-стилістичної сфери його регулярного використання, до збільшення обсягу його семантики, розвитку нових значень полісемії і омонімії і навпаки до звуження функціонально-стилістичного використання, до звуження значення, до втрати окремих значень. Ці явища стосуються також і країнознавчої лексики, що потребує додаткового дослідження, яке б могло розглянути одиниці мови як з граматичної точки зору так і з лексичної. При цьому смислова структура слова може варіюватися в залежності від приналежності до тієї чи іншої частини мови, а також й від предметного співвідношення та понятійної основи.

Таким чином, вищерозглянуті підходи у розкритті семантики безеквівалентної лінгвокраїнознавчої лексики можуть сприяти формуванню у студентів навичок самостійного пошуку нових знань про соціокультурні особливості інших країн, народів, використовувати їх у нових умовах сучасного життя.

Тому у процесі викладання іноземної мови як на спеціальних факультетах, так і на неспеціальних семантизація і функціонально-стилістична організація безеквівалентної лексики лінгвокраїнознавчого спрямування повинна бути науково обґрунтована і носити регулярний характер. Для самостійної роботи над такою лексикою

студентам слід рекомендувати користуватися лінгвокраїнознавчими, тлумачними словниками, довідниками з країнознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Рус. яз., 1980. – 320 с.
2. Крючков Г. Болонський процес як гармонізація європейської системи вищої освіти. // Іноземні мови в навчальних закладах.- 2004. – №1. – С.4-8.
3. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур. – Липецк: Изд-во Липецкого государственного педагогического института, 1998. – 199 с.
4. Пономарьова Ю.А. Особливості лінгвокраїнознавчого підходу до навчання старшокласників усного японського мовлення. // Іноземні мови. – 2004. – №4.- С. 18-21.
5. Müller Bernd-Dietrich. Wortschatzarbeit und Bedeutungsvermittlung. – Fernstudieneinheit 8. – Berlin. Langenscheidt, 1998. 118 S.
6. Macaire Dominique, Hosch Wolfram. Bilder in der Landeskunde. – Fernstudieneinheit 11. – Berlin. Langenscheidt, 1998. 192 S.
7. The Oxford Popular Dictionary & Thesaurus. – Oxford University Press, 2000. – 712 p.
8. Wahrig-Burfeind Renate. Fremdwörterlexikon. Wissen Media Verlag GmbH, Gütersloh / München, 2004. В 1017 S.

Рассматривается роль лингвострановедческой лексики иностранных языков (английского, немецкого) в современных условиях развития общества. Представлены способы семантизации безэквивалентной страноведческой лексики.

*Самойлович В.А.
(м. Слов'янськ)*

ВАЛЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КУРОРТОЛОГІЇ

За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ, 2003) середня тривалість життя на Землі становить 48,5 років. Вік середньостатистичного українця складає 66,33 роки. За цим показником Україна поступається Білорусі (68,5), Росії (67,5).

У країнах колишнього СРСР найбільша тривалість життя в Балтії: середньостатистичний житель Естонії живе 70,1 роки, Литви – 69,2 роки, Латвії – 69 років.

Довше за все живуть жителі карликових держав: Андорра (83,48 роки) і Сан-Маріно (81,33). Місто-держава Сингапур посідає четверте місце (81,29), випереджуючи Японію (80,91). Раніше за всіх помирають жителі Ботсвани (35,29 роки) і Мозамбіку (35,56).

США займає 47 місце в списку ВООЗ (77,4 роки), поступаючи, зокрема, Франції (79,2), Ізраїлю (78,86), Великій Британії (77,79) і Німеччини (77,78).

За даними статистики Державного комітету, чисельність населення України на сьогодні складає 47.622.436 чоловік. Це на 190,5 тисячі менше, ніж у минулому році.

Ситуація в країні зі станом здоров'я населення надзвичайно складна: Україна посідає перше місце в Європі за смертністю людей працездатного віку. Чому так сталося? Невже наша медицина така слабка? Ні, професійний рівень нашої медицини високий. Але суть не в цьому. Хоч би як добре чи погано не працювала система охорони здоров'я, від того докорінно стан здоров'я населення не залежить. Здоров'я залежить від кожної людини зокрема. Цю думку слід добре усвідомити всім нам. Америка і Західна Європа ще років 30-40 тому зрозуміли, що здоров'я людини залежить від неї самої, від її так званої поведінки самозбереження. Велику роль відіграє також поінформованість. На Заході свого часу людині сказали: якщо ти куритимеш, не в міру питимеш і їстимеш, будеш мало рухатись, то неминуче захворієш, хвороба передчасно зруйнує тебе й твою сім'ю, і мета твого життя залишиться недосяжною. Американець це зрозумів, сприйняв. Різко знизилося вживання тютюну й алкоголю. Америка забігала, застрибала, заплавала [2, с.212-221], [8, с.30-32].

Здорова людина повинна жити до ста років. Але для цього слід дотримуватися здорового способу життя. Саме його пропаганді працівники санаторно-курортних закладів повинні приділяти постійну увагу.

Ось такий факт – у високоіндустріальній країні Японії тривалість життя значно перевищує нашу. А нас єднає радіація, не найкраща екологія. Справа, мабуть, у високій культурі і ставленні до здоров'я, повазі до людей похилого віку, високій професійній кваліфікованій медичній допомозі [8, с.30].

На наш погляд, таке зло як паління, алкоголь, наркотики, захоплення якими сьогодні, на жаль, набуло масового характеру, людина здатна і повинна подолати сама. Вона також зобов'язана сама здолати таку ваду, як гіподинамія (малорухливість).

За здоровий спосіб життя наше суспільство ще по-справжньому не взялося. Слід було б повчитися, наприклад, у фінів та й американців, які культивують масові потужні акції боротьби з палінням, активно борються з алкоголізмом. А хто забороняє нам? [3, с.129-130].

Життя – це великий дар, і гріх, якщо людина нехтує своїм здоров'ям. А потрібно ж не так багато – фізична активність (хто має сидячу роботу), раціональне харчування, розумне використання фізичних навантажень і відпочинку, дотримання рекомендацій лікарів. Ось що допоможе не тільки позбутися хвороб, а взагалі забути про свій вік, відчувати себе молодим [8, с.31].

Що таке досконала людина? Чи існує такий ідеал людини, на який хотів би бути схожим кожен на Землі? Існує! Його описали ще перші філософи.

Як його досягти? Як підвищити потенціал захисних сил організму? Як власними зусиллями зміцнити і гармонійно поєднати фізичний, психічний та соціальний компоненти здоров'я, використовуючи тисячолітній досвід людства, надбання народної культури здоров'я та новітні наукові досягнення? На ці та інші запитання дає відповідь наука валеологія (санологія) [7, с. 12-16].

Відокремлення валеології – науки про здоров'я (лат. Valens – будь здоровий) – у статусі автономної галузі наукових знань обумовлено глобальністю проблеми здоров'я і виживання людства у зв'язку з кризовою ситуацією, у якій воно опинилося на початку XXI століття.

Відповідно до міжгалузевої урядової комплексної програми “Здоров'я нації на 2002-2011 роки” Згідно наказу Міністерства охорони здоров'я України №385 від 28.10.2002 р. до переліку

лікарських посад у закладах охорони здоров'я введено посаду лікаря-санолога, який буде займатися не лікуванням хвороб, а збереженням здоров'я. На наш погляд, доцільно мати в штаті санаторно-курортного закладу будь-якого профілю спеціаліста з санології (валеології) [1].

Санологія (валеологія) розглядає людину як складну структуру, що охоплює три рівні. На верхівці – духовність, потім психіка і тіло [1, с. 16-18].

Найбільший внесок у пізнання суті життя в цілому зробив Володимир Вернадський¹. До цього часу, на жаль, концепція життя в науковому світостворенні залишається незрозумілою. Наука пояснює цей феномен або філософськими твердженнями, або релігійним визначенням життя як “триєдине – тіло, душа і дух”. Настав час, коли наука повинна дати пояснення феномену живого [5].

Як зазначив В.Вернадський, нез'ясованою залишається проблема: життя – це лише земний феномен, планетарне явище чи космічне вираження реальності, якою є прості – час, матерія і енергія. Він допускав, що земне, навіть планетарне життя є лише частковим проявом електричних явищ у природі є північні саява або грози земної атмосфери. Він увів такі поняття, як природне тіло, жива речовина, що характерні саме для біосфери. Живі природні тіла і складні природні тіла, закаменілі і живі, поза біосферою ніби не існують [5, с. 346-375].

Традиційна, або європейська медицина, розглядає людину формально не як живий організм, а як організм, у якому є та чи інша хвороба і “лікує” не людину, а хворобу. Народна або частіше нетрадиційна медицина дещо співзвучна із стародавньою східною медициною, філософією природи живого і розглядає людину як цілісну, гармонійну частину Природи. Звідси і оздоровлення чи лікування – це процес повернення організму до гармонії індивідуального із загальним.

Коли говорити про медичні проблеми людини, то неможливо обійтись без розгляду польової біоенергетичної структури живого. Звідси й досить вдале визначення такої медицини, як біологічної. Це мистецтво зцілення, орієнтоване у своїх діагностичних і терапевтичних зусиллях на підтримання процесів життя, енергії життя. Біологічна медицина використовує терапевтичні засоби для того, щоб діяти в гармонії з природними властивостями організму: саморегуляції, регенерації, адаптації, самозцілення [1, с. 73-89; 2,

¹ Вернадський Володимир Іванович (1863-1945) – радянський учений, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології, академік. Праці В.І. Вернадського – одна з найважливіших основ рішення проблеми оточуючого середовища.

с.116-129].

У людському організмі існує ще одна сенсорна система польового обміну фізіологічною інформацією між людьми. Як відомо, за допомогою сенсорних систем людина сприймає подразники і спілкується з довкіллям. До цих систем належать органи зору, нюху, смаку, дотику, а також вестибулярний апарат.

Нині майже всі знають, що людина випромінює електромагнітні хвилі. Дехто їх називає аурую. Ми встановили, що ці хвилі можуть нести в собі інформацію про роботу організму людини в цілому: її органів і систем, думок, бажань. Відомо, що людина не тільки випромінює ці хвилі, а й може сприймати їх від інших людей. Здатність обмінюватися інформацією через хвилі притаманна всім людям.

Життєвою основою стосунків людини з Природою стане її чиста думка (психічна енергія). Очевидно, що нездорова думкою людина є хворою і фізично. Як ми знаємо, клітина має біополе. Залежно від спрямованості думки біополе змінюється. Добра думка творить, зла – руйнує. Думкою, приведеною в резонанс із Природою, можна відновлювати раніше порушену клітинну структуру, а розбалансованою – лише погіршити її стан [6].

Валеологія, як і інші науки, у процесі свого розвитку диференціюється. Крім медичного напрямку валеології – санології, бурхливо розвивається шкільна валеологія, валеологічна психологія.

Набула життя і курортна валеологія, яка має особливості як в обсязі знань, так і в структурі їх використання. Структура курортної валеології (санології) поєднує в собі аспект санаторно-курортного лікування, організацію середовища відпочиваючих у відповідності до вимог гігієни та оздоровлення, і в такий спосіб дає змогу розв'язувати завдання населення [7, с.14].

Курортологія – розділ медицини, який вивчає властивості клімату, мінеральної води, лікувальної грязі та ін. природних чинників і механізми їхньої дії на організм людини при їх лікувально-профілактичному застосуванні і розробляє наукові основи організації курортної справи і санаторно-курортного лікування. У комплексі курортного лікування поряд з основними природними курортними чинниками застосовують лікувальну фізичну культуру, дієтичне харчування й інші терапевтичні методи [9].

Курортний етап реабілітації має регулятивний вплив на порушення діяльності основних функціональних систем за умови адекватного використання природних і преформованих фізичних чинників, зменшуючи вираженість імунного дисбалансу,

гормональних зсувів, відновлюючи психологічний статус, фізичну працездатність, адаптивні можливості організму [7, с.15-16].

В умовах курорту під адаптацією мають на увазі пристосування організму до конкретної зміни клімату. Пристосування організму до клімату часто називають акліматизацією. Однак це поняття ширше, ніж адаптація, і обумовлюється більш тривалим терміном.

Процес адаптації характеризується суттєвими фізіологічними зрушеннями в організмі, і часто від ступеня пристосування організму хворого до зовнішнього діяння залежать результати лікування на курорті. У здорових людей пристосувальні можливості організму досить визначні, але вони помітно послаблюються під впливом різних захворювань. При цьому неодмінне значення мають ступінь контрастності клімату і часу, минулого з моменту його зміни. Організм людини реагує не на всякі зміни погоди, а здебільшого на контрастну [4, с.4-5; с.11-13].

Як правило, адаптація до м'якого (морського) клімату проходить порівняно легко і хворі швидше пристосовуються до нових умов, хоча "глибинний" процес нормалізації різних фізіологічних функцій протікає два-три тижні.

Режим рушійної активності повинен бути переважно бережливим у нетринованих людей, при захворюваннях у фазі неповної ремісії, при наявності больового відчуття. Більшості курортних з компенсаційними процесами рекомендується так звана "активна акліматизація" з використанням м'язової активності, яка прискорює формування пристосованих реакцій. Поступово зростаючі фізичні навантаження в сполученні з використанням природних чинників (кліматичні, бальнеологічні) не тільки прискорюють, але і закріплюють позитивні адаптаційні зрушення в організмі. На результати акліматизації чинять вплив психологічний фон, швидкість звикання до нової оточуючої обстановки і колективу, можливість задоволення побутових запитів і культурних інтересів. Суттєву роль відіграє центральна нервова система [6, с.80; 9, с.92-93].

Вплив погодних факторів на стан організму деяких хворих вважається цілком безперечним. Людей, які реагують на погоду, називають метеочутливими або метеолабільними. Вплив метеорологічних факторів на організм людини здійснюється через вегетативну нервову систему. У здорової людини фізіологічні адаптаційні можливості врівноважують реакції організму на коливання метеорологічних умов. Метеопатологічні реакції свідчать про розлади нервової системи (на 1-2 години на добу за допомогою апарату для електросну, інакше говорячи, сон на повітрі під впливом

імпульсного току низької частоти і низької напруги) [9, с.91].

У межах фізіологічної норми усе розмаїття еволюційно закріплених реакцій і стратегій поведінки живих істот орієнтовано на збереження регуляторного гомеостазу. У вищих тварин і людини воно зводиться, в основному, до різних варіантів адаптаційного стрес-синдрому і виникаючою при цьому слідової неспецифічної резистентності до інших стрес-агентів. З медичної точки зору цей комплекс явищ складає основу адаптації і саногенезу.

Виявляється, що магнітні коливання за своїм впливом на організм людини подібні до психологічних стресів. Саме цим пояснюється хвороблива реакція організму на зміни погоди і магнітні збурення.

Досвідчені й титуловані медики різних країн стверджують, що кора наднирників реагує на прояви кожної магнітної бурі як на стресову ситуацію значним підвищенням вироблення кортизону. Отже, організм сприймає магнітні коливання як сильний прояв страху чи бурливого негативного переживання. Водночас зменшується вироблення мелатоніну, а саме цей гормон сприяє процесу адаптації організму в екстремальних умовах. Саме ці вирішальні фактори головним чином призводять до значного порушення рівноваги нервової системи і викликають хворобливий стан [6, с.70].

Загальний принцип комплексного лікування на курорті має єдину фізіологічну основу. Використання природних фізичних чинників (кліматичних і бальнеологічних) і призначення рухомої активності обумовлюються конкретними уніфікованими лікувальними режимами. Особливе значення мають заходи, спрямовані на зняття нервово-емоційного напруження і на усунення подразників, негативно діють на нервово-психічне середовище хворих. При створенні загальних умов, що благодійно впливають на організм, особливо важливими вважаються побудова распорядку дня, з чітко розміреним чергуванням години сну, харчування, прийому лікувальних процедур і культурних заходів [4, с.5-7].

Гарний сон відновлює нормальну функцію нервових клітин і тим самим регулює діяльність внутрішніх органів. Для нормалізації сну необхідно виробити умовний рефлекс відходу до сну і підйому в один і той же час. Оптимальною порою відходу до сну вважається 10-11 годин вечора, тому що більш глибоке занурювання до сну настає біля опівночі. Корисно спати на свіжому повітрі, незалежно від пори року (на веранді, лоджії, біля моря). Сон на свіжому повітрі могутній оздоровчий чинник курортного лікування і показаний при багатьох захворюваннях, особливо нервової і серцево-судинної

системи. Лікування тривалого лікарського сну досконало неприпустимо в умовах курорту, і в той же час дослідженнями встановлено доцільність подовження сну на свіжому повітрі при деяких захворюваннях (гіпертонічна хвороба, функціональні розлади регуляторних і компенсаційних механізмів), і залежать від індивідуальних властивостей організму. Виявлення цих реакцій різноманітні: головний біль, запаморочення, підвищення і зниження нервового збудження порушення сну, відчуття ускладненого дихання, біль у межах серця, прискорення пульсу, підвищення артеріального тиску. Звичайно ці ознаки не різко виражені і недовгочасні.

Хворі з встановленою метеолабільністю беруться на спеціальній облік. Їм призначається комплекс профілактичних заходів, які включають різні методи загартування для підвищення реактивних властивостей організму і тренування адаптаційних механізмів. У цей комплекс входять відповідні режими рухомої активності, раціональна дієта і, за показанням, лікарські препарати (які регулюють стан нервової системи, розширюють судини і знижують артеріальний тиск). Серцево-судинним хворим зі схильністю до ангіоневротичних реакцій при не благодатних у медичному відношенні умовах погоди призначається бережливий або палатний режим, а при явищах порушення кровообігу – палатний або постільний режим. У ці дні обмежуються або відміняються деякі бальнеологічні, кліматичні, фізіотерапевтичні або фізіотерапевтичні процедури [4, с.6-7; 9, с.72-86].

Концепція курортної валеології має бути інтегративною, тобто комплексною, і повинна включати в себе як загальне лікування, гомеостаз, тобто відновлення гомеостазу (відносна динамічна стилість складу і властивостей внутрішнього середовища та стійкість основних фізіологічних функцій організму) організму в цілому, так і відновлювальне лікування, яке стосується окремих органів за допомогою природних та преформованих (штучних) фізичних чинників протягом 21-24 днів.

Томас Едісон писав: “Лікар майбутнього не буде давати ліки, а зацікавить пацієнта належною дієтою”. У рекомендованих стандартах санаторно-курортного лікування багатьох хвороб особливе місце відведено природним фізичним чинникам, а не медикаментозним засобам, які не завжди є ефективними, і, крім того, можуть мати побічні несприятливі дії у вигляді алергічних реакцій, пригнічення кровотворення, нефро-, нейро- і гепатотоксичності, реакцій, обумовлених біологічною дією антибіотиків.

Великий вплив виявляють бальнеологічні процедури, клімат,

прийом мінеральної води, раціональне харчування із застосуванням лікувальних дієт, сприяючи нормалізації функцій і обмінних процесів, що в порівнянні з медикаментозними засобами є більш фізіологічним.

Важливою особливістю курортної терапії є активізація деяких системних реакцій саногенетичної направленості. Крім того, унаслідок діяння природних і преформованих фізичних чинників спостерігається нормалізація реології мікроциркуляторного русла. Відмічається виразний загальний і імуностимулюючий ефект, прискорення процесів регенерації і репарації ушкоджених тканин.

Великого значення в санаторно-курортних умовах набуває пропаганда здорового способу життя, яка спрямована не тільки на охорону і зміцнення здоров'я, але й на гармонійний розвиток особистості, оптимальне сполучення фізичних і духовних інтересів, можливостей людини, раціональне використання її резервів.

Батько медицини – давньогрецький лікар і філософ Гіппократ – писав: “Лікар лікує, природа зцілює”. Медицина з давніх-давен починалася з природних факторів: вода, тепло, масажі, примочки. Тому необхідно звернути увагу на необхідність використання природних і натуральних методів оздоровлення на фізіологічному, психічному та духовному рівнях.

Валеологія знає рецепт: оскільки вона сприймає здоров'я нації в комплексі як біологічну, психологічну, соціальну, духовну й економічну цінність людини, то й основні засилля соціального інституту, яким ми називаємо охорону здоров'я, на її думку, повинні бути спрямовані на управління здоров'ям, а не хворобою, як це часто має місце на практиці.

Схематично найважливіші складові цієї концепції такі: по-перше, очищення організму на клітинному рівні, по-друге, стимуляція мікроциркуляції крові, обмінних процесів, імунних механізмів, по-третє, харчування та регулювання водно-структурного гомеостазу організму, не забруднена хімією, тобто без токсинів та радіонуклідів, їжа з повним комплексом необхідних вітамінів.

Основною в концепції комплексного відновлювального санаторно-курортного лікування, на наш погляд, повинна бути психологічна підготовка пацієнта до лікування. Як указувалося вище, моральне очищення хворого веде до зміни енергетики, а це може відновити матеріальні структури пошкодженого організму чи тканини.

Отже, людський організм – витвір природи, його біологічні властивості принципово здатні лише слабо змінюватися. Усі хвороби

мають різні причини, але на рівні клітини вони протікають практично однаково. Якщо говорити просто, здоров'я людини залежить від величини негативного електричного заряду на мембранах клітин. Доки заряд достатньо визначний, клітина і весь організм молодий. Як тільки він опускається нижче необхідної межі, мембрана клітини – це своєрідний щит проти недугу – не може впоратися з хворобами.

Згадаємо, як швидко відновлюються сили на курорті. Справа в тому, що повітря, море, хвоя в районі курорту утримує велику кількість негативно заряджених іонів (аероіонів). Вони-то і підтримують необхідний рівень негативного електричного заряду на мембранах клітин. І звичайно, підвищити потенціальні захисні сили організму можна також завдяки правильному способу життя і медичному нагляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанасенко Г.Л., Попова Л.А. Медицинская валеология. – Киев: Здоров'я, 1998. - 248с.
2. Войтенко В.П. Здоровье здоровых. - Киев: Здоров'я, 1991. – 248 с.
3. Даниленко Г.М. Методичні проблеми формування, збереження і зміцнення здоров'я школярів // Лік.справа. - 2000. - №1. - С. 128-131.
4. Лобода М.В. Санаторно-курортна реабілітація як складова державної політики оздоровлення нації // Матеріали П з'їзду Всеукраїнської асоціації фізіотерапевтів і курортологів (Одеса, 28-29 травня 2003 р.). - Одеса, 2003. - С.3-7.
5. Мочалов И.М. Владимир Иванович Вернадский. 1863-1945г.г. - М.: Наука, 1982. – 488 с.
6. Самойлович В.А. Янукович А.В., Чистякова Н.В. Ваше здоровье – в ваших руках. - Киев: АНТКУ, 1993. – 127 с.
7. Самойлович В.А. Проблемы сучасної валеології не примха, а вимога життя //Збірник наукових праць Бердянського педінституту ім.П.Д.Осипенко, Серія: Педагогічні науки. - Бердянськ, 2000. - С. 11-16.
8. Самойлович В.А. Право на полноценное здоровье и здоровый образ жизни // Уголь Украины. - 2004. - №3. - С.30-32.
9. Тондий Л.Д., Самойлович В.А. Лечение заболеваний пародонта в условиях санатория-профилактория и курорта. - М.: ФСИ, 1992. – 124 с.

Раскрыты возможности валеологии – науки о здоровье – в повышении потенциальных защитных сил организма. Рассмотрены проблемы курортной валеологии, ее особенности.

*Кушакова Н.І., Шульга Т.Ю., Кушакова І.В.
(м. Слов'янськ);
Заведдя Т.Л. (м. Донецьк)*

ЗАСТОСУВАННЯ ЙОДОМАРИНУ ДЛЯ УСУНЕННЯ ДЕФІЦИТУ ЙОДУ ТА ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ

В Україні, як і в інших державах, унаслідок техногенного впливу спостерігається дефіцит або накопичення деяких мікроелементів в організмі людини, що в деяких випадках призводить до численних патологічних станів.

Виділяють 2 групи мікроелементів (МЕ):

1. Есенціальні (незамінні нутриенти: Fe, Cu, Zn, Mn, Cr, Se, Mo, Co, I; умовно есенціальні: As, B, Br, F, Li, Ni, Si, V)

2. Токсичні: Al, Cd, Pb, Hg, Be, Ba, Bi, Te.

При станах, що зумовлені дефіцитом есенціальних МЕ, виникають хвороби недостатності. При найрізноманітніших формах контакту організму людини з токсичними МЕ виникають токсикопатії. Необхідно підкреслити, що самі есенціальні МЕ, за деяких умов, можуть викликати токсичні реакції, а окремі токсичні МЕ, при певному дозуванні, можуть бути корисними, а в деяких випадках – життєво необхідними. Класичними прикладами гіпомікроелементозів в ендокринології є йоддефіцитні та цинкдефіцитні стани.

Йоддефіцитні стани, або йоддефіцитні захворювання (ЙДЗ) – розлади, спричинені нестачею йоду – iodine deficiency disorders (IDD). Це цілий спектр різноманітних уражень та патологічних станів, обумовлених впливом дефіциту йоду на ріст та розвиток організму людини, перебіг метаболічних процесів і, насамперед, на формування мозку дитини.

Контроль за йодною забезпеченістю населення є постійною медико-соціальною проблемою.

Йод входить до складу молекул гормонів щитоподібної залози: тироксину (Т-4) й трийодтироніну (Т-3). Найвища концентрація йоду відзначається в продуктах моря. Досить незначним є вміст йоду у фруктах та овочах. В організмі здорової людини міститься близько 20 мг йоду, з них 70-75 % (15 мг) припадає на щитоподібну залозу.

Добова потреба цього мікроелемента становить 100-200 мкг, а за все життя людина споживає 3-5 г йоду.

Для задоволення потреби організму людини в йоді Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у 1996 р. розробила такі рекомендації щодо його добової потреби і з метою профілактики йодової недостатності:

До 12р. 50-100	Діти грудного віку (перші 12 міс.) – 50 мкг
	Діти дошкільного віку (2-6 р.) – 90 мкг
	Діти шкільного віку (7-12 р.) – 120
100-200	Підлітки від 12 р. і дорослі – 150
200	Вагітні жінки та під час лактації – 200
	Люди похилого віку – 100

Тільки морська риба, ламінарія (водорості) забезпечують поступ йоду в організм людини. Незначний рівень йоду є в фейхуа.

Найбільш вагомим та рельєфним проявом дефіциту йоду є поступове дифузне збільшення розмірів щитоподібної залози. Клінічний стан людей із зобом тривалий час еутиреоїдний з поступовим розвитком гіпотиреозу.

Прояви йоддефіцитних захворювань на різних етапах розвитку людини:

Плід – аборти, мертвородження, уроджені вади розвитку, підвищена перинатальна смертність, неврологічний кретинізм (відставання у психічному розвитку, глухонімота, спастична диплегія, косоокість), мікседематозний кретинізм (карликовість, затримка розумового і фізичного розвитку), психомоторні порушення.

Немовля: уроджений зоб, гіпотиреоз.

Дитина та підліток: зоб, ювенільний гіпотиреоз, затримка фізичного, інтелектуального розвитку, порушення формування репродуктивної функції.

Доросла людина: зоб та його ускладнення: гіпотиреоз, зниження фізичної та інтелектуальної працездатності, йодо-індукований гіпертиреоз.

Будь-який вік: підвищена чутливість щитоподібної залози до радіоактивного випромінювання.

Майже 20 млн мешканців України мають збільшену щитоподібну залозу. Середній добовий раціон харчування забезпечує постачання йоду в організм близько 50 мікрограмів, а мінімальна добова потреба в йоді – 200 мікрограмів. Значна йодова недостатність охоплює 1/3 населення, уже через три покоління Україна може зіткнутися з проблемою інтелектуальної деградації. Йодний дефіцит

примушує щорічно відкривати одну спеціалізовану школу для дітей з вадами інтелекту.

Особливо велику небезпеку викликає йодна недостатність у вагітних, внаслідок чого підвищується ризик народження дітей з малою вагою, нейросенсорною глухотою, спастичним паралічем, кретинізмом, а також мертвонароджень та викидів. Йодна недостатність істотно впливає на розумовий розвиток дітей старшого віку, що може призвести до інтелектуального виродження нації.

Проблему йоддефіциту необхідно негайно вирішувати на всіх рівнях: державному, регіональному та в кожній родині.

За даними ВООЗ, захворювання, зумовлені йодною недостатністю, можуть бути повністю ліквідовані. Основою профілактики таких захворювань є постійне забезпечення населення ендемічних регіонів продуктами, збагаченими йодом.

Найдешевший метод профілактики таких захворювань – йодування кухонної солі.

Україна включена до програми ЮНІСЕФ і Міжнародної ради ВООЗ з контролю за йодною недостатністю.

Кабінет Міністрів України підписав у 2001р. Угоду про профілактику йоддефіцитних станів серед населення держав-учасниць СНД (№ 997343).

За ініціативою Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) України:

1. Налагоджено виробництво та постачання йодованої кухонної солі.
2. Розпочато широкомасштабну роз'яснювальну роботу через засоби масової інформації.

Метою Програми є зменшення кількості захворювань, зумовлених йодною недостатністю, збереження і зміцнення здоров'я населення.

Клінічні ознаки дефіциту йоду:

Дефіцит йоду не завжди має яскраво виражену клінічну картину (як і радіоактивний вплив). Тому він отримав назву “прихований голод”. Але за дефіциту йоду у людини часто спостерігається: надмірне стомлення, сонливість, погіршення пам'яті, ламкість волосся та нігтів, зниження розумової працездатності.

Для запобігання дефіциту йоду застосовують препарат Berlin – Chemie Йодомарин, пігулка Йодомарину містить 262 мкг калія йодида (що відповідає 200 мкг йоду).

Препарат приймають після прийому їжі, запиваючи водою 1 раз на добу 30-40 днів.

Протипоказання:

1. Гіперфункція щитоподібної залози.
2. Підвищена чутливість до йоду.

Мета дослідження

З метою виявлення ознак дефіциту йоду ми обстежили 30 студентів 1 курсу віком 17 – 18 років (29 дівчат та одного юнака). Усіх було досліджено за питальником, який складав клінічні симптоми йодового дефіциту.

Методи дослідження

Дослідження відбувалось наприкінці робочого тижня в грудні, коли організм учнів більш за все потерпає від нестачі сонячного світла, вітамінів, а напруження при навчанні зростає, бо незабаром зимова сесія, заліки, іспити...

Отже, на підвищену сонливість та погіршення пам'яті скаржились усі 30 обстежених студентів. Біль у м'язах та в кістках відчували 10 обстежених, головний біль заважав плідно працювати 20 студентам, висипання на шкірі спостерігались у 14; випадіння та ламкість волосся, ламкість нігтів турбували 29 дівчат, порушення менструального циклу хвилювало 6 студенток. Таким чином, у всіх обстежених студентів були знайдені ті чи інші ознаки дефіциту йоду.

У всіх студентів вивчалися властивості уважності, пам'яті і кількісної та якісної розумової працездатності за допомогою таблиць Анфімова. Було розраховано показники успішності та стійкості уваги: ПУ і Р. Кожен учень побудував графіки своїх показників. За першого обстеження було виявлено, що майже всі студенти мали незадовільний рівень усіх показників розумової працездатності. Студенти обробляли за 1 хвилину від 125 до 239 знаків. Але у всіх спостерігалось зменшення уваги на 2-3 хвилині інтенсивної праці і дуже різке падіння уваги на 7-8 хвилині. Кількість помилок дуже зростала на 5-7 хвилині експерименту. Показник успішності (ПУ) в середньому складав 117, а показник стійкості уважності (Р) – 101.

Далі обстежених студентів було розподілено на 2 групи. У першу групу (основну) увійшло 15 студентів, які мали приймати препарат Йодомарин фармацевтичної фірми BERLIN-CHEMIE (Німеччина) як джерело йоду, по одній пігулці щодня протягом 40 днів, одна пігулка Йодомарину містить 200 мкг йоду. Другу групу (контрольну) склали 15 студентів, які не приймали Йодомарин. Але, як виявилось пізніше, 5 студентів контрольної групи вирішили самостійно вживати з їжею йодовану сіль та інші страви, до складу яких входить йод (морську рибу, ламінарію, фейхуа тощо). Юнак протягом експерименту мав поранення шкіри і був вимушений використовувати спиртову настоянку йоду для лікування. Отже, ми

були вимушені виділити другу контрольну групу із 5 студентів, які отримували йод з інших джерел. Через 40 днів експерименту всіх студентів знову було опитано за клінічними ознаками йодного дефіциту і виявилось, що у студентів обох контрольних груп ніяких змін у клінічному стані не відбулося. У той же час у студентів основної групи, які вживали Йодомарин, значно покращився стан здоров'я: у всіх зникла сонливість, покращала пам'ять, зник біль у м'язах та кістках, головний біль залишився тільки у 2 з 9 студентів, а стан шкіри, волосся та нігтів поліпшився у всіх, хто приймав Йодомарин. Студентки, які страждали порушенням менструального циклу, відзначили тенденцію до його відновлення.

Завершуючи експеримент, ми вдруге вивчили розумову працездатність студентів за таблицями Анфімова й упевнилися в тому, що достовірне покращання всіх показників спостерігалось тільки у студентів основної групи, які приймали Йодомарин. Показник успішності (ПУ) складав 530, а у студентів контрольних груп – 202-227; показник стійкості уваги (Р) – 637 проти 227-254 у контрольних групах відповідно. Покращення цих показників було зумовлене значним зменшенням помилок при обробці таблиці Анфімова. У той же час у студентів контрольних груп кількість помилок при другому обстеженні зменшилося не суттєво.

Таким чином, усунення дефіциту йоду у студентів, які вживали Йодомарин, значно поліпшило клінічний стан, а також значно підвищило їх розумову працездатність за рахунок покращення якісної сторони мислення і збільшення її швидкості.

Висновки

1. Клінічні ознаки дефіциту йоду виявлено у всіх обстежених студентів 1 курсу.
2. Дефіцит йоду значно погіршує розумову працездатність студентів.
3. Препарат Йодомарин (BERLIN- CHEMIE) сприяє усуненню клінічних ознак дефіциту йоду. Препарат Йодомарин (BERLIN- CHEMIE) можна рекомендувати для оптимізації процесів навчання студентів.

У перспективі заплановано продовжити дослідження: провести моніторинг серед студентів і школярів за допомогою тест-систем з метою виділення груп ризику з ознаками дефіциту йоду. У подальшому передбачається здійснення корекції йоднедостатності у групах ризику шляхом вживання в їжу продуктів, збагачених йодом та контрольованого прийому Йодомарину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар П.М. Приступнюк О.М., Пешко А.О. Профілактика і лікування йоддефіцитних захворювань. – Київ, 2002. – 14 с.
2. Бульба А.Я. Особливості клінічного стану у жінок репродуктивного віку з гіперплазованою щитоподібною залозою // Укр. бальнеол. журн. – 2000. – № 1 (2). – С. 50-51.
3. Постанова Кабінету міністрів України від 26.09.2002 р. №1418 “Про затвердження держаної програми профілактики йодної недостатності у населення на 2002-2005 рр.”
4. Тронько М., Щербак О. Мікроелементи в ендокринології // Аспекти фармакології. – 2002. – №10. – С. 12-18.
5. Ruz M., Codoceo J., Rebolledo A. at all. Zincselenium – Iodine interactions and thyroid function in school children // J. Trance Elem. Exr. Med. – 1998/ – V. 11, №4. – P. 461-462.

Статья посвящена проблеме влияния йоддефицита на здоровье человека. Представлены сравнительные результаты исследований воздействия дефицита на умственную работоспособность и в целом здоровье студентов. В качестве средства оптимизации процессов обучения студентов рекомендуется прием препарата Йодомарин.

*Солодухова О.Г., Солодухов В.Л.
(м. Слов'янськ)*

МЕТАФОРА ЯК ОСНОВА КАЗКИ

Предметом нашого дослідження є метафорична сутність казки. Для її наукового розуміння й експериментального дослідження необхідно, перш за все, розкрити поняття казки та метафори.

Перші наукові теорії, присвячені проблемі казок, з'явилися у 18 столітті (І. Гердер, К. Морітц). Американський фольклорист С. Томпсон визначає казку як історію певної довжини, у якій існує багато мотивів і епізодів. Дія її відбувається в нереальному світі, у місці, неточно визначеному, де діють невизначені герої.

З. Фрейд першим відкрив символічну природу казки. Як міф чи легенда, казка звернена до найбільш примітивних частин психіки. У роботі “Тлумачення снів” Фрейд звертається до казок для інтерпретації снів. Зокрема, він зауважував, що міфи та казки, мова уяви використовують ті самі символи. Шварц (Schwartz, 1956) підкреслював, що казки, як і сни, діють в опозиціях чи контрастах, тобто вони алогічні, мають приховане значення, використовують символи, містять культурні елементи, виражають бажання, наповнені гумором і використовують механізми заміщення, переміщення, обезцінювання і переоцінювання.

Ференці (Ferenzi) у свій час припускав, що казки являють собою повернення до стадії могутності “Я”. Саме у казках фантазії могутності продовжують панувати. Хоч у реальності ми слабкі, герої казок сильні і непереможні.

Беттельхейм (1976) запропонував розгорнутий аналіз казок і показав, що кожна з них відображує конфлікти чи тривогу на всіх стадіях розвитку людини. Він інтерпретує символічне значення казки на трьох рівнях. Характер розглядається як репрезентація значущих інших у житті дитини, наприклад, батьків; як репрезентація досвіду особистості (гарного чи поганого “Я”) і, нарешті, як репрезентація внутрішніх процесів (“ІД”, “ЕГО”, “Супер-ЕГО”).

Юнг вважав, що за казками можна досліджувати анатомію психіки людини. Через міфи і легенди можна одержати уявлення про

базові риси психіки, у казках представлений менш специфічний свідомий культурний матеріал. М. -Л. фон Франц відмічала, що казки це найбільш простий і справжній спосіб вираження колективного несвідомого психічного процесу.

Основою будь-якої казки, легенди чи притчі можна вважати закладену в них метафору. Аристотель дав перше визначення метафори: “Метафора є перенесення незвичного імені (перенесення слова із зміною значення) або з роду на вид, чи з виду на вид, або за аналогією... А під аналогією ми розуміємо (той випадок), коли друге відноситься до першого так само, як четверте до третього; тому [поет] може казати замість другого четверте чи замість четвертого друге...” [2, с. 49]

Аристотель вказував на логічну і психологічну сутність метафори: поняття метафори являється психологічним, оскільки вона активізує психічну діяльність читача і слухача. Метафора як засіб емоційного впливу на адресата повинна знайти відгук у його душі, викликати переживання [2]. Лінгвістичний словник визначає метафору як один із тропів, що полягає у вживанні слова, яке означає деякий клас предметів, явищ і т.п.; для характеристики чи найменування об’єкта, що входить в інший клас, або найменування іншого класу об’єктів, аналогічного даному у будь-якому відношенні [7].

Тлумачний психологічний словник вказує, що метафора це “лінгвістичний захід, з допомогою якого абстрактне поняття виражається за допомогою аналогії. Зазвичай вважається, що у метафори немає ніяких характерних особливостей, що вони, скоріше, у тій чи іншій мірі порушують буквальний зміст, і в результаті такого порушення виникають емотивні і когнітивні ефекти...” [10, с. 442].

У сучасній лінгвістично-філософській літературі термін “метафора” вживається у трьох значеннях: а) метафора – це слово з переносним змістом; б) метафора – це один з тропів; в) метафора – це будь-який мовний вираз (слово, словосполучення, речення, деякий текст) з переносним змістом... [1, с. 73].

Отже, і досі немає єдиного і правильного розуміння метафори та її психологічного змісту. Так, Д. Соколов [9] вважає, що метафора – це спосіб утворення і існування несвідомого як такого. К.І. Алексеев критерієм метафори пропонує вважати наявність такої нормативної системи: традиційна класифікація – її порушення – альтернативна класифікація. При цьому, за думкою автора, метафора з’являється там і тоді, коли використовується альтернативна класифікація. Її основою стають не істотні ознаки понять, а особливі еталонні ознаки [1].

Н.Д. Арутюнова вказує на важливість такого джерела метафори як здатність людини вловлювати і створювати подібність між дуже різними індивідами і класами об'єктів. Ця здатність відіграє велику роль як у практичному, так і в теоретичному мисленні людини [4].

Інший погляд на метафору має М. Блек (1990): метафора – це деякий скляний фільтр, на якому накреслена сітка чистих ліній, що символізує систему загальноприйнятих асоціацій фокусного слова, через який людина дивиться на небо в зірках понять і явищ. Виходячи з позиції автора, можна зробити висновок про те, що метафора дозволяє виділяти лише певні особливості подій і явищ, ігноруючи інші. Тому, очевидно, Дж. Лакофф і М. Джонсон (1990) називають цю властивість метафоричної системності освітленням необхідних і затемненням непотрібних аспектів поняття. Ці автори дуже влучно стверджують, що вся наша повсякденна понятійна система, у межах якої ми мислимо і діємо, метафорична за своєю суттю.

Досліджуючи метафори, Копп (1971) розрізняє три види пізнання: раціональне, емпіричне і метафоричне.

Метафоричне пізнання не залежить прямо від логічних міркувань і не потребує перевірки точності нашого сприйняття. Розуміти світ метафорично означає вловлювати на інтуїтивному рівні ситуації, у яких досвід набуває символічного виміру і нам відкривається множина співіснуючих значень, що надають один одному допоміжні змістові відтінки.

Ідеї Коппа розвиває Д. Джейнс (1975), говорячи, що саме суб'єктивний свідомий розум і представляє собою процес побудови метафор. За Джейнсом, метафора – це первісний досвід, що має мету – описування переживань, які в подальшому можуть закласти у свідомість нові моделі, що розширюють межі суб'єктивного досвіду. Це твердження приводить до думки, що метафора – надзвичайно важливий інструмент спілкування у тих випадках навчання і консультування, коли необхідним є пошук нового розуміння проблеми самим суб'єктом.

Досвід людини, пов'язаний з пізнанням власного внутрішнього світу, є основою для великої кількості метафор, де психічні процеси і стани, переживання й ідеї можуть виражатися через предмети чи істоти. Такі метафори Дж. Лакофф і М. Джонсон називають онтологічними.

Структурна особливість метафори заключається в тому, що для неї взагалі неможливо підібрати одну єдину структуру. Метафорою може бути слово, вираз, символ. Але не зовнішньою будовою, а взаємодією внутрішнього і зовнішнього визначається сутність

метафори. По суті метафора є ситуативною, предметно чи суб'єктивно зв'язаною перетворенням змісту нашої думки у мовну форму і розкриває свій потенціал там, де не діють закони спрощено-предметного “конкретного” виразу думки. У цій протидії мовної форми і змісту думки народжується, існує і перероджується зміст метафори.

Метафору можна визначити як форму, що несе прихований, скритий зміст, який не відповідає її прямому значенню.

Людське спілкування має основні свої мотиви і смисл не на рівні змісту (обміну об'єктивною інформацією), а на інших рівнях – перш за все, на рівні відношення і метафоричному (символічному).

Так, М. Виглсуорт пропонує такі метафори для формування почуття власної гідності у дитини і подолання стресової ситуації:

- золотий ключ (який відкриває нам нові можливості);
 - коробка мудрості (що містить наші переконання);
 - детективний капелюх (що дає можливість судити про незрозумілі вчинки людей);
 - медальйон (зі сторонами “так” і “ні”, що розширює наш вибір);
 - паличка хоробрості (що представляє нашу внутрішню силу);
 - насінина (інструмент переоцінки, як спосіб вираження зародка) [6].
- Метафоричний рівень – символіка, яка виражає, перш за все, відношення з партнером, власний онтологічний статус, бажання, витіснені думки і почуття.

Метафорична мова надзвичайно цінна з таких причин:

1. Вона більше, ніж звичайна, відкрита для аналізу і розуміння. Тут символіка майже не вуалюється. Якщо суб'єкт (не виходячи з дому) порівнює себе з равликом, то він більш відкрито подає свою життєву позицію і свої очікування.

2. Ця мова цінна й тому, що казка чи алегорія “западає” в душу суб'єкта, викликаючи будь-які можливі процеси: загострення конфлікту, катарсис і т.п.

3. Вона легка для сприйняття суб'єктом, оскільки автоматично “присипляє” свідомість – у крайньому разі, дає їй довгоочікувану можливість відключитися.

Розглянемо функції метафори. Підкреслимо, що функції метафори досить повно проаналізовані у лінгвістиці та теорії літератури. Назвемо основні з них.

1. Засіб утворення образності мови. “Троп”. У якості тропу метафора є вибірково-виразним засобом, виконуючи образну функцію. Образні метафори пов'язуються з художніми формами відображення світу, з оцінками предмета чи явища, що сприяє

описуванню їх природи, породжуючи відповідні емоції.

2. Оцінювальна. Оцінювальна функція метафори застосовується з тим, щоб викликати у суб'єкта, що сприймає інформацію, однозначно певні асоціації про об'єкти чи явища, що описуються. Наприклад, метафора “людина-вовк” індукує у суб'єкта, який її сприймає, саме ті асоціації, що пов'язані зі злістю і хижацтвом.

3. Емотивно-оцінювальна. Цей тип метафор застосовується як засіб емоційного впливу для досягнення експресивного ефекту.

4. Номінативна – універсальний механізм семантичних змін (знаходження ім'я для нового об'єкта). Виконуючи функцію номінації, метафора відіграє роль прямої аналогії – дає назви новим об'єктам чи явищам однієї дійсності за схожими ознаками, які є у відомих об'єктах чи явищах другої дійсності.

5. Пізнавальна. Пізнавальна функція – це встановлення нового смислового змісту людських знань. Метафора тут є засобом отримання нової інформації.

Ефективність розуміння через метафору зумовлена її психологічною сутністю – здатністю активізувати емоційну й інтелектуальну сфери.

Отже, сутність метафори – іншомовність, алегоричність, а алегорія – основа казки.

Існують різні підходи до питання про джерела казкових мотивів (у казках різних країн). Так, М. Мюллер вважав, що ця однорідність полягає в інтерпретації міфів (а, отже, і чарівних казок) у якості спотвореного зображення таких природних явищ як сонце, місяць, зоря, життя рослин і т.п.

Л. Лейстнер показав взаємозв'язок між основними казковими і фольклорними мотивами.

А. Бастіон розглядав основні міфологічні мотиви як “елементарні ідеї” людства, які не передаються від однієї людини до другої, а є вродженими для кожного індивіда і можуть виникати в різних варіаціях в різних країнах і у різних народів.

Найбільш розробленою і авторитетною є позиція представників аналітичної психології, що йде від праць К.Г. Юнга. Зокрема, його послідовниця, М.-Л. фон Франц, вказує на різницю між вищенаведеними позиціями: “Для нас же зміст – це не стільки “елементарна ідея”, скільки “елементарна емоція”, елементарний поетичний образ, фантазія. Можливо навіть елементарний імпульс, спрямований на виконання деякої символічної дії [10, с. 27].

Розглядаючи загальні риси казок, можна встановити зв'язок з метафорами:

1. Казки втілюють у метафоричній формі конфлікт головного героя.

2. Втілюють підсвідомі процеси в образах друзів і помічників, а також в образах розбійників і різного роду перешкод.

3. Створюють в образній формі аналогічні навчальні ситуації, де герої перемагає.

4. Представляють метафоричну кризу у контексті її обов'язкового розв'язання, коли герой долає всі перешкоди і перемагає.

5. Дають герою можливість усвідомити себе у новій якості, унаслідок отриманих перемог.

Отже, метафора дає деяке прозріння, проникаючи у казковій (образній) формі у сутність особистісного конфлікту.

Усе вище представлене свідчить про значний інтерес дослідників до походження, форми, змісту та типології казок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев К.И. Метафора как объект исследования в философии и психологии // Вопросы психологии. – 1996. – № 2. – С. 73-85.

2. Аристотель. Поэтика. – М.: Госиздат, 1957.

3. Арнаудов М. Психология литературного творчества / Пер. с болг. Д. Николаева. – М: Прогресс, 1970. – 656 с.

4. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990.- 532 с.

5. Беттельхейм Б. Использование волшебства. Пер. с англ. – Л., 1976.

6. Виглсуорт М.Ф. Вилли и его друзья: Руководство по созданию метафор для развития у ребенка чувства собственного достоинства. Пер. с англ. – Воронеж: НПО «Модэк», 1995. - 210 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

8. Психологический словарь / Под ред. В. Зинченко, Б. Мещерякова. – М., 1996. - 622 с.

9. Соколов Д. Сказки и сказкотерапия. – М.: Класс, 2000. – 148 с.

10. Франц М.-Л. фон. Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. /Пер. с англ. Р. Березовской, К. Бутырина. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 360 с.

Опыт человека, связанный с познанием собственного внутреннего мира, является основой для огромного количества метафор, которые несут скрытое содержание: психические процессы и состояния, переживания и идеи людей могут выражаться в сказке через предметы или существа.

*Сергеева І.В.
(м. Слов'янськ)*

ДО ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМІВ ЕМОЦІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зростання напруженості сучасного життя, а також недооцінка важливості й дієвості емоцій у ментальному житті людини, ігнорування будь-якими нормами в прояві почуттів на всіх рівнях спілкування людей призвели до розвитку колективної емоційної кризи, у якої перебуває людство.

У зв'язку з цим звернення фахівців до проблеми механізмів функціонування емоцій у діяльності й поведінці людини має особливу актуальність. Усе зазначене є надзвичайно важливим для педагогічної діяльності, оскільки, по-перше, вчитель – ключова фігура системи освіти й від його психічного здоров'я значною мірою залежить здоров'я підростаючого покоління, по-друге – особливістю професійної діяльності педагога є висока емоційна напруженість.

Розробкою проблеми механізмів емоційної регуляції діяльності займалися Л.М.Аболін, І.О.Васильєв, В.К.Вілюнас, О.В.Дашкевич, Б.І.Додонов, О.К.Тихомиров, О.Я.Чебикін та інші дослідники. Однак відносно педагогічної діяльності ця проблема вивчена недостатньо.

Цілями нашого дослідження є розгляд основних механізмів емоційної регуляції діяльності й поведінки людини, а також аналіз цих механізмів стосовно специфіки педагогічної діяльності.

Будь-яка форма поведінки, кожен поведінковий акт спираються на певний механізм. Цей механізм забезпечує необхідний для рішення наявного завдання рівень вибірковості поведінки, її цілеспрямованість, а також необхідний рівень афективного тону й стійкості.

Взаємодія з навколишнім світом і реалізація потреб людини можуть відбуватися на різному рівні активності й глибини афективного контакту із середовищем. Виділяють чотири основних рівні його організації, що становлять єдину, складно координовану

структуру базальної афективної регуляції [9]. Ці рівні вирішують якісно різні завдання афективно-сислової адаптації.

Перший рівень «польової реактивності» бере участь у захисті організму від руйнівних впливів зовнішнього середовища, забезпечує постійний процес вибору позиції найбільшого комфорту й безпеки. Механізмом, відповідальним за «включення – вимикання» першого рівня, є «афективне пересичення». Незважаючи на свою примітивність, цей механізм обов'язково бере участь у розвинених формах емоційної регуляції. Він багато в чому визначає людську поведінку в житловому середовищі. Бере участь у регуляції процесу спілкування, визначаючи афективну дистанцію контакту.

В організації процесу творчого рішення завдань цей рівень підключається до пошуку рішення, розсуду нових цілісних структурних відносин. Таким тісним зв'язком можна пояснити наявність у творчих процесах «елементів непередбачуваності, неусвідомленості, слабості активної довільної організації, відчуття рішення як натхнення. Відчуття краси, гармонії є першим сигналом правильності виникаючого рішення» [9, с.12].

Основне завдання другого рівня афективної організації – адаптація суб'єкта до навколишнього, вироблення афективних стереотипів сенсорного контакту з ним. «Найпростіший афективний механізм, що реалізується на цьому рівні, полягає в тому, що зовні прості ритми ніби задають ритм афективного життя, рівномірно розподіляючи енергію, регулюючи динаміку афективних процесів» [9, с.169]. Афективний досвід сенсорної взаємодії із середовищем закладає основи формування індивідуальності. Афективні стереотипи як тло забезпечують найскладніші форми поведінки. Однак в умовах порушення балансу між сисловою й динамічною функцією афективної регуляції другий рівень виявляється неспроможним.

У процесі афективно-сислової адаптації рівень «стереотипів» як більш активний і складно організований є ведучим стосовно рівня «польової реактивності». Для здійснення тонічної регуляції афективного середовища другий рівень вибірково підсилює стеничні стани й протидіє розвитку астенічних.

Третій рівень афективної організації поведінки – рівень «експансії», забезпечує людині активну адаптацію до нестабільної, невідомої ситуації й подолання перешкоди. На цьому рівні з'являється й розвивається могутніший й енергоємний механізм – «психодрама».

Рівень «експансії» оцінює силу впливу суб'єкта на середовище. Поява нового впливу, перешкоди стають приводом для запуску дослідницької поведінки, пошуку шляхів подолання труднощів.

Суб'єкт іде туди, де небезпечно й незрозуміло. Однак ситуація психодрами може складатися й у зв'язку зі складністю досягнення мети, її важкоприступністю у творчій діяльності, у мистецтві, у спорті, при рішенні інтелектуальних завдань. Людина може переживати цікавість, азарт, гнів. Але мобілізація відбувається тільки при впевненості людини в можливості оволодіння ситуацією. У протилежному випадку відбувається регрес афективних стосунків з навколишніми, розвиваються астеничні афективні стани тривоги й страху, характерні для другого рівня. Переживання успіху, перемоги, пов'язані з переживаннями рятування від небезпеки, подолання перешкоди, набувають для людини самостійне тонізує значення. Відбувається не просто стимуляція позитивних відчуттів (другий рівень), а здійснюється активне перетворення частини неприємних відчуттів у приємні.

Афективна пам'ять рівня «експансії» накопичує нові знання людини про себе, створює досвід успіхів і поразок, виробляє основу для розвитку рівня домагань, а також афективне самовідчуття «можу» й «не можу». Відрив переживання від безпосередньої сенсорної основи дає можливість розвитку внутрішнього афективного життя.

Поглиблення й активізація взаємодії з навколишнім світом забезпечується четвертим рівнем базальної регуляції – «емоційного контролю». Він відповідає за вирішення складних завдань організації життя людини в суспільстві. «У широкому сенсі цей рівень, надбудовуючись над нижчими, забезпечує контроль співтовариства над індивідуальним афективним життям, приводячи її відповідно до вимог і потреб навколишніх» [9, с.25]. На цьому рівні з'являється емпатія переживань іншої людини.

Четвертий рівень формує самовідчуття, забарвлене емоційними оцінками навколишніх, створюючи передумови розвитку самооцінки. Переживання емоційного зв'язку з людьми – потужний засіб підтримки активної емоційної позиції людини. Емоційна впевненість у силі інших, у їхніх знаннях, в існуванні емоційних правил поведінки, які гарантують адаптацію без несподіваних вибухів, створюють образ надійного, стабільного навколишнього світу.

У загальному процесі регуляції афективно-сміслової адаптації в нормі емоційна оцінка четвертого рівня домінує над афектом всіх трьох нижчих рівнів. При цьому нижчі афективні рівні продовжують жити й сигналізувати про вітально значимі враження, бажання, погрози, що надає афективним переживанням людини багатомірність і конфліктність.

Активні психотехнічні прийоми, засновані на механізмах всіх чотирьох рівнів афективної регуляції, розвиваються паралельно, взаємозамінюють і взаємопосилюють один одного в рішенні єдиного завдання енергізації й стабілізації афективного життя людини [9].

Отже, афективна сфера вже на базальних рівнях розвивається як складна саморегулююча система. Вона забезпечує гнучку адаптацію людини до навколишнього. На рівнях афективної організації використовується як тактика «уникнення», так і механізми перетворення негативних впливів у позитивні.

Нам здається, що всі розглянуті рівні базальної системи емоційної регуляції беруть участь у регуляції педагогічної діяльності. Афективні механізми сприяють виробленню в педагога стереотипів поведінки у відносно стабільних умовах, а також забезпечують активну адаптацію вчителя до мінливих умов і щоденних напружених ситуацій.

Б.І.Додонов, досліджуючи функції емоцій в організації людської діяльності, виділяє роль «самодовліючих цінностей» [6]. Природною основою цінності емоцій є «емоційне насичення». Б.І.Додонов вважає, що в людини на вихідній функціональній фізіологічній основі емоційне насичення психологізується, індивідуально диференціюється й убирається в певні форми.

Емоційні уявлення лежать в основі психологізації потреби в емоційному насиченні. У результаті людина у своїй поведінці починає орієнтуватися як на емоцію, що реально відчувається, так і на переживання, що передчувається. Першими в цій ролі виступають позитивні емоції, унаслідок чого їх функції ускладнюються: вони продовжують «санкціонувати» успішний поведінковий акт, мотивований негативною емоцією, і самі стають силою, що спонукує. Позитивна емоція задоволення, будучи за походженням похідною від цілей, які особистість перед собою ставила, тепер починає впливати на вибір людиною нових цілей і виступає як самостійна цінність. Певна потреба ставиться людиною на службу емоційному насиченню, що полюбилося. Цьому ж принципу «перевертання» вихідних взаємин підкоряються й соціальні потреби індивіда. Людина має можливість оперувати переживаннями так само, як і об'єктами зовнішнього миру. Отже, у людей разом із цільовими настановами формуються й установки на певні комплекси емоцій.

Індивідуалізація емоційного насичення відбувається за рахунок утворення з елементарних емоцій різних складних структур. При цьому склад елементарних емоцій залишається без змін, що дозволяє зберегти гармонію у функціонуванні емоційного механізму.

Б.І.Додонов відзначає, що кожна людина тяжіє до багатьох емоційних комплексів, пов'язаних єдиним лейтмотивом.

Відносно педагогічної діяльності можна сказати, що незважаючи на те, що почуття «належного» направляє поведінку вчителя в реальному процесі професійної діяльності, сам її вибір багато в чому диктується прагненням до певних емоційних станів, що закріпилося в педагога. Дослідниками відзначається значущість емоційного фактора в професійному виборі педагогічної діяльності, трансформації його в професійно-педагогічну спрямованість і стійкий інтерес до своєї діяльності.

Одним з найбільш розроблених напрямків у психології емоцій у цей час є всебічне вивчення емоційної регуляції розумової діяльності. У роботах Г.М.Бреслава, І.О.Васильєва, Ю.Є.Виноградова, О.С.Копіної, В.Л.Поплужного, О.К.Тихомирова й інших був виявлений ряд конкретних механізмів такої регуляції.

У системі розумової діяльності на різних її стадіях емоції різної модальності виконують різну регулюючу роль. Так, емоціям успіху-неуспіху (що виникають на завершальній стадії розумового процесу – перевірка правильності рішення [4]) властивий механізм «емоційного закріплення». Емоційне закріплення певного елемента ситуації приводить до зміни його суб'єктивної значущості в ціннісних шкалах людини, у результаті чого цьому елементу віддається перевага в подальшій діяльності. Отже, емоційне закріплення дій з об'єктивно значущими елементами ситуації виступає як механізм «наведення» на об'єктивно правильне рішення завдання. Іншими словами, структура наступної діяльності виявляється залежною від структури минулого досвіду, сформованої в результаті певних дій.

Провідним процесом індивідуальної або спільної діяльності є цілеутворення – породження нових цілей. Як показали експериментальні дослідження [8], емоційна регуляція забезпечує розвиток процесу цілеутворення в будь-якій людській діяльності. Характер цілеутворення у свою чергу впливає на емоційну регуляцію діяльності [3].

Розглядаючи систему емоційної регуляції діяльності в процесі цілеутворення, Г.М.Бреслав увів робочий термін «діяльнісний смисловий регулятор» (ДСР) – відносно автономна регуляторна ланка, релевантна й «прижиттєва» конкретної діяльності [3, с.100]. Основу ДСР становлять всі актуальні мотиви, що спонукують і утворюють смисли, «сила» яких рангується відповідними особистісними відносинами, а центральним утворенням є суб'єктивна мета. У пропонованій схемі «Діяльність – Емоції – Смисловий регулятор

діяльності» підкреслюється центральне положення емоцій, їхня двоїста функція, а також системність і невід'ємність ланки емоційної регуляції. Двоїста функція емоцій являє собою дві ланки всередині цілісної системи емоційної регуляції діяльності. «Пряма ланка – це презентація емоціями предметного змісту, що відповідає смислового регулятору. Ця ланка забезпечує переклад «латентного змісту» психічної діяльності в «актуальне» і виражається у властивостях образу, пізнавального поля. «Зворотна» ланка – презентація, оцінка результатів дій, що здійснюються, відповідно до «особистісного завдання». Це забезпечує формування ДСР, корекцію його ситуативних, а іноді й позаситуативних складових. Завдяки «зворотній» ланці здійснюється переклад «актуального» змісту в «латентне», що виражається в якісних особливостях емоцій. У єдиному емоційному явищі у зв'язку з миттєвістю протікання процесів обидві ланки виступають неподільно. Переживання певної емоції невіддільно від пережитого змісту діяльності.

Характеристиками педагогічної діяльності (як і будь-якого іншого виду діяльності) є, насамперед, цілеположеність, мотивованість і предметність. Розглянута логіка емоційної регуляції діяльності [3] зберігається в професійній діяльності вчителя й забезпечує розвиток процесу цілеутворення при досягненні як основної мети педагогічної діяльності (особистісний розвиток учня, удосконалювання, становлення його як особистості, як суб'єкта навчальної діяльності), так і ситуативних цілей навчання й виховання.

Перейдемо до розгляду кардинальних положень, що стосуються емоційних процесів при різній мотивації [4; 5; 7]. У зв'язку з тим, що емоції відображають відносини між мотивами (потребами) і успіхом або можливістю успішної реалізації діяльності суб'єкта, що відповідає їм, існують відмінності в природі, якості й функціях, виконуваних емоційними процесами в різних структурах діяльності.

У структурі діяльності із зовнішньою мотивацією емоції відображають відносини між зовнішніми мотивами (досягнення, самоствердження й т.п.) і успіхом або невдечою при реалізації стереотипних схем дій, здійснюваних заради зовнішнього мотиву [4]. У цій структурі емоції не релевантні предмету, на який спрямована діяльність. Кожен проміжний результат оцінюється емоційно з погляду адекватності зовнішньому мотиву. Емоційні оцінки впливають за невеликими результативними досягненнями в діяльності. Функціонують емоції за типом заохочення й покарання. При розвитку конфлікту виникають амбівалентні емоційні оцінки, типові тільки для цього типу діяльності. Факт великої емоційної

насиченості в умовах невдачі «говорить про зниження ступеня опосередкованості регулятивних процесів і про виникнення «прямої афектогенності» мети, що проявляється в підвищенні кількісного показника емоційних реакцій в умовах розвитку конфлікту» [7, с. 14]. У даній структурі діяльності функціонують механізми емоційного закріплення [7] і можливо емоційне спонукання до мети [5].

У структурі діяльності із внутрішньою результативною мотивацією емоції відображають відносини між внутрішніми мотивами й успішністю або неуспішністю кінцевих результатів. Виникаючі в цій структурі діяльності емоції успіху-невдачі виконують функції внутрішніх сигналів про адекватність (неадекватність) проміжних результатів діяльності її мотиву як кінцевому результату. Тут здійснюється емоційна регуляція з погляду предмета діяльності як продукту. Інтенсивність емоційних процесів зменшується при одночасному збільшенні їх вибірковості. Однак емоції пов'язані з такими перетвореннями ситуації, що відірвані від конкретних умов і тому не ведуть до реальних досягнень [4]. В описуваній структурі діяльності домінує внутрішній результативний мотив з постановкою загальних цілей, де механізми емоційної регуляції виконують функцію наведення (повернення до раніше позитивно забарвленої послідовності дій, деякому напрямку пошуку або тактичному прийому) [7] і сприяють прояву емоцій впевненості-сумніву [5].

У третій структурі діяльності (із внутрішньою якісно-процесуальною мотивацією) «емоції відображають відношення між внутрішнім мотивом як предметним змістом, що якісно розвивається, тобто процесом й успішністю реалізації діяльності, що відповідає такого роду мотиву» [4, с. 169]. Тут породжується вся розмаїтість інтелектуальних емоцій, що відповідає певному мотиву й обумовлена зміною їх предмета. Емоційні оцінки пов'язані із цільовими структурами, побудованими з урахуванням конкретних умов, і приводять, зрештою, до об'єктивних досягнень. Функція емоцій полягає «у внутрішній сигналізації про формування таких новотворів, які ведуть до перетворення предмета діяльності відповідно до закономірностей його розвитку» [4].

У цій структурі діяльності механізми емоційної регуляції виконують функції наведення [4] або емоційних оцінок результатів діяльності [5]. У системі внутрішніх регулюючих механізмів емоційні процеси займають більш значне місце саме в діяльності з домінуванням внутрішнього якісно-процесуального мотиву [7].

Мотивація є одним з найважливіших компонентів педагогічної діяльності. У структурі мотивації діяльності педагогів можуть домінувати різні мотиви. До зовнішніх мотивів відносяться ті мотиви, що перебувають за межами праці як такої й самого працівника: мотив самоствердження; просування по роботі; почуття боргу; стабільні відносини з керівництвом; схвалення колег; мотив престижності роботи в певній освітній установі; матеріальне стимулювання; мотив домінування (влади) й ін. Це зовнішня позитивна мотивація. До негативної мотивації відносять покарання, критику, осуди. В якості внутрішньої мотивації, що виникає з потреб самого суб'єкта, можуть виступати: інтерес до предмета своєї спеціальності, розширення й поглиблення своїх знань; спілкування з дітьми, допомога їм, самовдосконалення заради успіхів учнів; пошук нових підходів до рішення питань навчання й виховання; розуміння суспільної важливості праці вчителя й ін.

О.В.Дашкевич [5] розробив механізм емоційної регуляції діяльності в екстремальних умовах. Він має багатоконпонентну, багаторівневу структуру й існує у двох формах, що послідовно змінюють одна одну. Актуальна форма – «процес емоційної регуляції» – проявляє себе, наприклад, у самооцінці. Потенційна форма – «система емоційних установок» (смилових, цільових і результативних). У структуру механізму емоційної регуляції входять: емоції, що спонукують, емоції впевненості-сумніву й емоції оцінки результатів.

Механізм емоційної регуляції виконує наступні функції: 1) суб'єктивне виділення значущого предметного змісту (мотивів, цілей, завдань, результатів); 2) спонукання до реалізації мотивів і цілей різного масштабу (етапних й перспективних); 3) суб'єктивна оцінка ймовірності досягнення успіху, можливості неуспіху; 4) активація-деактивація виконавчих операцій і психо-вегетативних функціональних систем організму, що беруть участь в енергозабезпеченні рухових і психічних функцій; 5) фіксація в пам'яті корисного досвіду діяльності; 6) зв'язування різних психічних і психофізіологічних ланок, що беруть участь у регуляції, у цілісну динамічну систему й ряд ін. Ці різноманітні функції перебувають у єдності й доповнюють регуляторні можливості пізнавальних процесів [5, с.31].

Ми вважаємо, що запропонований О.В.Дашкевичем механізм емоційної регуляції діяльності в його актуальній і потенційній формах, виконує свої різноманітні функції і в напружених педагогічних ситуаціях. Зі згаданих автором [5] екстремальних умов у

педагогічній діяльності мають місце: її висока соціальна значущість, сильна залученість особистісного змісту, труднощі завдань навчання й виховання, велика «ціна» помилок учителя, вплив неуспіху на впевненість у подальших діях та ін. Компоненти механізму емоційної регуляції – емоції, що спонукують, емоції впевненості-сумніву й емоції оцінки результатів – регулюють загальну спрямованість і динаміку поведінки й професійної діяльності вчителя.

Л.М.Аболіним [1; 2] вивчалися психологічні механізми емоційної стійкості людини. В основу дослідження покладено ідеї єдності афекту й інтелекту, емоції й діяльності, емоції й особистості. Емоції щодо цього є процесами регуляції діяльності й засобами здійснення напруженої діяльності в даних умовах і даними емоційними засобами.

Автор моделі під процесом емоційної саморегуляції розуміє сукупність взаємодіючих між собою складних емоційно-пізнавальних ланок, об'єднаних пережитою метою напруженої діяльності, що не може бути успішно реалізована жодним з них окремо. Л.М.Аболін виділяє наступні актуальні компоненти емоційної саморегуляції напруженої діяльності: напружені умови й ситуації діяльності; пережита мета; суб'єктивна модель предметних умов; програма емоційно-виконавських стереотипів; засоби підготовки реалізації програми; реалізація програми емоційно-виконавських стереотипів; запам'ятовування, оцінка результатів (критерії успіху-невдачі); корекція; емоційний досвід [2]. Емоції наповнюють і пронизують усю структуру в цілому, специфікуючись на окремих компонентах і зв'язках між ними. Істотним моментом моделі є емоційний досвід, що обумовлює процес емоційної саморегуляції. В емоційному досвіді згорнуті інтегративні успіхи-невдачі із синкретичними полімодальними образами здійснених спроб. «Суб'єктивна модель, «що відповідає» за повноту й точність наявної ситуації дії, наче перевіряється емоційним досвідом, що і займається «трансформацією програми дій» відповідно до емоційних закріплених успіхів-невдач в аналогічних ситуаціях» [1, с. 205].

Емоційно-пізнавальні ланки процесу емоційної саморегуляції беруть участь в успішній реалізації цілей емоційно напруженої педагогічної діяльності. Емоційний досвід, що містить успіхи-невдачі попередніх дій учителя, виконує функцію емоційного оцінювання й відповідної зміни програми подальших дій.

Отже, проаналізувавши наявні теоретичні й експериментальні дослідження, ми вважаємо, що в регуляції загальної спрямованості й динаміки професійної діяльності вчителя (як емоційно напруженої,

складної творчої діяльності) беруть участь усі розглянуті психологічні механізми емоційної регуляції.

Перспективи подальшого дослідження розглянутої проблеми полягають, на наш погляд, у вивченні глибинних механізмів функціонування емоцій у педагогічній діяльності як емоційно напруженому, складному творчому виді діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 261 с.

2. Аболин Л.М. Эмоциональная устойчивость в напряженной деятельности, ее психологические механизмы и пути повышения: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – М., 1989. – 43 с.

3. Бреслав Г.М. Система эмоциональной регуляции деятельности в процессе целеобразования // Психологические механизмы целеобразования / Под ред. О.К.Тихомирова. – М.: Наука, 1977. – С. 95-109.

4. Васильев И.А., Поплужный В.Л., Тихомиров О.К. Эмоции и мышление. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 192 с.

5. Дашкевич О.В. Эмоциональная регуляция деятельности в экстремальных условиях: Автореф. дис... д-ра психол. наук. – М., 1985. – 36 с.

6. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.

7. Копина О.С. Исследование эмоциональной регуляции мыслительной деятельности в условиях различной мотивации: Автореф.дис. ... канд. психол. наук. – М., 1982. – 16 с.

8. Тихомиров О.К. Психология мышления: Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 1984. – 272 с.

9. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В.В.Лебединский, О.С.Никольская, Е.Р.Баенская, М.М.Либлинг. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 197 с.

Рассмотрены основные механизмы эмоциональной регуляции деятельности и поведения человека, проанализировано их действие применительно к специфике педагогической деятельности.

*Агулов М.В., Саврасов В.П.
(м. Слов'янськ)*

ДЕВІАЦІЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ ЯК НАСЛІДОК ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕМАНТИЧНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Девіантна поведінка в нашій країні за останні роки набула масового характеру й поставила проблеми девіації та її походження у центр уваги соціологів, медиків, кримінологів тощо. Поряд із зростанням позитивних (культурно-узгоджених) девіацій (політична активність, економічна заповзятливість та ін.) посилюються девіації негативні – насильницька й корисна злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, аморальність. Саме в юнацькому віці, у момент перехідного періоду, спостерігаються перші прояви девіантної поведінки. Це пояснюється незавершеністю процесу формування особистості, низьким рівнем інтелектуального розвитку, негативним впливом найближчого оточення, залежністю підлітка від вимог групи і прийнятих у ній ціннісних орієнтацій. Психологічні й соціально-психологічні дослідження особистості з відхиленою поведінкою в юнацькому віці показали, що вони характеризуються суттєвим ступенем деформації системи внутрішньої поведінкової регуляції – міжособистісних відносин, ціннісних орієнтацій, установок, потреб та ін. [4].

Девіантна поведінка, відрізняючись за змістом і цільовою спрямованістю, а також за ступенем суспільної небезпеки, може проявлятися, починаючи від незначних вчинків, до тяжких злочинів. Виділяється декілька підходів до оцінки поведінкової норми й девіації. Основними з них є соціальний і психологічний.

Соціальний підхід ґрунтується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки людини. Соціально узгоджена (безпечна) поведінка людини базується на стандартах: безконфліктності, конформізмі (підкорення особистих інтересів суспільним) і т.д. При цьому соціальна норма знаходить своє втілення (підтримку) в законах, традиціях, звичаях, тобто в усьому, що стало звичкою, міцно ввійшло в побут, в образ життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, відіграє роль “природного регулятора” суспільних і міжособистісних відношень [1, 2].

Соціально небезпечні відхилення такі ж різноманітні, як і самі соціальні норми. Більше того, різноманітність відхилень перевищує різноманітність норм, бо норма є типовою. Відхилення від соціальних

норм, не дивлячись на різноманітність, також має деякі загальні причини, що підтримують їх існування і під час ведуть до їх зростання й розповсюженості. Для розкриття природи і причин соціальних відхилень необхідно виходити із того, що вони, як і соціальні норми, є вираженням взаємин людей, що складаються у суспільстві. Соціальна норма й соціальне відхилення – два полюси на одній і тій же осі соціально значимої поведінки індивідів, соціальних груп й інших соціальних спільнот. Багато вчинків не відповідають нормам і разом з тим не є відхиленням від них, бо лежать у сфері відхилень, що не регулюються конкретними нормами.

По суті соціальні відхилення зводяться до об'єктивних і суб'єктивних протиріч суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і ведуть до форм поведінки індивідів, що не узгоджуються із існуючою нормативною системою [5]. Це свідчить про те, що поведінка, яка відхиляється від норми, є результатом несприятливого соціального розвитку, порушенням процесу соціалізації, у результаті певних негативних впливів, які виходять із середовища й найближчого оточення людини. Соціальний підхід орієнтований на зовнішні форми адаптації й ігнорує індивідуально-особистісну гармонічність, тобто пристосованість до самого себе, прийняття себе й відсутність, так званих, психологічних комплексів і внутрішньоособистісних конфліктів.

Психологічний підхід, на відміну від соціального, розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особистості [7]. Мається на увазі те, що сутністю девіантної поведінки слід вважати блокування особистісного росту й навіть деградацію особистості, що є наслідком, а іноді і метою поведінки, яка відхиляється.

Предметом вивчення психології девіантної поведінки є відхиленні від різних норм ситуаційних реакцій, психічні стани, а також розвиток особистості, що призводять до дезадаптації людини в суспільстві чи порушенню самоактуалізації і прийняття себе в силу вироблених неадекватних паттернів поведінки. Суттєвим параметром девіантної поведінки виступає відхилення в той чи інший бік з різною інтенсивністю і в силу різноманітних причин від поведінки, яка визнається нормальною, без відхилень, не дивлячись на наявність чи відсутність психопатологічних порушень.

Взаємодію суб'єкта й реальності при поведінці, що відхиляється, можна уявити у вигляді пристосування, протидії чи болючої протидії, відході чи ігноруванні.

Пристосування – девіант, згідно з даним підходом, свідомо чи несвідомо прагне порушити власну самооцінку, позбавити себе унікальності, не дозволити собі реалізувати існуючі задатки.

Протидія реальності – суб'єкт активно намагається зруйнувати ненависну йому дійсність, змінити її відповідно до власних установок і цінностей. Він упевнений, що всі проблеми, з якими він зіштовхується, зумовлені факторами дійсності, і єдиним способом досягнення його мети є боротьба з дійсністю. Намагається перебудувати реальність “під себе” чи максимально знайти вигоду із порушеної норми суспільства поведінки. При цьому відповіддю з боку реальності по відношенню до такого суб'єкта постає також протидія, вигнання чи спроба змінити його, підставити під вимоги реальності. Протидія реальності зустрічається при кримінальній і делінквентній поведінці. Якщо розглянути всі типи взаємодії індивіда й реальності на прикладі наркотичної залежності, то в межах протистояння вживання наркотиків можна розглядати як протест, епатаж, небажання миритися з оточуючою дійсністю.

Відхід чи ігнорування реальної дійсності пов'язано з різкими змінами соціально-психологічної ситуації, зниженням життєвого рівня, скороченням кола спілкування і, як наслідок, зниженням морально-етичних якостей членів суспільства й суспільства в цілому. У даних умовах оточуюче середовище нейтрально-поблажливо ставиться до девіантної поведінки індивіда, як правило, вихідця з неблагополучної родини. Несприятливі умови життя і виховання, проблеми оволодіння знаннями та пов'язані з цим невдачі у навчанні, невміння будувати стосунки з оточуючими, різні психофізіологічні відхилення у стані здоров'я, як правило, ведуть до кризи духу, втрати сенсу існування.

Пояснення причин, умов і факторів, що породжують девіантну поведінку людини, є важливим як теоретичним так і практичним завданням. Його вирішення являє собою пошук відповідей на цілий ряд фундаментальних питань, серед яких питання про сутність категорії “соціальна норма” і її зв'язку з психологічною структурою людини як суб'єкта поведінки і діяльності.

Знання якостей людини як суб'єкта є необхідним для розуміння і прогнозування її поведінки в ситуаціях, коли ступінь передписаності, регламентування цілей і способів поведінки суттєво знижується [6].

У період корінних змін соціально-економічних відносин, що відбуваються в Україні останнім часом, досить природно спостерігається суттєва трансформація ціннісно-цільової і когнітивно-інтерпретаційної сфер психіки людей, що складають населення нашої

держави. Дані про сутність цих змін, представлені в науковій літературі, віддалені від відповідності вимогам, повноти і достовірності. Тим паче це справедливо відносно тієї частини населення, яка знаходиться в юнацькому віці, коли вплив соціально-економічного фактору на становлення семантичної сфери суб'єкта поєднується з відомим впливом фактора віку.

Семантична сфера дає суб'єкту свободу рішень й обмеження дій – свободу, бо вона дозволяє йому мати справу зі значенням подій, а не з силами, які підштовхують його, і обмеження, бо він завжди робить вибір у межах тих альтернатив, які побудував для себе. Об'єктивні зовнішні фактори впливають на людину неоднаково, тому що вона завжди інтерпретує їх відповідно до своїх особистісних особливостей. Те, що є “корисним” досвідом для однієї людини, буде “викликати тривогу” в іншій; що “доцільно” для однієї людини, може бути просто “безосновним” у семантичній інтерпретації другого. Об'єктивна реальність завжди видозмінюється у творчому осмисленні людини: реальність – це те, що є суб'єктивною інтерпретацією людини [3].

Очевидно, неабиякі можливості для визначення характеристик семантичної сфери суб'єкта створює, так звана, когнітивна теорія особистості Дж. Келлі [3], яка останнім часом стала займати одне з провідних місць у якості сфери дослідження і терапевтичної практики. Побудована на основі цілісної філософської позиції конструктивного альтернативізму на стиці свободи й детермінізму, когнітивна теорія особистості переслідує мету вивчення принципів і механізмів, які керують феноменом людської свідомості. В основі цієї теорії лежить уявлення про те, що об'єктивна реальність існує для людини у вигляді інтерпретації подій, побудованих людиною на принципах життєвих конструктів, організованих у логічну пірамідальну структуру. Вона дозволяє зрозуміти психологічну сферу життя людини як живого організму, що знаходиться в постійному розвитку під дією оточуючих подразників. У результаті складається конструкційна система кожної людини, де міститься центральна (ядро) структура, за допомогою якої людина приходить до розуміння фундаментальних особливостей реальності соціального світу й самого себе. Ця структура є стабільною і виражає основний погляд людини на життя, дозволяє їй прогнозувати й контролювати найбільш важливі інтеракції з іншими людьми і з соціальними групами. Таким чином, люди встановлюють зв'язки зі світом і оточуючими за допомогою своїх особистісних конструктів [7]. Процес зміни системи особистісних конструктів людини супроводжується появою дефектів правової і моральної свідомості, змісту потреб особистості, особливостей характеру,

емоційно – вольової сфери та ін. Це, у свою чергу, призводить до нестандартної (девіантної) поведінки, що не відповідає загальноприйнятим нормам, які у результаті цього й порушуються.

Важливою обставиною є те, що Дж. Келлі розробив “Репертуарний тест рольових конструктів”, використання якого, за нашими даними, дозволяє досить коректно описувати особливості структури семантичної інтерпретації суб’єкта відносно у “ближньому соціальному середовищі”. Наявність такого інструменту дослідження дозволяє встановити стійкі взаємозв’язки між особливостями семантичної структури суб’єкта й девіаціями його поведінкових установок в ситуаціях соціальної взаємодії. Теоретичне й практичне значення такого дослідження є досить суттєвим, бо з одного боку, це спроба внести свій вклад у вирішення проблеми, що останнім часом має великий інтерес, але залишається маловивченою проблемою людини як суб’єкта, а з другого боку – методи вивчення семантичної сфери суб’єкта та дані про взаємодію її особливостей з девіаціями поведінкових установок безумовно будуть мати користь для вирішення прикладних задач виховання й керування людьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буева И.А. Социальная среда и сознание личности. – М.: Педагогика, 1967. – 172 с.
2. Грехнев В.С. Социально-психологический фактор в системе общественных отношений. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 184 с.
3. Келли Дж. Теория личности: Психология личностных конструктов. Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
4. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.
5. Психология личности и малых групп / Под ред. Е.С.Кузьмина, И.П.Волкова, А.В.Ярмоленко – Л.: ЛГУ, 1977. – 152 с.
6. Социальная психология/ Под. ред. А.Н.Сухова, А.А. Деркача – М.: Академия, 2001. – 533 с.
7. Фрейджер Р., Фрейдимент Д. Личность: теория, эксперимент, упражнения / Пер. с англ. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2002. – 864 с.

Одной из наиболее важных составляющих, которая может проявлять себя как определяющее, системообразующее свойство, является семантическая структура субъекта. На Украине в последнее время наблюдается существенная трансформация ценностно-целевой и когнитивно-интерпретационной сфер психики людей, что ведет к расширению форм девиаций поведения (социально-положительных и

социально-отрицательных). Особенности семантической структуры субъекта повышают вероятность девиаций поведенческих установок в юношеском возрасте.

*Шайда Н.П.
(м. Слов'янськ)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМПОНЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО МИСЛЕННЯ В ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Проблема, яка пов'язана з процесом навчання, набуває особливого значення при розвитку технічного мислення підлітків. Такий аспект мисленнєвої діяльності висвітлений в багатьох дослідженнях психологів та педагогів. У загальній системі розвитку мислення дітей шкільного віку значне місце займає питання організації і методики навчання способам технічного мислення (Т.М. Данюшевська, Т.В.Кудрявцев, В.О. Моляко, І.С. Якиманська та ін.).

Актуальність дослідження полягає в активізації й удосконаленні технічного мислення нормально розвинених та дітей з особливими освітніми потребами, для яких необхідна визначена система організації діяльності, спрямованої на розвиток складових компонентів технічного мислення:

- актуалізації технічних знань у потрібний момент;
- умінні переконструювати об'єкти;
- подумки переміщати об'єкти в просторі.

Мета дослідження полягала в виявленні складових компонентів технічного мислення в процесі рішення конструктивно-технічних задач. Отримані нами дані в ході констатуючого експерименту дають підставу для розгляду питання про спеціальне навчання рішення конструктивно-технічних задач дітей з особливими потребами.

Нами виявлено, що розумово відсталі школярі не можуть самостійно орієнтуватися в умовах конструктивно-технічних задач, використовувати життєвий досвід у проблемних ситуаціях, мають труднощі в розумінні проблемної задачі і складності в розумінні принципу використання й функціонального призначення знарядь праці, не встановлюють взаємозв'язку між предметами і явищами в навколишній дійсності. Отже, розвиток технічного мислення розумово відсталих дітей має відмінності від такого ж в нормально

розвинених школярів, тому без спеціального навчання відставання не тільки не переборюється, але і зростає в межах сензитивного вікового періоду і впливає на професійно-трудова підготовку розумово відсталих школярів.

У зв'язку з цим нами були намічені етапи формування технічного мислення учнів допоміжної школи. У ході експерименту ми визначили зміст конструктивно-технічних задач і знайшли прийоми, спрямовані на формування складових компонентів технічного мислення. Виявили вплив спеціального навчання на формування технічних умінь і навичок, технічної спрямованості мислення. Формуючий експеримент є своєрідною організацією навчальної діяльності учнів.

Формуючий експеримент складався із двох етапів: підготовчого й навчального.

Перший етап полягав у формуванні вміння актуалізувати технічні знання в необхідний момент. Експеримент проводився в індивідуальній формі з фіксацією всього процесу рішення. У ході експерименту аналізувався ступінь самостійності рішення й особливості втручання експериментатора в хід рішення задачі учнями в момент виникнення у них труднощів.

При виконанні завдання нами були використані різні види допомоги:

а) наведення запитань, спрямованих на актуалізацію отриманих знань;

б) демонстрація образотворчої наочності з метою виділення істотної характеристики предмета з наступним його співвідношенням;

в) стимулюючі види допомоги: схвалення, орієнтування на однолітка.

Аналіз такого втручання проводився з метою з'ясування характеру труднощів, які виникають у розумово відсталих школярів, та від причин, що могли бути пов'язані як з індивідуальними особливостями випробовуваного, так і з ускладненнями в умові запропонованих конструктивно-технічних задач.

Допомога випробовуваним виявлялася в процесі розв'язання. Якщо після надання допомоги учень міг сам довести рішення до кінця, йому надавалася така можливість. При цьому ми постійно виділяли те, що було зроблено учнем самостійно. Після отриманого рішення в бесіді з випробовуваним, експериментатор просив його висловити свою думку про причини ускладнень. При ускладненнях необхідно робити строго дозовану допомогу, починаючи з

мінімальної, щоб визначити ту міру допомоги, яка необхідна випробовуваному для продовження пошуків шляхів рішення. Для того, щоб виявити всі можливості учня, не слід квапити його й обмежувати час проведення експерименту.

Другий етап навчання складався з 2-х завдань.

Перше завдання полягало в рішенні конструктивно-технічної задачі з елементами переконструювання.

Друге завдання припускало виявлення уміння подумки переміщати об'єкти в просторі.

Усі запропоновані конструктивно-технічні задачі, розглянуті в констатуючому і формуючому експериментах, були складені нами відповідно до програми спеціальних загальноосвітніх шкіл для розумово відсталих дітей з особливими освітніми потребами.

Щоразу випробовуваному пропонували вирішити нову конструктивно-технічну задачу, а умови виконання завдання варіювалися: в одних випадках необхідно було актуалізувати раніше отримані знання (співвіднести кузов машини з метою перевезення різних вантажів), в інших – переконструювати об'єкт (для найкращого його використання в господарських цілях), у третіх – перемістити об'єкт у просторі (з урахуванням складності його встановлення тощо).

При рішенні задачі розумово відсталими школярами враховувалися такі критерії, як:

1. Кількість і особливості питань від випробовуваного до експериментатора.

2. Виділення етапу рішення задачі, на якому допомога виявилася достатньою для самостійного продовження рішення.

3. Кількість звернень експериментатора до випробовуваного.

Враховувалися також:

а) здатність усвідомлено вирішити задачу, при цьому використовуючи кілька способів рішення;

б) послідовно викласти запропонований варіант рішення;

в) уміння співвіднести знання з умовами задачі.

При аналізі результатів виділені критерії враховувалися як і у варіативності, так і при способах рішення.

Особливості актуалізації технічних знань розумово відсталими школярами розглядалися нами й під час аналізу самостійного виконання завдання, де ми визначили декілька етапів даного процесу з аналізом та прийняттям умов задачі, вибором шляхів рішення та

допомоги експериментатора або товариша, розв'язанням та аналізом рішення задачі.

У ході дослідження можна відзначити елемент змагання серед дітей. Вони намагалися використовувати більше необхідних варіантів у власній роботі, ніж у поруч сидячого товариша, з азартом перераховували згадувані конструкції, раділи своїм успіхам.

У той же час була запропонована допомога розумово відсталим дітям у вигляді наведених питань, малюнків з зображенням об'єктів, що сприяло формуванню технічного мислення.

У процесі розв'язання задачі, спрямованої на функціонування структурного компоненту технічного мислення, такого як переконструювання технічного об'єкту розумово відсталими школярами, зверталася увага на наступні моменти: чи все зрозуміло в умові задачі; чи на всі деталі випробовуваний звертав увагу; чи можливо відразу знайти адекватне рішення; пропонувалося використовувати запис послідовності виконання завдання (схематичне зображення, малюнок і т.д), якщо учень не міг вирішити задачу, йому пропонували готове рішення й просили пояснити його; з'ясовували, чи зустрічався раніше випробовуваний з подібною ситуацією, задачею; з'ясовували чи можна розв'язати задачу декількома способами. Після цього експериментатор просив указати на ті труднощі, які учень зустрічав при виконанні завдання.

Для нас це була можливість усунути всі труднощі і їх причини, а також найкраще застосувати корекційно-виховний вплив на школярів у процесі розвитку їх пізнавальної діяльності.

У ході рішення конструктивно-технічної задачі, спрямованої на такий структурний компонент, як мисленнєве переміщення об'єкта у просторі розумово відсталими школярами, ми аналізували наступні показники:

- за характером рішення: неадекватність або недоцільність, традиційність, яка включала в себе адекватність, доцільність та оригінальність;

- за способом рішення: образно-графічний; образно-словесний (рішення з номінативним або символічним позначенням та з позначенням функціонального призначення та поєднання предметів);

- словесний.

У ході аналізу рішення ми враховували ступінь самостійності, міру наданої допомоги, кількість варіантів рішення задачі.

Створення образів забезпечує накопичення знань і зведень про навколишню дійсність, що дозволяє адекватно ними оперувати як у

процесі навчальної, так і трудової діяльності. Однак представлення предмета об'єктивної реальності для них більш легкий процес, ніж мисленнєва видозміна його.

Елементи перетворення, вільного оперування образами простежуються в розумово відсталих школярів, але вони носять недостатньо чіткий і недиференційований характер, до того ж формуються з ускладненнями.

Знання індивідуальних особливостей учнів, таких як схильність до образно-графічного, образно-словесного і словесного рішення задач, дозволяє вчителю більш ефективно керувати розвитком технічного мислення розумово відсталих школярів у процесі рішення конструктивно-технічних задач.

Результати досліджень формуючого експерименту підтверджують наявність позитивної вікової динаміки в процесі рішення конструктивно-технічних задач від четвертого до восьмого класу. При цьому виникають труднощі в такому структурному компоненті, як переміщення об'єкта у просторі подумки, пов'язане з тим, що воно вимагає включення одночасно декількох компонентів технічного мислення, таких, як актуалізація раніше отриманих знань, переконструювання предмета та уявне переміщення об'єкта в просторі.

Тому спеціально організована допомога у формуючому експерименті дала можливість розумово відсталим школярам згладити інертність, відсталість і тугорухомість мислення й частково усунути "в'язкість" на прийнятому єдиному способі рішення задач.

У процесі структурного аналізу результатів рішення експериментальних завдань нами було виявлено, що середньогрупові й рангові показники знаходяться на приблизно однаковому рівні для шостих і восьмих класів. Ми припустили, що це пов'язано з пубертатним періодом у розумово відсталих підлітків.

Використаний нами пакет програм для статистичної обробки дозволив обчислити коефіцієнт кореляції за формулою Пірсона.

Отримані дані дозволяють зробити наступні висновки:

1. В усіх вікових групах коефіцієнт кореляції для трьох задач виявився позитивним. Це пов'язано з тим, що в процес формуючого експерименту підключено більше число розумових структур дитини.
2. Найменша кореляція властива випробовуваним четвертого класу, які знаходяться на більш ранній стадії психічного розвитку.
3. У результаті проведеного навчання ми прийшли до висновку, що кореляція властива розумово відсталим дітям. Це свідчить про

позитивну динаміку спеціально організованого навчання, яке зорієнтоване на „зону найближчого розвитку” і сприяє формуванню технічного мислення навіть при наявності дифузної поразки кори головного мозку.

Таблиця 1.

Зведені дані кореляційних показників

Коефіцієнт кореляції	Випробувані (учні з особливими потребами)		
	4 клас	6 клас	8 клас
задачі 1,2	0,51	0,52	0,74
задачі 1,3	0,53	0,64	0,78 *
задачі 2,3	0,65	0,73	0,8 *

Висновки. Проведений аналіз дає підставу говорити, що цілеспрямована робота з формування технічного мислення, зокрема деяких його складових структурних компонентів (актуалізації технічних знань, переконструювання предмета й переміщення об'єкта у просторі подумки), в процесі рішення конструктивно-технічних задач сприяє успішному трудовому навчанню.

У розумово відсталих дітей при відповідній корекційній роботі можна формувати компоненти технічного мислення, починаючи з молодшого підліткового віку. У той же час хочеться підкреслити, що практикам (як учителям трудового навчання, так і практичним психологам) без обліку індивідуальних особливостей мислення дитини неможливо здійснити диференційований підхід і проводити корекційно-розвиваючу роботу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
2. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. – М.: Педагогика, 1975. – 304 с.
3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. - М.: Педагогика. – 1983. – Т. 1. – 320 с; Т. 2. – 317 с.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 439 с.
5. Лурия А.Р., Цветкова Л.С. Нейропсихологический анализ решения задач. – М.: МГУ, 1966. – 289 с.
6. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – К.: Радянська школа, 1983. – 94 с.
7. Якиманская И.С. Основные направления исследований

образного мышления в психологии // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 3-29.

Статья посвящена изучению и формированию компонентов технического мышления у нормально развивающихся и умственно отсталых школьников. Раскрыты структурные компоненты технического мышления и разработаны условия их формирования.

Відомості про авторів

Абизов Вадим Євгенович – кандидат політичних наук, доцент, перший проректор, доцент кафедри філософії, соціології та права Слов'янського державного педагогічного університету.

Абрамов Владислав Іванович – кандидат технічних наук, доцент кафедри промислових технологій Слов'янського державного педагогічного університету.

Агулов Максим В'ячеславович – аспірант кафедри психології Слов'янського державного педагогічного університету.

Аматьєва Олена Петрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри практичної психології, декан факультету дошкільного виховання та практичної психології Слов'янського державного педагогічного університету.

Бєлкін Михайло Якович – доктор технічних наук, професор кафедри металознавства і технологій термічної обробки Донбаської державної машинобудівної академії.

Бєлошапка Олександр Якович – старший викладач кафедри фізики Слов'янського державного педагогічного університету.

Біличенко Ольга Леонідівна – доцент кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Бодра Вікторія Іванівна – асистент кафедри математичного аналізу Слов'янського державного педагогічного університету.

Бондаренко Володимир Іванович – кандидат технічних наук, доцент кафедри промислових технологій Слов'янського державного педагогічного університету.

Бундюк Олена Володимирівна – асистент кафедри іноземних мов Слов'янського державного педагогічного університету.

Войтенко Сергій Анатолійович – старший лаборант кафедри фізики Слов'янського державного педагогічного університету.

Глущенко Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи, професор кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Головко Маргарита Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної педагогіки Слов'янського державного педагогічного університету.

Голоденко Микола Микитович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економіко-математичних дисциплін Слов'янського державного педагогічного університету.

Григоренко Валерій Григорович – доктор педагогічних наук, професор кафедри теоретичних, методичних основ фізичного виховання і реабілітації Слов'янського державного педагогічного університету.

Заведя Тетяна Леонтіївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри паталогічної фізіології Донецького державного медичного університету ім. М. Горького.

Казаков Ігор Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Калмиков Віталій Леонідович – інженер Науково-дослідного інституту високих напруг (м. Слов'янськ).

Кім Єн Дар – доктор технічних наук, заст. директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту високих напруг (м. Слов'янськ).

Кононенко Віктор Юхимович – кандидат хімічних наук, доцент кафедри машинознавства та основ виробництва Слов'янського державного педагогічного університету.

Крайнова Любов Валентинівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної педагогіки Слов'янського державного педагогічного університету.

Кушакова Ірина Валеріївна – старший викладач кафедри біології Слов'янського державного педагогічного університету.

Кушакова Надія Іванівна – кандидат медичних наук, доцент, завідувач 1-го кардіологічного відділення санаторію „Ювілейний”, доцент кафедри валеології та корекційної медицини Слов’янського державного педагогічного університету.

Лазаренко Олександр Якович – кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри машинознавства і основ виробництва, декан технологічного факультету Слов’янського державного педагогічного університету.

Липа Вікторія Володимирівна – студентка дефектологічного факультету Слов’янського державного педагогічного університету.

Липа Володимир Олександрович – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної педагогіки та спеціальної психології Слов’янського державного педагогічного університету.

Маторіна Наталя Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов’янського державного педагогічного університету.

Москаль Денис Степанович – асистент кафедри фізики Слов’янського державного педагогічного університету.

Надточій Віктор Олексійович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри фізики Слов’янського державного педагогічного університету.

Нестеренко Володимир Михайлович – кандидат технічних наук, доцент кафедри машинознавства і основ виробництва Слов’янського державного педагогічного університету.

Новіков Олег Олександрович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математичного аналізу, заступник декана фізико-математичного факультету Слов’янського державного педагогічного університету.

Овчаренко Вадим Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов’янського державного педагогічного університету.

Овчаренко Наталія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та літератури, декан філологічного факультету Слов'янського державного педагогічного університету.

Ольшанський Олег Юхимович – кандидат філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Панасенко Еліна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Слов'янського державного педагогічного університету.

Пірус Євген Михайлович – старший викладач кафедри алгебри Слов'янського державного педагогічного університету.

Погорєлов Михайло Григорович – асистент кафедри промислових технологій Слов'янського державного педагогічного університету.

Радецька Міра Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри всесвітньої літератури Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка.

Рацлав Володимир Вікторович – кандидат технічних наук, доцент кафедри промислових технологій Слов'янського державного педагогічного університету.

Рубан Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Рукасов Володимир Іванович – доктор фізико-математичних наук, професор, ректор, професор кафедри математичного аналізу Слов'янського державного педагогічного університету.

Саврасов Володимир Павлович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології Слов'янського державного педагогічного університету.

Самойлович Віктор Анатолійович – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри валеології та корекційної медицини Слов'янського державного педагогічного університету, головний лікар санаторію „Шахтобудівник”.

Сергєєва Інесса Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, завідувач відділення психології факультету управління гуманітарною інфраструктурою Слов'янського державного педагогічного університету.

Сипченко Валерій Іванович – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Слов'янського державного педагогічного університету.

Солодухов Василь Леонідович – старший викладач кафедри психології Слов'янського державного педагогічного університету.

Солодухова Ольга Георгіївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, декан факультету управління гуманітарною інфраструктурою Слов'янського державного педагогічного університету.

Спічка Антоніна Гаврилівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Слов'янського державного педагогічного університету.

Тарасенко Надія Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри методик корекційного навчання Слов'янського державного педагогічного університету.

Ткаченко Володимир Миколайович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри фізики Слов'янського державного педагогічного університету.

Тямало Віталій Володимирович – асистент кафедри філософії, соціології та права Слов'янського державного педагогічного університету.

Федь Анатолій Михайлович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри естетики, історії та культури Слов'янського державного педагогічного університету.

Федь Володимир Анатолійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри естетики, історії та культури Слов'янського державного педагогічного університету.

Федь Ігор Анатолійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри естетики, історії та культури Слов'янського державного педагогічного університету.

Чайченко Станіслав Олегович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри економіко-математичних дисциплін Слов'янського державного педагогічного університету.

Чуйко Олексій Сергійович – аспірант Інституту математики Національної Академії наук України.

Чуйко Сергій Михайлович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри економіко-математичних дисциплін Слов'янського державного педагогічного університету.

Шайда Наталія Петрівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології Слов'янського державного педагогічного університету.

Шалашна Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри естетики, історії та культури Слов'янського державного педагогічного університету.

Шульга Тетяна Юріївна – студентка дефектологічного факультету Слов'янського державного педагогічного університету.

Шумілова Емілія Дмитрівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри промислових технологій Слов'янського державного педагогічного університету.

Зміст

Фізико-математичні науки

- Рукасов В.І., Новіков О.О., Бодра В.І.*
НАБЛИЖЕННЯ КЛАСІВ ПЕРІОДИЧНИХ ФУНКЦІЙ БАГАТЬОХ
ЗМІННИХ ПРЯМОКУТНИМИ ЛІНІЙНИМИ СЕРЕДНІМИ РЯДІВ
ФУР'Є 5
- Рукасов В.І., Чайченко С.О.*
ОДНОЧАСНЕ НАБЛИЖЕННЯ ФУНКЦІЙ ТА ЇХ $\bar{\psi}$ -ІНТЕГРАЛІВ
СУМАМИ ВАЛЛЕ-ПУССЕНА В ПРОСТОРАХ $C \text{ і } L$ 15
- Чуйко С.М., Чуйко О.С.*
ОЦІНКА ОБЛАСТІ ЗБІЖНОСТІ ІТЕРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ
СЛАБКОНЕЛІНІЙНОЇ КРАЙОВОЇ ЗАДАЧІ В НЕКРИТИЧНОМУ
ВИПАДКУ 22
- Москаль Д.С., Надточій В.О., Голоденко М.М.*
УТВОРЕННЯ ПЕРІОДИЧНИХ СТРУКТУР У
ПРИПОВЕРХНЕВИХ ШАРАХ GaAs ПІД ДІЄЮ ІМПУЛЬСНОГО
ЛАЗЕРНОГО ОПРОМІНЕННЯ 27
- Белошапка О.Я., Надточій В.О., Голоденко М.М.*
ДІЯ АБРАЗИВНИХ ЧАСТОК НА ПОВЕРХНЮ МОНОКРИСТАЛА
У ПРОЦЕСІ ХІМІКО-МЕХАНІЧНОГО ПОЛІРУВАННЯ 32
- Ткаченко В.М., Пірус Є.М., Войтенко С.А.*
РОЗШИРЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ПРИЙОМУ-ПЕРЕДАЧІ ДАНИХ
ПАРАЛЕЛЬНОГО ПОРТУ ІВМ – СУМІСНИХ КОМП'ЮТЕРІВ. 39

Технічні науки

- Лазаренко О.Я., Кононенко В.Ю.*
ПЕРСПЕКТИВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА
ВІТЧИЗНЯНОГО ТВЕРДОГО ПАЛИВА 44
- Рацлав В.В., Шумілова Е.Д.*
ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК
СТРИЖНЕВИХ СКЛОПЛАСТИКІВ 51
- Бондаренко В.І., Абрамов В.І., Погорєлов М.Г.*
ЛІНІЙНА ІНДУКЦІЙНА МАГНІТОГІДРОДИНАМІЧНА
МАШИНА З МОДУЛЬНОЮ ОБМОТКОЮ 57
- Кім Єн Дар, Калмиков В.Л.*
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТРИЧНОГО ПОЛЯ ІЗОЛЯЦІЙНОЇ
КОНСТРУКЦІЇ З ТОНКИМИ ПРОТЯЖНИМИ
ПІДОБЛАСТЯМИ 62

Белкін М.Я., Нестеренко В.М.

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЦНОСТІ ТА ДЕФОРМАЦІЇ
ПРИ ЗАГАРТУВАННІ 69

Філософські науки

Федь А.М.

НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОГО, ЛІТЕРАТУРНОГО ТА
ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ 73

Федь В.А.

СПІЛКУВАННЯ У КУЛЬТУРНО-ЕСТЕТИЧНИХ ВИМІРАХ
АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 77

Абизов В.Є., Тямало В.В.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРОЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ
ЧАСУ В ПОЛІТИЧНОМУ МІФІ НА ОСНОВІ ЕТНОФІЛОСОФІЇ
МІРЧИ ЕЛІАДЕ 87

Федь І.А.

ФІЛОСОФСЬКО-МЕДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'Я У
ТРАДИЦІЙНІЙ КИТАЙСЬКІЙ ЕСТЕТИЦІ Й СУЧАСНА
НАУКА 103

Філологічні науки

Глуценко В.А.

О.О. ШАХМАТОВ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ВОКАЛІЗМУ І
КОНСОНАНТИЗМУ В ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
МОВ 113

Овчаренко Н.І.

ТЕРМІН У РЕКЛАМНОМУ ТЕКСТІ 125

Маторина Н.М.

К ВОПРОСУ О СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ГНЕЗДЕ В
ПАРАДИГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ
(на матеріалі СГ *делать*) 130

Ольшанский О.Е.

КАЛЬКИ С ИЗМЕНЕННОЙ МОРФЕМНОЙ СТРУКТУРОЙ В
РУССКОМ ЯЗЫКЕ 137

Овчаренко В.М.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ,
ПЕРСПЕКТИВИ 144

Радецкая М.М.

НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОБРАЗА
А. МИЦКЕВИЧА В ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКОЙ
ДРАМАТУРГИИ 152

<i>Рубан А.А.</i>	ПРОБЛЕМА НЕОМИФОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ ТВОРЧЕСТВА Л.Н.АНДРЕЕВА	162
<i>Беличенко О.Л.</i>	«ПИРАМИДА» Л.ЛЕОНОВА КАК ОТРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФСКО- РЕЛИГИОЗНЫХ ВЗГЛЯДОВ ПИСАТЕЛЯ	169
<i>Казаков И.Н.</i>	МОТИВ ДВИЖЕНИЯ В ПОВЕСТИ В.О. ПЕЛЕВИНА «ЖЕЛТАЯ СТРЕЛА»	174

Педагогічні науки

<i>Панасенко Е.А, Сипченко В.І.</i>	ПРОБЛЕМА ІДЕАЛУ ВЧИТЕЛЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	181
<i>Григоренко В.Г.</i>	ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ МОТИВАЦІЇ У СТУДЕНТІВ ІНСТИТУТІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ, ПЕДАГОГІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ	188
<i>Шалашина Н.М.</i>	ІСТОРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПІДРУЧНИКА ВІТЧИЗНЯНИМИ НАУКОВЦЯМИ ХІХ ст.	195
<i>Головка М.Б.</i>	ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ У РОБОТІ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ	202
<i>Луца В.О., Луца В.В.</i>	ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЮЧИХ ЦІЛЕЙ НАВЧАННЯ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ УЧНІВ	210
<i>Тарасенко Н.В.</i>	СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ УЧНІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ	218
<i>Аматьєва О.П.</i>	ДІАГНОСТИКА ТА РОЗВИТОК ВИРАЗНОСТІ МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	225
<i>Крайнова Л.В.</i>	РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ СПІЛКУВАННЯ ЗІ СВІТОМ ПРИРОДИ	233

<i>Спічка А.Г., Бундюк О.В.</i> ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧА БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА АНГЛІЙСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ МОВ ТА СПОСОБИ ЇЇ СЕМАНТИЗАЦІЇ.....	241
--	-----

Медичні науки

<i>Самойлович В.А.</i> ВАЛЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КУРОРТОЛОГІЇ	246
<i>Кушакова Н.І., Шульга Т.Ю., Кушакова І.В., Заведя Т.Л.</i> ЗАСТОСУВАННЯ ЙОДОМАРИНУ ДЛЯ УСУНЕННЯ ДЕФЦИТУ ЙОДУ ТА ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ	255

Психологічні науки

<i>Солодухова О.Г., Солодухов В.Л.</i> МЕТАФОРА ЯК ОСНОВА КАЗКИ	261
<i>Сергеева І.В.</i> ДО ПРОБЛЕМИ МЕХАНІЗМІВ ЕМОЦІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	267
<i>Агулов М.В., Саврасов В.П.</i> ДЕВІАЦІЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ ЯК НАСЛІДОК ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕМАНТИЧНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ...	277
<i>Шайда Н.П.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМПОНЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО МИСЛЕННЯ В ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ.....	282
Відомості про авторів	289

Засновник і видавець – Слов'янський державний педагогічний
університет

ВІСНИК
*Слов'янського державного педагогічного
університету*

Збірник наукових праць

Випуск 1

Відповідальний редактор

В.І. Рукасов, доктор фізико-
математичних наук, професор,
ректор Слов'янського держав-
ного педагогічного універ-
ситету

Колектив авторів

Н.М. Маторіна, кандидат
філологічних наук, доцент
(укладання), 2005

Видавець ПП «Канцлер»,
84116, м. Слов'янськ, вул. Руська, 56

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК №610,
видане Держкомітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення
України 21.09.2001 р.

Видруковано СПД Маторін Б.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції ДЦ №74, видане
Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення
України від 10.02.2004 р.

Підписано до друку 11.04.2005 р.
Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 18,6.
Зам. № 77. Тираж 100 прим.

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс (06262) 3-20-99